

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Якубова Тетяна Анатоліївна

УДК 94(477.73) “17”

**Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення
в російсько-українсько-турецькому протистоянні
XVIII ст.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

науковий керівник –
Гуржій Олександр Іванович
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2006

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія теми, аналіз джерел та методи дослідження	11
1.1 Науковий рівень розробленості теми	11
1.2 Джерельна база. Методи дослідження	31
РОЗДІЛ 2. Роль Очакова у воєнних подіях XVIII ст.	47
2.1 Значення фортеці для ходу Північної (1700–1721) і російсько-турецької (1735–1739) війн	47
2.2 Локальні конфлікти у 40-50 роках XVIII ст.....	73
РОЗДІЛ 3. Місце фортеці Очаків у подіях російсько-турецьких війн 1768–	

	1774 і 1787–1791 рр.	93
3.1	Бойові операції українського козацтва поблизу Очакова під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.	93
3.2	Діяльність козацтва у період російсько-турецької війни 1787–1791 рр.	144
ВИСНОВКИ		174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ		181
ДОДАТКИ		201
	Додаток А	201
	Додаток Б	202

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КМФ	колекція мікрофільмів
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
НАНУ	Національна Академія наук України
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
Упорядн.	упорядник
RDM	«Revue des deux mondes» («Журнал двох світів»)

ВСТУП

Важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження історичних міст України, що були тими адміністративними, культурними, військово-оборонними осередками, навколо яких розгорталися події, що істотно впливали на розвиток ранньомодерного суспільства. Одним з таких є місто-фортеця Очаків – внесене до списку історичних міст України національного значення, затвердженого постановою № 878 Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. Історично склалося так, що Південна Україна і, зокрема Північне Причорномор'я, є одним з ключових і найважливіших у геополітичному сенсі регіонів Європи, історичні пам'ятки котрого, в тому числі й фортеця Очаків, мають європейську історико-культурну цінність.

Історія міста Очаків протягом віків пов'язана з боротьбою українського козацтва проти турецько-татарської експансії, в ході якої еволюціонувало козацьке воєнне мистецтво і яке внаслідок цих воєнних кампаній досягло високого рівня.

Місто-фортеця Очаків було розташоване на перехресті важливих комунікаційних шляхів, що відігравали величезну роль в історії України. Через терени очаківського еялету і місто-фортецю пролягали торгові, політичні та культурні шляхи, які зв'язували Україну з європейськими державами, країнами Близького та Далекого Сходу.

У XVIII ст. місто-фортеця Очаків була військово-оборонним центром Туреччини на прикордонних територіях Північного Причорномор'я. Саме звідси татарські орди здійснювали напади на українські землі. Росія активізує свою присутність у Північному Причорномор'ї, прагнучи вийти до берегів Чорного моря.

На значних прикордонних теренах південних степів у безпосередньому сусідстві з Кримським ханством і Туреччиною знаходилися землі Вольностей Війська Запорозького. Ця територія простягалася на південь до лінії, що з'єднувала Південний Буг з Дніпром і проходила поблизу фортеці Очаків. Татарські напади часто розпочиналися з-під стін цієї фортеці, перешкоджали колонізаційним прагненням запорожців.

Торгівля Запоріжжя з Туреччиною розвивалася у вкрай несприятливих умовах, оскільки кримські хани забороняли везти товари із Січі вниз Дніпром, вимагаючи простувати сухим шляхом до Перекопської фортеці. Тому значимість міста-фортеці Очаків зростає не тільки як торгового центру, але і як найзручнішого пункту зв'язку між Константинополем і Січчю.

У XVIII ст. царський уряд Росії, розглядаючи Запорозьку Січ як військовий заслон проти вторгнення кримських татар, ще мирився з певною автономією запорожців. Користуючись цим, запорозьке козацтво підтримувало добрі відносини з адміністрацією фортеці Очаків, яка нормувала питання торгівлі, розглядала скарги запорожців з приводу воєнних конфліктів та майнових питань між турецько-татарською та козацькою сторонами. Але вже в другій половині XVIII ст. Росія активізує боротьбу за безпосередній вихід до Чорного моря. Під час російсько-турецьких війн 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр. українське козацтво входить до складу російської армії і бере участь у воєнних операціях навколо фортеці Очаків, а після 1774 року кордони Росії на південному заході пересунулися на Південний Буг. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. за наказом російської імператриці Катерини II значна частина козацтва перейшла на турецьку територію й осіла на Дунаї та поблизу фортеці Очаків. Росія намагається зміцнити південний кордон, готуючись до нової війни з Туреччиною.

Князь Г.О.Потьомкін під час воєнної кампанії 1788 року залучає значну частину козацтва до російської армії, яка безпосередньо бере участь в осаді та штурмі фортеці Очаків, що вплинуло на хід російсько-турецької війни 1787–1791 років, закріпивши за росіянами військову перевагу. Внаслідок

російсько-турецької війни 1787–1791 років Росія приєднала значну територію між Бугом, Дністром і кордоном Речі Посполитої, яка імператорським указом від 26 січня 1792 р. ввійшла під назвою Очаківської до Катеринославського намісництва Російської імперії. Таким чином місто-фортеця Очаків відіграло у XVIII ст. помітну роль в історії Росії, України й Туреччини, вплинувши на європейські міжнародні та політичні відносини.

Актуальність теми. Актуальність теми визначається необхідністю систематичного вивчення військово-стратегічного значення міста-фортеці Очаків у бойових діях російсько-українсько-турецького протистояння XVIII ст. У цій боротьбі важливу роль відіграло українське козацтво. Загалом історія козацтва є провідною темою української історіографії, проте в історичній науці досліджувалися більш ранні періоди, коли козацтво виступало ще самостійним суб'єктом у боротьбі з татарсько-турецькою експансією. У контексті окремих досліджень певна увага зверталася на вивчення значення фортеці Очаків у воєнних подіях XVIII ст., але ця тема не була домінуючою. Недостатньо розробленими залишаються й понині такі аспекти, як участь українського козацтва в російсько-турецьких війнах, зокрема у воєнних діях навколо міста-фортеці Очаків, а також у локальних конфліктах. Ні в потужній школі російської воєнної історії, ні в українській історіографії не розкрита тема взаємозв'язку козацького воєнного мистецтва та російської воєнної тактики, яку розробляли такі видатні полководці свого часу, як Б.Х.Мініх і П.О.Румянцев у ході російсько-турецьких війн та подій навколо фортеці Очаків. Сучасна російська та українська історіографічні школи не відтворили завершеної картини розгортання історичних подій навколо міста-фортеці Очаків у XVIII ст., тому проблема дослідження ролі історії Очакова в російсько-українсько-турецькому протистоянні є науково актуальною. Одночасно ця проблема дотична й до таких, як колонізація півдня України, українсько-турецька торгівля в Північно-Західному Причорномор'ї, розвиток європейської міжнародної політики у зв'язку зі «Східним питанням», експансія Росії до Чорного моря. На сьогодні в історіографії немає узагальнюючого дослідження про місце і роль фортеці Очаків у російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст. і тому тема залишається актуальною. Всі ці питання певною мірою знайшли своє відображення у даній дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася згідно з науковими програмами Інституту історії України Національної академії наук України. «Українське суспільство (доба середньовіччя і нового часу)» 0100U00064. «Українське суспільство доби середньовіччя – початок нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні взаємини, соціокультурні уявлення та ціннісні системи» 0103U003921.

Об'єкт дослідження: російсько-українсько-турецьке протистояння у XVIII сторіччі та роль фортеці Очаків у ньому.

Предметом дослідження є місто-фортеця Очаків і участь козацтва у воєнних подіях російсько-українсько-турецького протистояння XVIII

сторіччя.

Хронологічні рамки. Хронологічні межі визначені загостренням російсько-українсько-турецького протистояння навколо фортеці Очаків у XVIII сторіччі, охоплюють період активної експансії імперії до берегів Чорного моря наслідком чого стало приєднання частини Кримського ханства до Російської імперії (до Росії відійшли за Кучук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. Озів, Керч, Єнікале й землі у пониззі Дніпра та Бугу з фортецею Кінбурн).

Географічні межі обумовлені загальноісторичним контекстом, в якому відбувалися історичні події російсько-українсько-турецького протистояння у XVIII ст. навколо фортеці Очаків. Це територія України, Росії, Кримського ханства, Туреччини, Персії, країн Європи. Саме на цій території відбувалися історичні події, пов'язані з фортецею Очаків у XVIII ст.

Метою роботи є об'єктивне, всебічне висвітлення історичної ролі та воєнно-стратегічного значення міста-фортеці Очаків у подіях російсько-українсько-турецького протистояння XVIII ст.

Для реалізації поставленої мети наукового дослідження були розв'язані такі завдання:

- розкриття історіографії питання та визначення ступеня дослідження обраної теми у наукових працях;
- виявлення джерельної бази для вивчення поставленої проблеми, здійснення комплексного аналізу документів з метою виявлення їх повноти та можливостей об'єктивного відтворення історичних подій російсько-українсько-турецького протистояння навколо фортеці Очаків у XVIII ст., отримання вірогідних висновків;
- з'ясування історичних умов та причин розгортання воєнних подій навколо фортеці Очаків у XVIII ст. в загально-історичному контексті;
- визначення ролі козацтва у воєнних діях навколо фортеці Очаків у XVIII сторіччі, витоків воєнних традицій;
- вивчення значення воєнних подій навколо фортеці Очаків для Росії та Європи;
- з'ясування еволюції козацького воєнного мистецтва в ході російсько-українсько-турецького протистояння.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на загальних науково-дослідницьких принципах об'єктивності, пріоритету фактів і загальнолюдських цінностей. Дослідження проводилося з використанням таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, індукція та дедукція. Для досягнення поставленої мети використано спеціальні історичні методи досліджень, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, метод історичної реконструкції.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- 1) дисертанткою вперше висвітлюється проблема воєнно-стратегічного значення фортеці Очаків в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст.;
- 2) простежується еволюція фортифікаційної системи в Очакові;

3) показана специфіка участі козацьких військових формувань у ході бойових дій навколо фортеці Очаків під час російсько-турецьких війн 1768–1774 і 1787–1791 років;

4) розглядаються самостійні локальні козацько-турецькі конфлікти навколо фортеці Очаків;

5) простежується еволюція розвитку воєнного мистецтва українського козацтва.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що результати його можуть використовуватися при вивченні історії козацтва та його воєнного мистецтва, його ролі у боротьбі з татарсько-турецькою агресією, а також слугуватимуть поглибленому вивченню історії України загалом. Можливе використання матеріалів, висновків, оцінок та узагальнень дисертаційного дослідження в подальшому написанні наукових праць з близьких та дотичних тем; підготовці вузівських спецкурсів, узагальнюючих праць з історії Східної Європи, розробці навчальних програм з історії України для вищої та загальноосвітньої школи, вузівських і шкільних підручників. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані для поновлення експозиції військово-історичного музею імені О. В. Суворова в місті Очаків.

Апробація результатів дисертації. Положення дисертації викладено на двох міжнародних і трьох всеукраїнських конференціях: Десята Всеукраїнська науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (21–22 березня 2001 р. у м. Києві), Одинадцята Всеукраїнська науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (22–23 березня 2002 р. у м. Києві), Тринадцята Всеукраїнська науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (24–25 березня 2004 р. у м. Києві), Дванадцята Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні» (17–18 жовтня 2003 р. у м. Києві), Міжнародна науково-практична конференція BORYSTHENIKA (31 серпня – 3 вересня 2004 р. у м. Очаків).

Публікації. Зміст дисертації викладено у шести статтях наукових фахових видань («Київська старовина», «Історія України. Газета для освітян», «Вісник Книжкової палати», «Південний архів», «Наукові праці. Миколаївський державний гуманітарний університет ст. П.Могили»), що входять до переліку ВАК України, а також у публікаціях матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, з них основного тексту – 180 сторінок, текст доповнюють два додатки, список джерел та літератури – 20 сторінок (169 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Науковий рівень розробленості теми

Висвітлення дисертаційної теми великою мірою стало можливим завдяки працям, публікаціям попередніх і сучасних істориків, а також дослідженням археологів. У вітчизняній історіографії XIX–XX сторіч простежується певний напрямок досліджень українських істориків, пов'язаний з розглядом подій довкола фортеці Очаків як впливового історичного фактору, що мав певну значимість у середньовічному українському суспільстві для формування та становлення козацького стану

Українські історики Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Олександра Єфименко, Наталя Полонська-Василенко, Андрій Стороженко акцентували свою увагу головним чином на подіях XVI сторіччя. Наслідками їх дослідницьких позицій були певні споріднені історіографічні висновки про значний та довготривалий потяг козацтва до освоєння земель Північного Причорномор'я, степових територій довкола фортеці Очаків, що знаходилася на перехресті водних шляхів та була «ключем» до виходу у морський простір. У XVI сторіччі тривалий час фортеця відігравала роль центру воєнного тяжіння. У висновках українських істориків простежується думка про місію козацьких походів під фортецю Очаків. Дослідники вважали їх воєнними операціями по захисту українських кордонів та українського народу від турецько-татарської агресії, що виходила з-під стін фортеці Очаків протягом XVI–XVI сторіч.

Олександр Рігельман український історик німецького роду, інженер-топограф, генерал-майор російської служби, у 1741–1743 рр. жив серед

запорожців, у «Летописном повествовании о Малой России, ее народе и казаках вообще» (1847) зібрав великий фактичний матеріал про воєнну діяльність гетьмана Івана Мазепи довкола фортеці Очаків у 90-х роках XVII сторіччя [125, С. 498]. Аналіз цієї праці дає підстави твердити, що гетьман був добре обізнаний у воєнних питаннях і щодо значення фортеці Очаків зокрема, його воєнний досвід дуже цінувався не тільки російським двором, а і в Європі.

Відомий український громадсько-політичний діяч Михайло Драгоманов, розглядаючи початки розвитку українського козацтва у праці «Про українських козаків, татар та турків» (1876), відзначав значимість татарського Кучманського шляху, який в епоху середньовіччя вів від Очакова до Львова [93].

У праці «Історія України-Руси», яка вийшла в дев'яти томах у Львові та Києві (1899–1937 р.), Михайло Грушевський розглядає побудову фортеці Очаків як важливу політичну подію в міжнародних відносинах Криму, Московської держави та Литви. Для теми дисертаційного дослідження стали важливими висновки видатного українського історика, що ця подія вплинула на формування козацького стану у першій половині XVI сторіччя [87. С.455]. Такої самої думки дотримувалася й талановита українська дослідниця Наталія Полонська-Василенко, наукова спадщина якої налічує близько двохсот наукових праць з археології та історії України. У томі першому праці «Історії України» (1972) вона наголошує, що розбудова турками фортеці Очаків у 1492 р. привернула до міста увагу козацтва і стала приводом для частих походів у південні степи [122. С. 196].

Український історик Андрій Стороженко у творі «Стефан Баторий и днепровские казаки» (1904) вважав походи козацтва під фортецю Очаків у другій половині XVI сторіччя за доказ свавілля та непокори польському урядові [135. С. 3]. Праця його викликає інтерес насамперед тому, що історик розглядає воєнну діяльність козацтва довкола фортеці Очаків у контексті історичного розвитку середньовічного суспільства.

В «Истории украинского народа» (1906) видатний історик Олександра Єфименко також твердить, що походи козацтва в глибину південних степів хоч і були «ризикованими військовими операціями», але сприяли формуванню козацького воєнного мистецтва [95. С. 658].

Такі видатні українські історики XIX – першої половини XX сторіччя, як Дмитро Яворницький, Микола Костомаров, Аполлон Скальковський, Дмитро Дорошенко в дослідженнях фрагментарно торкалися козацької воєнної діяльності в районі Очакова, акцентуючи увагу на розвитку воєнної справи запорожців у XVII–XVIII сторіччях загалом.

У праці Аполлона Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» т. I–III (1840 р.) (саме він знайшов і зберіг архів Коша Запорозького XVIII ст., на основі якого й написав цей твір) найповніше розглянуто питання, пов'язане з штурмом козаками острова Березань 7 листопада 1788 року [132. С. 575]. Аналіз цієї праці дозволив зробити висновки авторові дисертаційного дослідження, що ця історична подія

значно полегшила російському імператорському флоту в опануванні водного простору Чорного моря.

Видатний український історик XIX сторіччя Микола Костомаров у своїх творах підкреслював свободолубивий демократичний дух українського народу, козаків Запорозької Січі. У праці “Мазепа” (1882) він яскраво розповідає про військову діяльність гетьмана Івана Мазепи. Цікавими є висновки історика про набуття гетьманом значного воєнного досвіду саме під стінами фортеці Очаків у 1696–1698 роках [103. С.1148]. У “Фельдмаршале Минихе и его значении в русской истории” (1872) історик відзначав, що взяття фортеці Очаків військами російського полководця Б.Х. Мініха у липні 1737 р. призвело до заворушень у Константинополі та паніки у вищих урядових колах. Саме тоді було змінено великого візира і на його місце призначено колишнього бендерського сераскира Генц-Олі-пашу, якому спільно з татарським ханом було наказано повернути Очаків Туреччині [104. С. 511].

Дмитро Яворницький – видатний український історик, козакознавець – зібрав та упорядкував великий джерельний матеріал з історії Запорозької Січі. У працях “История запорожских казаков” у трьох томах (1892, 1895, 1897) [146], “Иван Дмитриевич Сирко” (1894) [145], “Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный” (1913 р.) [144] історик яскраво змальовує історичну картину походів під фортецю Очаків у XVI-XVII ст., висвітлюючи ці походи як прогресивне явище у розвитку воєнного мистецтва козацького війська.

Дмитро Дорошенко перший з українських істориків подав історію України як процес розвитку української державності. У “Нарисі історії України” (т. I-II, 1932, 1933) він звертається до воєнних подій довкола фортеці Очаків у перші десятиріччя XVII сторіччя. Важливим є погляд історика на ці події, оскільки він розглядав їх як фактор впливу на формування воєнного мистецтва козацтва [91; 92].

Праці українських істориків XIX–XX сторіччя є важливі і у висвітленні початків традицій козацького воєнного мистецтва, що розвинулися в південних степах в районі міста-фортеці Очаків у часи середньовіччя.

Розглядаючи російську історіографію імперського періоду, необхідно відзначити певну однаковість поглядів істориків, які пов’язують події навколо міста-фортеці Очаків лише з історією Московського царства та її спадкоємця – Російської імперії. Але ці праці для нас є цікавими, оскільки концентрують великий фактичний матеріал і з історії українського козацтва. Аналіз цих праць переконливо свідчить про тривалу участь українського козацтва в подіях в районі фортеці Очаків у XVI–XVIII ст. З теми дисертаційного дослідження є найбільш цікавою праця російського історика Миколи Карамзіна “История государства Российского” (томи VI, VII, 1816), де автор відзначає, що фортеця Очаків була збудована кримськими татарами для організації походів у литовсько-українські землі [99]. Історик вдало характеризує татарського царевича Ахмата Кривого (рос. – Хромого), резиденцією якого на початку XVI сторіччя саме й була фортеця Очаків [100]. Агресивна політика царевича щодо українських земель викликала

відповідну відплатну хвилю козацьких походів під фортецю Очаків у XVI сторіччі, що значною мірою сприяло формуванню козацької військової традиції.

На сторінках праці видатного російського історика Сергія Соловйова “История России с древнейших времен” (том 5, кн. 3, 1855) міститься важлива інформація про похід ратних людей боярина Ржевського та козаків під фортецю Очаків у 1556 р. та вплив цього походу на формування козацького стану [134. С. 506]. Аналіз цієї праці дає підстави зробити висновки, що козацькі походи у другій половині XVI сторіччя під фортецю Очаків набули міжнародного резонансу й стають важливою військовою традицією, яка суттєво впливала на події українсько-турецького протистояння у XVIII сторіччі.

Російський військово-морський історик О.Веселаго в “Краткой истории Русского флота” (1893) висвітлює воєнні події під фортецею Очаків під час російсько-турецької війни 1787–1791 років. Важливим є висновок історика про те, що для утвердження на Дніпровському лимані Російській імперії необхідно було оволодіти Очаковом, тому взяття фортеці стало головною метою воєнної кампанії 1788 р. [81. С. 169].

Праця славіста, професора Одеського університету Олександра Кочубинського «Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739)» (1899) містить матеріал, присвячений воєнній кампанії 1737 р. під фортецею Очаків. Історик акцентує увагу на тому, що російський фельдмаршал Остерман вважав фортецю Очаків «ключем» до Дніпра [106. С. 188].

Для переважної більшості російських істориків XVII–XIX сторіч в описові подій під фортецею Очаків була притаманна фрагментарність. Їхні праці містять історичні оцінки наслідків подій довкола фортеці Очаків у XV–XVIII сторіччях головним чином для середньовічного російського суспільства, але вони докладно не висвітлювали участь української сторони в цих подіях і не акцентували уваги на історичній ролі козацтва в турецько-українському протистоянні в Північному Причорномор’ї у XVIII сторіччі.

У XVIII сторіччі Франція дуже уважно стежила за боротьбою Росії з Туреччиною. Тому у французькій історичній літературі події під фортецею Очаків у XVIII сторіччі знайшли досить значне відображення. Французькі дослідники розглядали такі питання, як військова діяльність гетьмана Івана Мазепи, події російсько-турецької війни 1735–1739 років, події російсько-турецької війни 1787–1791 років. Історичні події під фортецею Очаків у XVIII сторіччі досліджували такі всесвітньо відомі французькі вчені, як філософ Вольтер, історик Альфред Рамбо, дослідники Анатоль Леруа Больє, Віллеман, Х.Ланвуа, Жан Ля Комб. Французька історична література допомогла в даному дисертаційному дослідженні визначити європейський резонанс подій довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі.

Французький філософ Вольтер в «Histoire de Charles XII» (т. 26, 1785) («Історії Карла XII») [169. С. 196] подав яскравий опис подій відступу військ Карла XII та Івана Мазепи від Полтави до Очакова, відзначив багатий

воєнний досвід гетьмана та значення цього фактора, який вирішив успіх цієї воєнної операції. Праця Вольтера вважається однією з кращих європейських історичних творів, де найбільш повно висвітлюється воєнна діяльність Івана Мазепи під фортецею Очаків.

Французький історик і літератор Жан Ля Комб у своїй праці, виданій у Варшаві польською мовою, «*Historia odmian zaszlych w panstwie Rossyiskim*» («Історія змін, які відбулися в царстві Російському») (1766) відзначив, що військо Карла XII та Івана Мазепи під час відступу від Полтави у 1709 р. влаштувало табір на березі Південного Бугу у трьох милях від Очакова. За даними французького історика, у козацько-шведському війську було тисяча вісімсот вояків. Крім гетьмана І.Мазепи, до Очакова Карла XII супроводжував польський генерал Станіслав-Август Понятовський, тоді ще приятель шведського короля. Ля Комб також зазначає, що в південних степах біля фортеці Очаків козацько-шведське військо не зустріло жодного мешканця, жодної живності, відчувало нестачу в питній воді [158].

У фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського в колекції Миколи Костомарова зберігається французький історико-політичний журнал «*Revue des deux Mondes*» (RDM), (Журнал двох світів). Колекція налічує 1246 бібліотечних одиниць [97. С. 231]. У цьому журналі французькі дослідники Віллеман, Х.Ланвуа у своїх статтях розглядають питання європейського резонансу подій навколо фортеці Очаків у XVIII сторіччі. У статті Віллемана «*De la poésie dans ses rapports à l'histoire politique*» («Про поезію в його звітах про політичну історію») (1858) автор пише про історичні наслідки перемоги фельдмаршала Григорія Потьомкіна над турками в грудні 1788 р. для Франції. Автор наголошує, що саме взяття штурмом російськими військами фортеці Очаків вплинуло на хід російсько-турецької війни. Після замирення з Туреччиною Катерина II не ставила перед собою ніякого іншого завдання, крім того, щоб домогтися поділу Речі Посполитої та підготуватися до боротьби з Францією [168. С. 656].

Дослідник Х.Ланвуа у статті «*La dévastation. Épisodes et souvenirs de la guerre d'Orient*» («Спустошення. Епізоди та спомини про Східну війну») (1858) розглянув питання про роль фортеці Кінбурн, яка у другій половині XVIII сторіччя підпорядковувалася фортеці Очаків, її зазначали на європейських воєнних та географічних картах XVIII сторіччя, англійці ж, змінивши орфографію назви фортеці Кінбурн, писали на своїх картах Кінберн [159. С. 740].

Відомий французький дослідник Анатоль Леруа Больє у статті «*La Russie et les Russes. La nature russe, le tchernoziom, les steppes et la population*» («Росія і росіяни. Російська природа, чорнозем, степи і населення. І частина»), надрукованій у сімнадцятому томі журналу «*Revue des deux Mondes*» у 1873 р., частково торкається подій довкола фортеці Очаків під час Північної війни. Він називає прикордонний степ довкола фортеці «степом істориків та поетів», що його добре знали козаки Івана Мазепи, і в ньому «загубилася армія Карла XII» [160. С. 756]. Для теми дослідження є важливими висновки автора, оскільки вони є ще одним доказом значного воєнного досвіду

козацтва і гетьмана Івана Мазепи на початку XVII сторіччя, високо поцінований шведським королем.

Французький історик А.Рамбо в «Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à nos jours» («Історії Росії з давніх-давен до нашого часу») (1893) відзначав, що головною метою походу російського генерал-фельдмаршала Бернегардта-Христофа Мініха у 1737 р. було здобуття фортеці Очаків [165]. І хоч у праці немає великого фактичного описового матеріалу цих подій, але важливими є висновки автора.

В європейській та американській історичній літературі простежується певний дослідницький напрямок, історики цих країн розглядають події довкола фортеці Очаків у контексті їх значення для європейської історії та окремих європейських країн, таких, як Франція, Туреччина, Польща, Швеція.

У польськомовному фонді Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського зберігаються унікальні історичні видання XIX–XX сторіч. Польськомовний фонд НБУВ є унікальною книгозбірнею, де зібрано репертуар польської рідкісної книги. Він займає помітне місце у колекції західноєвропейської літератури Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

У польській історичній літературі простежуються два дослідницьких напрямки, що стосуються подій довкола фортеці Очаків у XVII–XVIII сторіччях. Перший напрямок розглядає події в контексті російсько-польської війни 1654–1667 років XVII сторіччя. Другий – торкається подій першої половини XVIII сторіччя, а саме воєнної діяльності гетьмана Івана Мазепи та подій російсько-турецької війни 1735–1739 років.

Польський історик І. Чарновський у праці «Ukraina i Zaporozże czyli Historia kozaków» («Україна і Запоріжжя або історія козаків») (1854) змальовує події російсько-польської війни 1655 р. Автор відзначає, що на театр воєнних дій гетьман Богдан Хмельницький послав полковників, а сам займався тільки дипломатичними справами. Приймавши посланця Польщі, гетьман поставив його до відома про кордон України з боку Польщі: південний кордон він визначив аж до Дніпровської затоки понад Чорним морем над фортецею Очаків. Таким чином, пише польський історик, гетьман здійснював певну мету. Визначивши кордони, гетьман залишив вільною дорогу до моря українським купцям. Польська сторона була вимушена погодитися з вимогами гетьмана щодо визначеного кордону [148]. Є важливим висновок історика про увагу польської сторони до козацької військової традиції, яка визнавала фортецю Очаків сферою воєнних та торговельних інтересів козацтва у XVII сторіччі.

У «Dzieje Rzeczy Pospolitéj Polskiéj» («Історії Речі Посполитої Польської») (том сьомий, 1855) польський дослідник І.Морашевський приділив увагу оборонній діяльності Б.Хмельницького у 1655 р., якого дуже непокоїла загроза збирання великих татарських збройних загонів під фортецею Очаків, тому гетьман у 1655 р. неодноразово звертався до московського царя у зв'язку з необхідністю посилення оборони українських кордонів [163]. Простежується висновок історика про збереження військової

козацької традиції захисту південних кордонів України з боку фортеці Очаків і під час російсько-польської війни 1654–1667 років.

Польський історик В.Коронович у т.2 праці (1858) «*Słowo Dziejów Polskich*» («Слові історичному») описує події 1654 та 1655 років. Він наводить дані, що татари, союзники Польщі у 1655 р., спустошивши українські землі, відійшли в пониззя Дніпра, а потім до Криму з великим ясиром з козаків та росіян [157]. Історична праця польського історика надала змогу відстежити витоки українсько-турецького протистояння у Північному Причорномор'ї у XVII сторіччі, вплив козацьких військових традицій на події під фортецею Очаків у XVIII сторіччі.

У праці «*Historia państwa rosyjskiego, krótko zebrana*» («Історія держави російської», том 2-й, 1827) польський історик Л.Рогальський зосередився на описові штурму фортеці Очаків російськими військами у 1737 році. Дослідник переконаний, що у 1737 р. успіх штурму фортеці значною мірою пов'язаний з вибухом порохового складу в фортеці Очаків [166]. Описовий історичний матеріал тут подано дуже стисло без зазначення використаних архівних джерел. Автор відзначив військове домінування російської сторони під час воєнної кампанії 1737 р. Він також акцентував увагу на неспроможності турецької сторони вплинути на хід цієї воєнної операції.

У статті «*Ojciec Stanisława Augusta*» («Батько Станіслава Августа»), надрукованій у журналі «*Ateneum*» № 3 за 1876 р., польський історик К. Кантецький докладно описує перебування військ гетьмана Івана Мазепи та Карла XII в околицях фортеці Очаків під час Північної війни у 1709 році [156]. Історик звертає увагу на участь генерала Станіслава-Августа Понятовського в переговорах з очаківським пашею про надання допомоги козацько-шведським військам та їх переправі до фортеці через Буг. Важливим є фактологічний матеріал про дії очаківського паші під час українсько-шведської переправи. Історик зазначає, що очаківський паша надав допомогу провіантом виснаженим важким переходом козацько-шведським військам за тисячу дукатів, сплачений гетьманом і королем, але під час переправи турецька сторона не дотрималася союзницьких домовленостей, тому козаки і шведи вимушені були силою захопити човни [156]. Історичний матеріал, наведений у статті, дав дисертантові змогу зробити висновки про певні порушення військовою адміністрацією фортеці урядового розпорядження.

Шведський історик А. Єнсен у праці «Мазепа: Історичні картини» (1909) висвітлює відносини між гетьманом Іваном Мазепою і шведським королем Карлом XII. Автор зазначає, що воєнний досвід І.Мазепи вплинув на шведського короля Карла XII. На думку Єнсена, воєнний талант гетьмана І. Мазепи яскраво проявився саме під час відступу від Полтави до Очакова [96]. Важливими є й висновки автора про значимість для історії Швеції подій під фортецею Очаків і для Північної війни.

Цікавим є твір американського історика Гларенса Манінга «*Hetman of Ukraine Ivan Mazepa*» («Гетьман України – Іван Мазепа») (1957), де автор розглянув окремі питання військової діяльності гетьмана. Результат цього

дослідження – відслідкування поступового розкриття воєнного таланту гетьмана під час рейду Полтава-Очаків. Історик наголошує, що здатність І. Мазепи забезпечити відступ була в найліпших традиціях рейдів давніх козацьких гетьманів. І. Мазепа досить впевнено керував відступом союзницьких військ і взагалі був на надзвичайній висоті [161]. Важливим для теми дисертаційного дослідження є і висновок автора про те, що досвід воєнного рейду значно вплинув на шведського короля Карла XII.

Американський же історик Галіль Іналджик у праці “Османська імперія: класична доба 1300-1600” реконструював події довкола фортеці Очаків у першій половині XVI сторіччя. Він відзначав, що турецький уряд був дуже занепокоєний частими походами козаків у південні степи. Тому уряд Туреччини у 1525 р. ввів у фортецю Очаків свій гарнізон. Важливими є висновки історика про те, що уряд Туреччини постійно протягом кількох сторіч пильно стежив за воєнними подіями довкола фортеці Очаків – турецького форпосту у Північному Причорномор’ї [98].

У радянській історичній літературі тема участі козацтва у воєнних подіях під фортецею Очаків у XVIII сторіччі не могла бути висвітлена повною мірою, оскільки історики працювали в жорстких рамках марксистсько-ленінської ідеології. Тема українсько-турецького протистояння у Північному Причорномор’ї фрагментарно розглядалася в працях українського історика Володимира Голобуцького. Для теми дисертаційного дослідження важливими є його праці “Черноморское казачество” (1956) та “Запорозьке козацтво” (1957). У “Запорозькому козацтві” історик продовжує історіографічні традиції українських істориків дорадянських часів, розглядаючи події під фортецею Очаків 1556 року як історичний фактор впливу на формування козацького стану [83], але він не розглядає докладно події довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі. У “Черноморском казачестве” містяться матеріали, присвячені питанням історичної значимості фортеці Очаків для формування козацького стану у другій половині XVIII сторіччя. Тут історик наголошує, що фортеця Очаків та очаківська сторона набули для козацтва певного значення після руйнації Січі у 1775 р., коли значна кількість козаків відійшла до фортеці Очаків, шукаючи порятунку від жорстокої розправи російського уряду [84].

Видатна українська дослідниця Олена Михайлівна Апанович у праці «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1961) приділила увагу забезпеченню оборони фортеці Очаків з боку моря у липні 1737 року, в якій активну участь брали півтори тисячі козаків на 38 суднах. У цей час місто-фортеця було зайняте російськими військами. Велику роль українські козаки відіграли також при взятті Кінбурна [67].

У своїй праці О.М. Апанович відзначила участь української сторони в будівельно-ремонтних роботах міста-фортеці Очаків у 1738 р. Заготівля лісу для потреб армії мала проводитися на Україні [67].

У німецькому виданні українського історика Бориса Крупницького “Гетьман Мазепа та його доба 1687–1709” (1942) [107] та праці Олександра Оглоблина “Гетьман Іван Мазепа та його доба” (1960) [116] простежується

думка авторів про те, що воєнна діяльність гетьмана в подіях під фортецею Очаків у 90-х роках XVII сторіччя вплинула на формування особистості гетьмана як полководця. Хоча в цих працях і знайшли відображення окремі історичні епізоди воєнної діяльності гетьмана, але для теми дисертаційного дослідження є важливими насамперед висновки істориків.

У дослідженні сучасних істориків І.В.Сапожникова і Г.В.Сапожникової “Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе” (1998 р.) зазначається, що навіть після виникнення Запорозької Січі на Дунаї у 1785 р. значна частина козаків залишилася на території округи фортеці Очаків. У 1786–1787 рр. російський посол у Константинополі Я.Булгаков неодноразово вимагав виселення запорозьких козаків із цих земель на тій підставі, що їхня присутність в Очаківській окрузі загострювала прикордонні відносини і ви кликала значний перехід населення з російської сторони на турецьку [128]. Історичні факти, наведені в книзі дослідників, надали змогу реконструювати історичну ситуацію довкола фортеці Очаків напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 років.

Історик О.Шиян висвітлює історичні події навколо фортеці Очаків у 1788 р. в роботі “Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст.” (1998), він зауважує, що до Катеринославської армії князя Г.О.Потьомкіна входили донські полки та козацькі загони катеринославського війська. Історик відзначив важливий факт для теми дисертаційного дослідження про те, що й Бузьке козацтво теж брало участь у воєнних подіях під фортецею Очаків. У травні 1788 р. українськими козаками була посилена залога і фортеця Кінбурн, а частина козаків приєдналася до гребної флотилії Насау Зігена [143]. Але в цій історичній праці бракує розгорнутого опису воєнних подій під фортецею Очаків під час другої російсько-турецької війни і акцентується увага лише на окремих воєнних операціях козацьких формувань.

В роботі І.В.Сапожникова “Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов” (1999) наводяться важливі факти про те, що французький військовий інженер на турецькій службі Лафітт-Клаве відправив 30 жовтня 1784 р. в Константинополь на ім'я великого візира доповідну записку про підвищення обороноздатності Очакова, околиць Хаджибею та Хаджибейського замку [130]. І.В.Сапожников аналізує унікальне історичне джерело “Опис шляху від Константинополя до Очакова” французького інженера й мандрівника Лафітта-Клаве, датоване 1784–1785 роками, в якому йдеться про те, що з плану Очакова, виготовленого Олександром Бертє-Делягардом, видно, що напередодні війни 1787–1791 років у місті існував окремий квартал, де жили французькі дипломати, військові інженери, а серед них і сам Лафітт-Клаве. Для теми дисертаційного дослідження є важливим повідомлення автора, що саме французи відповідали за стан фортеці Очаків у 1787–1791 роках напередодні російсько-турецької війни.

У ще в одному творі І.В.Сапожникова “Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года” (2000) наводиться значний фактичний матеріал щодо

участі козацтва в цій воєнній операції, опис будівництва фортеці на острові Березань у 1778 році [131]. Його подано за матеріалами збірника документів, підготовленого академіком Миколою Федоровичем Дубровіним “Присоединение Крыма к России” (1885–1889). Автор зазначає, що фортецю на острові Березань бачив новий російський посол у Константинополі Я.І. Булгаков, який пропливав мимо неї на судах російського флоту в липні 1781 р. Історичні факти, наведені істориком щодо острова Березань, є важливими для теми дослідження, оскільки дозволяють з’ясувати історичний контекст згадуваних у дослідженні подій.

З теми дослідження є важливими висновки українських істориків О.А. Репана та Г.Г.Шпитальова, які вони виклали в дисертаціях з історії російсько-турецьких війн XVIII ст.

Дослідник О.А.Репан у дослідженні «Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735–1739 рр.» (2003) зазначає, що козаки протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. брали активну участь у наступальних та оборонних боях. Проте по справжньому вони проявили себе у нерегулярних частинах легкої кавалерії – розвідці, рейдах, завданнях відволікаючого удару [123].

Історик Г.Г.Шпитальов у дисертації «Військова служба запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах» (2002) відзначив, що під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. головними завданнями запорозьких вершників були розвідувальні пошуки і форпостна служба, а місце знаходження запорозьких форпостів не було сталим і визначалося командувачем Другої армії [142].

Низка публікацій сучасних українських дослідників у журналах «Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ, Південна Україна XVIII–XIX ст., Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», «Архіви України» торкаються теми нашого дисертаційного дослідження.

Стаття історика І.В.Сапожникова «Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції» (1711–1734 рр.), надрукованій у журналі «Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття» (Випуск 7, за 2003 рік) висвітлює питання присутності запорозьких козаків в Очаківському районі у 1711–1734 рр., яка була дуже значною та багатогранною. Вона мала як економічний, так і воєнний характер. Військова присутність стосувалася переважно прикордонної з Польщею смуги Буго-Дністровського межиріччя, де існували українські села і яка мала назву Україна Ханська. Історик вважає, що після переходу Запорозького війська під «російську протекцію», частина козаків залишилася вірною своїй присязі кримському хану, тривалий час перебувала на означеній території і навіть брала участь у бойових діях проти російської армії в період російсько-турецьких війн XVIII ст. [129. С. 240]. У першому випуску того ж журналу за 1996 рік дослідниця С.С.Андрєєва в статті «Комісії для вирішення взаємних претензій

татар і запорожців періоду Нової Січі» зазначає, що миротворчою стороною в запорізько-татарських відносинах була робота комісій для розв'язання взаємних претензій (1749, 1752, 1753–54 рр.). Комісії мали єдино можливий результат – обмін взаємними претензіями (за винятком випадків полону), але вони й не могли забезпечили мир на кордоні, бо не усувалися глибинні причини прикордонних конфліктів, які стали невід'ємною частиною життя двох суспільств [66. С.40].

Стаття історика С.Ф.Плецького «Охорона кордонів військом запорізьким взимку 1773–1774 років», надрукована в дев'ятому випуску «Наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету» за 2000 рік, торкається охорони кордонів навколо міста-фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Автор відзначає, що Січова адміністрація для постачання своїх команд провіантом і фуражем на постах обрала найближчі магазини – в Новосічеському ретраншементі і в Катерининському шанці. Незадовільний стан із забезпеченням козаків на постах провіантом навколо міста-фортеці Очаків був однією з головних причин їхнього дезертирства [121. С.19].

Епістолярна спадщина діячів останньої Запорозької Січі розглядається в статті історика Л.З.Гісцової «До портрета П.Калнишевського / З нагоди 300-річчя від дня народження», надрукованій у третьому номері журналу «Архіви України» за 1991 рік. Автор підкреслює, що з 365 справ фонду 229 Коша Нової Запорозької Січі в 5 справах зосереджені «партикулярные письма» кошових отаманів та полкової старшини, насамперед Петра Івановича Калнишевського за 1760–1762, 1768, 1769–1772 рр. Документи 1763 року свідчать, що українська старшина і російські чиновники, купці, втягнуті у торгівлі відносини з Кримом, просили сприяти їм у закупівлі товарів, зокрема солі, на Січі і в Криму, вільному переїзду чумацьких валок через запорізькі перевози і звільненні від сплати мита. Матеріал статті дає підстави для висновків про активізацію торгівлі Січі та очаківського еялету на початку 60-х ст. XVIII ст. в період стабілізації прикордонних відносин [82. С.53].

Для теми дисертаційного дослідження є важливими також статті сучасних дослідників і в таких виданнях, як журнал «Київська старовина» (2001) та «Україна / Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції» (2003 р.).

На користь думки дослідників, що місто-фортеця Очаків було центром зв'язку української та турецької дипломатії в епоху Богдана Хмельницького, свідчать матеріали статей Б.Флоря «Богдан Хмельницький і турецька «протекція»» («Київська старовина». – 2001 – № 3) та Ярослава Дашкевича «Турецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні». Дослідник Б.Флоря доводить, що нові серйозні переговори між гетьманом і Туреччиною почалися в 1650 р. і що Б.Хмельницький не направляв послання прямо в Стамбул, а звернувся за посередництвом до очаківського бей Мурад-паші [139. С. 93]. Я.Дашкевич відзначає, що між Чигирином і Стамбулом існували постійні дипломатичні контакти. Саме за часів Б.Хмельницького, згідно з торгівельно-військовою

конвенцією 1648 р. (або 1649–1650) припинилися козацькі морські походи на південне турецьке узбережжя Чорного моря [89] і місто-фортеця Очаків перестало зазнавати руйнівних козацьких воєнних нападів.

У джерелознавчій статті дослідника В.Ленченко «Рукописні плани міст і фортець Південної України XVIII ст.» міститься перелік фондів архівів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, в яких зберігаються плани фортеці Очаків. Автор підкреслює, що документи свідчать – Очаків і Кінбурн були потужними фортецями, спорудженими відповідно до правил оборонного зодчества XVI–XVII сторіч [109. С. 42].

Значний інтерес викликають фундаментальні російські, польські, французькі енциклопедичні видання XVIII–XIX сторіч, які варто виділити в окрему групу. В них зібрано великий фактологічний матеріал, зокрема і про стан та події навколо фортеці Очаків у XVIII сторіччі. У 37-му томі Енциклопедичного словника Ф.А.Брокгауза і І.А.Єфрона, виданому у Санкт-Петербурзі 1903 року, подається історична характеристика правлінь кримських ханів упродовж XV–XVIII сторіч, їх політики щодо земель Північного Причорномор'я [79]. У 19-му томі цього ж видання міститься історичний опис подій російсько-турецької війни 1735–1739 років. У статті про Б.Х.Мініха зазначається, що російський полководець “зійшовся з запорожцями і з їхньою допомогою почав здійснювати походи до Криму, взяв Очаків” [78]. У польськомовних словникових виданнях, таких, як «Dykcyonarz Biograficzny Powszechny» («Всезагальний біографічний словник»), виданому у Варшаві 1851 р., та «Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» («Словнику географічному королівства Польського та інших країн слов'янських») (т. 7. – Варшава, 1886) наводяться численні конкретні факти, що переконливо свідчать, як воєнні події навколо фортеці Очаків впливали на розвиток козацького стану. У «Dykcyonarz Biograficzny Powszechny» відзначається військова діяльність Івана Мазепи під фортецею Очаків у 1695 р. [149]. У «Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» розповідається, що Очаківська фортеця, яка у давні часи мала назву Озю та Єдисан, витримувала часті напади поляків і козаків, що земля Очаківська – це край між річками Дністром, Бугом і Кодимою. Фортецю вперше було здобуто і зруйновано росіянами у 1737 р., а вдруге – російським фельдмаршалом Г.О.Потьомкіним у 1788 р. [167]. У франкомовних енциклопедичних виданнях XVIII–XIX сторіч також є історична інформація про місто-фортецю Очаків. У томі 23 «Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres» («Енциклопедії або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел») за редакцією Дені Дідро і Д'Аламбера, виданому в Лозанні 1780 року, зазначається, що турецьке місто Очаків є столицею краю з такою самою назвою. Фортеця Очаків захищена кількома замками [152]. У 35-му томі цього ж франкомовного енциклопедичного видання (Женева, 1788) у статті про Україну розповідається, що Україна у XVIII сторіччі на півночі мала кордони з Польщею і Московією, на півдні – з країною, яку французи називали Tartare d'Oczakov тобто Татарія Очакова, та з Молдавією [151]. У

франкомовному виданні «Encyclopédie des gens du monde répertoire universel des sciences, des lettres et des arts» («Енциклопедії людства світу. Універсальний репертуар наук, літератури і мистецтв») (том 19) відзначається військово-стратегічне значення фортеці Очаків як прикордонного військового об'єкту. Облоги, які це місто витримувало, принесли йому всесвітню славу. Після Белградського миру 1739 року фортеця була повернута Туреччині, але зруйнована. Турки відновили її у 1743 р., укріпили і залишалися її господарями до 1788 р. [150]. У франкомовному виданні «Dictionnaire universel d'histoire et de géographie» («Універсального словника з історії та географії») Буйє, яке вийшло в Парижі у 1893 р., окреслюється географічне розташування міста-фортеці Очаків. За даними словника, Очаків, або Кара-Кермен (Чорна фортеця) міститься там, де зливаються Буг і Дніпро [147].

У франкомовному виданні «Nouveau dictionnaire historique des sièges et batailles mémorables et des combats maritimes» («Нового історичного словника пам'ятних облог і битв та найзнаменитіших морських баталій»), виданому в Парижі 1809 року, подається історичний опис штурму фортеці Очаків російськими військами у грудні 1788 р. Зимовий холод допоміг зняти облогу Очакова. Після штурму фортеці у місті три дні тривала кривава розправа. Загинуло 25 тисяч турків, з російської сторони – понад двадцять тисяч вояків [164].

Варто згадати й серію статей археологів С.О.Біляєвої, О.Є.Фіалко, Б. Ерсой у журналах «Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.», «Нові дослідження пам'яток козацької доби», «Східний світ» й «Археологія», які свідчать про активні археологічні дослідження міста-фортеці Очаков і в наш час.

Археолог С.О.Біляєва в статті «Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї» (деякі аспекти історико-археологічних досліджень) повідомляє, що окрема провінція Озю з центром у місті-фортеці Очаків була створена лише з кінця XVI ст. [72].

Стаття С.О.Біляєвої, Б.Ерсой, О.Є.Фіалко «Дослідження міжнародної українсько-турецької експедиції у 2004 р.» подає цікавий матеріал про знахідку в Очакові невеличкого скарбу срібних османських монет (7 од.) та персня з печаткою [73. С. 66].

Про відкриття виставки в листопаді 2004 р. в Музеї археології ІАНАН України археологічних матеріалів османських часів з розкопок спільної українсько-турецької експедиції 1997–2002 рр. у містах Очаків і Білгород-Дністровський розповідає стаття археологів С.О.Біляєвої, О.Є. Фіалко, Л.В.Кулаковської, Л.І.Іванченко «Нові кроки українсько-турецького співробітництва» [74. С.145].

На початку XX сторіччя археологом В.І.Гашкевичем було здійснено систематичне дослідження історичних пам'яток Очакова. У повоєнні роки, завдяки зусиллям археологів, складено археологічну карту Причорномор'я, де на теренах Очакова та його околиць позначено окремі знахідки середньовіччя, зокрема османські. З 1990 по 2004 рік на території міста

провадилися стаціонарні дослідження середньовічного Очакова. В останні роки археологічні матеріали з історії Очакова були систематизовані у статтях археолога С.О.Біляєвої “Османська художня кераміка у Північному Причорномор’ї” [71], “Археологічні дослідження Очакова” [70].

Археологами був обстежений господарський двір комплексу будівель палацу паші у Замковій частині міста. В результаті обстеження підземного Очакова складено першу спелеоархеологічну карту міста, яка вміщує понад 50 пунктів локалізації історичних підземних споруд. На підставі досліджень археолог Т.А.Бобровський висловив думку про існування певних періодів розбудови підземного міста. Початок його виникнення відноситься до XVI–XVII століть. Подальший період розвитку – османський (XVIII ст.). У цей час тут побудовано підземні галереї та приміщення як фортифікаційного, так і господарського призначення. Досліджено “Турецький вал”, частина якого збереглася в районі торгового порту. До XVI–XVII століть археологами віднесено численні речові знахідки, знайдені на ділянці єврейської синагоги. Значна частина їх – престижні речі та вишуканий посуд з фаянсу та фарфору, позолочені люльки. Колекція художньої кераміки свідчить про активне постачання керамічних виробів з кінця XV до кінця XVIII сторіччя у місто-фортецю Очаків із Османської імперії.

Можна констатувати, що вітчизняними і зарубіжними істориками та археологами зроблено чимало в дослідженні українсько-турецького протистояння в Північному Причорномор’ї, значення фортеці Очаків у подіях XVIII сторіччя. Проте в українській історичній науці ще немає роботи, яка була б спеціально присвячена питанню військово-стратегічного значення міста-фортеці Очаків в українсько-турецькому протистоянні цього періоду. Використовуючи надбання попередників, залучаючи нові археологічні джерела й опубліковані документи, з’явилася можливість дати цілісну картину російсько-українсько-турецького протистояння навколо міста-фортеці Очаків у XVIII сторіччі та найбільш повно відобразити військово-стратегічне значення фортеці в цьому протистоянні.

1.2 Джерельна база. Методи дослідження

Джерельна база дослідження є традиційною й складається з архівних, рукописних матеріалів, опублікованих документів, наративних документів (літописів), мемуарної літератури, епістолярії, картографічних джерел.

З історії міста-фортеці Очаків проаналізовано унікальні рукописні матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Серед архівних джерел треба згадати неопубліковані документи і фонди КМФ-1, 59, 127, 229 Центрального Державного історичного архіву в місті Києві як мікрофільмовані матеріали та рукописні копії. Це військові відомості, рапорти київського генерал-губернатора

Леонтєва імператриці Анні Іоанівні, справи Київської губернської канцелярії з прикордонних питань, журнал військових дій російської армії під Очаковом у 1737 році, донесення і рапорти в Кіш Війська Запорозького, листи до кошових отаманів.

Переважна більшість рукописних документів Інституту рукопису НБУВ імені В.І. Вернадського є копіями XVIII–XIX ст. У фонді Колекції мікрофільмів (Ф1), справах 5, 12 зберігаються військові відомості, рапорти київського генерал-губернатора Леонтєва імператриці Анні Іоанівні про взяття фортець Перекоп та Кінбурн, підготовці військових укріплень. Аналіз цих документів дає уявлення про участь козацтва у воєнній кампанії 1736 року [1;2].

Архівні документи (КМФ-1 фонду 127 “Російсько-турецька війна 1735–1739 роки. Київська духовна консисторія”) містять історичний матеріал про події російсько-турецької війни 1735–1739 років, дають змогу проаналізувати участь козацтва у воєнних операціях під фортецями Кінбурн та Очаків.

У донесеннях козацької старшини (у справах 1165–1167 фонду 59 “Київська губернська канцелярія”) міститься історичний матеріал про прикордоння та фортецю Очаків у 40–50 рр. XVIII ст. [3; 5]. Аналіз цих документів дозволив відтворити в дослідженні історичну картину подій навколо міста-фортеці, з’ясувати наслідки відносин між турецькою, українською та російською сторонами.

Дуже важливим джерелом є Архів Коша Нової Запорозької Січі, який зберігається у ЦДІАК України. Фонд Архіву Коша Нової Запорозької Січі (фонд 229) – це реєстри 368 справ, унікальний комплекс документів, що віддзеркалюють багатогранну історію Запорозької Січі, українського козацтва протягом 1734–1775 років. Назви справ у дисертації наводяться відповідно до фонду Архіву Коша Нової Запорозької Січі. На першому місці наводиться заголовок, даний під час підготовки першого видання опису, або ж є діловодний. Після діловодних заголовків вміщено заголовки Одеського історичного архіву. Тексти їх подаються сучасною російською мовою у квадратних дужках. Заголовки А.О.Скальковського збережено так, як їх наведено у виданні Архіву Коша Нової Запорозької Січі, здійсненому 1931 року [32].

З Архіву Коша Нової Запорозької Січі досліджено 17 справ, де міститься історичний матеріал про фортецю Очаків та події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [32].

Завдяки опрацюванню архівних матеріалів “Київської губернської канцелярії” (фонд 59) та Архіву Коша Нової Запорозької Січі (фонд 229) в дисертації стало можливим дослідити специфіку воєнної діяльності козацтва довкола фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1768–1774 років.

Архівні матеріали дали змогу також реконструювати історичну картину розвитку прикордонних відносин довкола фортеці Очаків у 40–50 роках XVIII сторіччя та опанування козацтвом прикордонного степового простору Північного Причорномор’я під час російсько-турецької війни 1768–1774

років.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігаються рукописні матеріали, що стосуються історії фортеці Очаків.

Зокрема, у Малоросійському літопису (фонд II, справа 6011) міститься історичний матеріал про штурм фортеці Очаків військами Б.Х. Мініха у 1737 р. [24]. Там же (фонд 96, справа 7) є листи російської імператриці Катерини II до фельдмаршала П.О. Румянцева щодо воєнних подій російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Історичний аналіз цих листів дає підстави твердити, що воєнним подіям під фортецею Очаків під час війни 1768–1774 рр. уряд Росії надавав великого значення [30].

Важливим історичним документом, який зберігається в Інституті рукопису (фонд VIII, справа 183 М/72), є “Сочинение генерал-майора Д.П. Бутурлина”, де йдеться про події російсько-турецьких війн 1768–1774, 1781–1791 років довкола фортеці Очаків [28]. У фонді VIII Інституту рукопису (справи 1111–1113) містяться “Рапорти Переяславського і Лубенського полків” про навчання військової справи козацьких дітей. Отже, російська сторона, готуючись до війни з Туреччиною 1768–1774 років, значною мірою розраховувала на козацькі військові формування [29]. У фонді V Інституту рукопису серед матеріалів Архіву Одеського товариства історії та старожитностей (справа 808) зберігається “Журнал” з таємними паперами канцелярії фельдмаршала Г.Потьомкіна, з яких відомо, що він опікувався станом фортеці Кінбурн, бо на початку червня 1783 року надіслав “ордер” полковникові Корсакову, де наказував привести в найкращий стан укріплення фортеці Кінбурн, перевівши сюди артилерію з міста Херсона [27].

У цьому ж фонді V Інституту рукопису (справа 716–718) є опис острова Березань, зроблений Кругом. У справі зазначається, що в середині XIX сторіччя ще зберігалася карта острова, на якій було зазначено укріплення, що ними володіли турки [25], в справі 719 – опис замку Кінбурн, що до 1774 р. був міцно укріпленим турецьким об’єктом, який мав значну кількість артилерії, кам’яні батареї, башти, порохові погребі, а під стінами замку високий насипний вал [26].

Рукописні матеріали Інституту рукопису НБУВ надали змогу авторові дисертації висвітлити загально-історичний контекст, на фоні якого розгорталися події українсько-турецького протистояння періоду російсько-турецьких війн у XVIII сторіччі, простежити особливості воєнної діяльності козацтва під фортецею Очаків під час російсько-турецьких війн цього періоду.

Низка друкованих архівних джерел висвітлює історичні події навколо міста-фортеці Очаків у XVII–XVIII сторіччях, підтверджуючи традиційність присутності козацького воєнного впливу на території очаківського еялету.

Важливим архівним друкованим джерелом з теми дисертаційного дослідження є «Документи російських архівів з історії України» (том 1, 1998), де вміщено реляції московському цареві від російських послів у Криму І.І.Спешнева і піддячого Б.Нестерова, з яких стає відомо про воєнну козацьку

кампанію на території очаківського еялету ще у 1615 році, про укріплення турецькою стороною гирла Дніпра новою фортецею [37].

Документи польських архівів, вміщені у статті Ю.Мицика «Документи польських архівів щодо історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст.» (Архіви України. – 2004. – № 1-2), значною мірою висвітлюють питання історії середньовічного періоду міста-фортеці Очаків. У статті наводяться архівні документи відділу рукописів Бібліотеки Чарторійських, в яких йдеться про історичні події навколо фортеці Очаків у першій чверті XVII ст. Серед цих документів можна відзначити лист дипломата Речі Посполитої в Туреччині Отвиновського до невідомого від 1 лютого 1615 р. В ньому розповідалося: під час переговорів польським дипломатам стали відомі слова візира Скіндер-паші, що султан не терпітиме кривд від козаків, і що їх неодмінно шукатимуть у Польщі. У зв'язку з цим Скіндер-паша збирався відвідати Очаків [112].

Також про події навколо фортеці Очаків у першій чверті XVII ст. свідчать документи: «Проект угоди польного гетьмана коронного Речі Посполитої Станіслава Жолкевського із Скіндер-пашою. Вересень 1617 р.», «Лист гетьмана польного коронного Станіслава Конєцпольського до короля Сигізмунда III. 28 червня 1618 р.», «Із зашифрованого листа невідомого автора (очевидно, польського агента) до гетьмана польного коронного Станіслава Конєцпольського. 23 квітня 1621 р.». Аналіз цих документів свідчить про те, що турецький та польський уряди уважно відстежували розгортання подій навколо фортеці Очаків у першій чверті XVII століття [112].

Дуже важливими друкованими архівними джерелами є тритомне видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» [33; 34; 35]. У першому томі міститься повна частина січового діловодства, а саме – листування Коша з турецьким пашою в Очакові щодо розв'язання взаємних претензій, що виникли на прикордонних територіях. Значну частину архіву становлять так звані справи похідні: рапорти і донесення, які надсилалися запорозькими загонами, похідні журнали, реляції запорожців періоду воєн 1735–1739 та 1768–1774 років [33]. У другому томі «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» – корпус документів про участь запорозького козацтва в очаківській кампанії 1737 р. [34]. У третьому томі документів «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» опубліковано документи справ 16–20 фонду 229, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Частина цих документів стосується взаємин Запорожжя з Кримським ханством і турецькою адміністрацією в місті Очакові (справа 17 і 19).

Серед документів необхідно відзначити також ордери Київської губернської канцелярії Кошеві, рапорти Коша Генеральній військовій та Київській губернській канцелярії та гетьманові Кирилу Розумовському, повідомлення Коша російському комісарові у Слідчій комісії з Криму. Ці документи свідчать про загострення протистояння між турецько-татарською та козацькою сторонами навколо фортеці Очаків у 1754 році, що й призвело до зміцнення російсько-турецького кордону з боку фортеці Очаків урядом

Російської імперії [35].

Як окрему групу джерел можна розглядати й актові матеріали: документи державних установ, приватних осіб, що набувають юридичного значення. Серед таких джерел необхідно відзначити «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными», «Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 годов», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», розділ «Акты про дела Малороссии», листи та універсали Івана Мазепи. Ці історичні джерела висвітлюють різні сторони соціально-економічного та політичного життя українського народу XVI–XVIII сторіч, окремі історичні події за участю українського козацтва, пов'язані з містом-фортецею Очаків.

Для написання дисертації були залучені також літописні твори, зокрема Хмельницький літопис і літопис Самійла Величка. Події, описувані в літописах, пов'язані з визвольною війною, гетьманом Іваном Мазепою.

Спогади, записки, щоденники мандрівників, воєначальників, дипломатів, незважаючи на суб'єктивність оцінок, є свідченнями очевидців про хід подій навколо фортеці Очаків. Вони розповідають про битви, озброєння армій, передають атмосферу часу, людські переживання, сприйняття подій, тому є надзвичайно цінними історичними джерелами.

У дисертаційному дослідженні історичний матеріал, який міститься в актах, літописах та мемуарних джерелах, розглядається за хронологічним принципом. Таким чином відслідковується чітка історична картина подій навколо міста-фортеці Очаків протягом трьох століть. Ці події підтверджують значення міста-фортеці Очаків, історичну роль його як центру воєнних подій, політичних взаємин між слов'янським та мусульманським світами.

Змістовними джерелами з теми дисертаційного дослідження є також праці, записки, листування, документи закордонних дипломатів та воєначальників, мандрівників. Необхідно згадати й друковані історичні джерела, які стосуються історичних подій навколо міста-фортеці Очаків у XVI – першій половині XVII сторіччя. Це «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными», де в 95-му томі «Сборника Императорского русского исторического общества» (Санкт-Петербург, 1895) містяться повідомлення московського посольства про перебування посла Івана Мамонова в Очакові, який передав листа московського двору до царевича Ахмата Кривого у 1517 році [38].

Австрійський дипломат барон Сигізмунд Герберштейн у «Записках про московські справи», написаних після свого перебування в Московській державі у 1525 році, вказує на вигідне географічне та стратегічне розташування турецької фортеці Очаків [46].

У «Записках» Еріха Лясоти, посланця цісаря Рудольфа II на Січ з метою умовити запорожців воювати з турками, дається опис походу війська гетьмана Богдана Микошинського човнами у червні 1594 року під Очаківську переправу [52].

У працях польського дипломата й історика Мартина Броньовського «Опис Криму й Татарії» [45], домініканського монаха-місіонера Жана де Люка «Опис перекопських і ногайських татар, черкесів, мінгрелів та грузин» [56], префекта м. Кафи Дортелі де Асколі «Опис Чорного моря й Татарії» [43] містяться свідчення про постійне перебування татар-ногайців на території очаківського еялету в XVI–XVII сторіччях [43].

Турецький мандрівник Е.Челебі у «Книзі подорожі», описуючи фортеці Очаків та Кінбурн, зазначає, що у 1626–1627 роках капудан Хасан паша, прибувши з падишахською ескадрою, збудував нову додаткову фортецю, названу Хасан-паша на березі Дніпра [62].

У праці французького інженера Гійома Ля Васера де Боплана «Опис України» фортеця Очаків зображується як важливий турецький військово-адміністративний центр Північного Причорномор'я. Він пише, що турецькі галери постійно чергували в гирлі Дніпра навпроти Очакова, очікуючи появи козацьких чайок [44].

Про формування козацьких військових традицій на прикордонних територіях міста-фортеці Очаків у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. свідчать такі друковані історичні документи, як «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (розділ «Акты про дела Малороссии») [31], листи та універсали гетьмана Івана Мазепи [39; 55], Хмельницький літопис [53], літопис Самійла Величка [54; 133], «Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740 годов» [36].

В «Актах про дела Малороссии» розповідається, що російське посольство, яке прибуло у липні 1654 року до Богдана Хмельницького на чолі з піддячим Старковим, сповістило гетьмана, що ногайці з Очакова, Білгорода й Перекопа перейшли Дніпро з метою допомагати Польщі [31].

У листах та універсалах Івана Мазепи, Хмельницькому літопису, літопису Самійла Величка подається історичний матеріал про перебування військ шведського короля Карла XII та гетьмана Івана Мазепи біля фортеці Очаків у другій половині XVII сторіччя.

Важливе джерело з теми дослідження – “Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740 годов”, зібрані професором Московського університету О.М.Філіпповим [36]. Вони доповнюють опис історичної картини війни 1735–1739 років і надають можливість зробити висновки про те, що воєнна кампанія 1737 року навколо фортеці Очаків пройшла зі значним успіхом, оскільки російська сторона провела її при використанні значного людського та матеріального потенціалу з України. Аналіз цих документів дає підстави для висновків, що у 1737–1738 роках українцям довелося виконувати важкий тягар робіт, пов'язаний з відбудовою фортеці Очаків. На підставі аналізу комплексу цих документів дисертанту вдалося розв'язати завдання дослідження про з'ясування історичних умов та причин розгортання воєнних подій навколо фортеці Очаків у XVIII ст. в загально-історичному контексті, про особливості участі козацтва у воєнних кампаніях довкола фортеці Очаків у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Змістовними джерелами з теми дисертаційного дослідження є також праці, записки, листування, документи іноземних дипломатів та воєначальників. Важливим блоком історичних джерел є праці й документи іноземних дипломатів XVIII ст. Цей комплекс історичних джерел відображає європейський резонанс історичних подій, які відбувалися довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі, та дає змогу відслідкувати наслідки подій довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі для Росії та країн Європи. Аналіз трактату турецького дипломата Реслі-Ефенді “Про значення фортець Озю і Темрюк” дає підстави для висновку, що на початку XVIII сторіччя фортифікаційні споруди фортеці Очаків перебували у занедбаному стані. У трактаті турецький дипломат радить турецькому урядові призначити порядних урядовців та провести ремонтні роботи у фортеці Очаків [124].

На початку XVIII сторіччя уряд Росії, готуючись до нового етапу боротьби з Туреччиною за вихід до Чорного моря, починає активно стежити за турецькими прикордонними фортецями у Північному Причорномор’ї. Першому постійному російському послу в Османській імперії Петру Олександровичу Толстому надсилається таємне доручення, за яким він має збирати відомості про Османську імперію. Пункти з дев’ятого по чотирнадцятий були написані власноруч імператором Петром I. У пункті одинадцятому Петро I ставить запитання про стан фортець Очаків, Білгород, Кілії. Аналіз цього документа свідчить, що стіни фортець Білгорода та Очаків на початку XVIII сторіччя були «більш розвалені, ніж укріплені та поновлені» [127. С. 17].

Змістовним джерелом є друковані доповіді австрійського посла у Стамбулі Тальмана за 1709–1710 роки [61]. Цінним є й повідомлення австрійського дипломата про те, що турецький уряд ще до початку Північної війни значно укріпив прикордонну фортецю Очаків [61. С. 44].

Оригінальним історичним джерелом є спогади французького дипломата маркиза Де-ля-Шетарді. 1862 р. у Санкт-Петербурзі було видано книгу “Маркиз Де-ля-Шетарді в России 1740–1742 годов. Перевод рукописных депеш французского посольства в Петербурге”, де автор відзначає, що за Очаківський похід 1737 р. запорозькі козаки отримали незначну суму грошей, що становила три червонці за кампанію, але крім того, за розпорядженням командування їм дісталася воєнна здобич [57]. Аналіз цього історичного джерела дає підстави зробити висновки про певний міжнародний резонанс подій довкола фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1735–1737 років. Як бачимо, уряд Франції пильно стежив за воєнними подіями довкола фортеці Очаків у 1737 р. У другій половині XVIII сторіччя французька сторона продовжує цікавитися воєнними подіями навколо фортеці Очаків. Цінними історичними джерелами є записки й листування французьких дипломатів того часу. Записки 1785–1789 років французького дипломата графа Сегюра, який перебував у Росії за правління Катерини II, дають яскравий опис штурму фортеці Очаків 6 грудня 1788 р. [49]. Аналіз цього історичного джерела дає підстави для висновків про перший міжнародний резонанс цієї історичної події. Як свідчать доповідні

записки французького дипломата, звістка про взяття російською армією фортеці Очаків стурбувала ряд країн Європи. Уряди Англії та Німеччини, за висловом графа Сегюра, були вкрай невдоволені розгортанням історичних подій довкола фортеці Очаків у грудні 1788 р. У Франції також були не зовсім раді цій перемозі російських військ, оскільки вона означала вихід Росії до Чорного моря. В Європі розуміли, що з придбанням Очакова зменшувалася відстань між Росією та Константинополем, а це могло призвести в майбутньому до війни між Росією та Францією. У Константинополі не очікували взяття Очакова. Ця перемога російських військ була цілком несподіваним ударом для уряду Туреччини [49].

Цікавим історичним джерелом є листи принца Де-Ліня, французького аристократа, який супроводжував князя Г.О.Потьомкіна під час воєнної кампанії під фортецею Очаків у 1788 р. Листи принца Де-Ліня, видані в Москві 1809 року, містять значну історичну інформацію, про тактику турків під фортецею Очаків та турецького флоту, який підійшов до острова Березань у жовтні 1788 р. [59. С. 47].

За облогою Очакова у другій половині XVIII сторіччя стежив і посланець герцога Саксен-Готського при дворі Людовіка XVI Фрідріх Мельхіор Грімм, відомий як кореспондент Катерини II у листах якого наводиться історична інформація про турецький флот, що прибув до Очакова влітку 1788 р., стан російської артилерії під час облоги фортеці [136 – с. 435].

Значними історичними джерелами є праці й листи російських і французьких воєначальників, які висвітлюють воєнні події довкола фортеці Очаків у другій половині XVIII сторіччя. Комплекс мемуарних та епістолярних джерел дуже важливий, оскільки в них міститься розповідь очевидців про події. Листи – одне з небагатьох джерел, які зберегли розмовний стиль епохи, інтонації, стилістичні особливості, властиві тогочасному аристократичному середовищу країн Європи й Росії, тобто другої половини XVIII сторіччя. Епістолярні джерела інформують про враження, яке справили на авторів листів події під фортецею Очаків і передані в їх інтерпретації. Отже, фактичні матеріали епістолярії під час узагальнення результатів дисертаційного дослідження є значущим матеріалом для висновків про воєнні інтереси російської імперії, українського козацтва та окремих видатних осіб, які брали участь у подіях під фортецею Очаків у XVIII сторіччі. Аналіз епістолярних та мемуарних документів також сприяв реконструюванню історичної картини подій довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі.

В окрему групу історичних джерел можна виділити картографічний матеріал – франкомовні карти генерала Х.Манштейна, ад'ютанта фельдмаршала Б.Х.Мініха, та науковий географічний опис Кримського ханства Тунмана. Вони дали змогу визначити географічні межі дослідження, показати періоди відбудови фортеці у XVIII ст., хід воєнних операцій. Так, воєнні карти Х.Манштейна – ад'ютанта фельдмаршала Б.Х.Мініха – відображають перебіг подій російсько-турецької війни 1735–1739 рр., зокрема воєнної кампанії навколо міста-фортеці Очаків 1737 р.

Генерал Х.Манштейн у творі “*Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie*” («Історичні, політичні і військові мемуари про Росію») (т. 1, 1772), вмістив дві карти фортеці Очаків, які змальовують стан фортеці у 1737 р. На картах латинськими літерами позначено важливі фортифікаційні споруди [162]. Аналіз цих карт дає підстави для висновків, що під час російсько-турецької війни 1735–1737 років фортеця Очаків була значним військово-адміністративним прикордонним об’єктом Туреччини, укріпленим за європейськими зразками фортифікаційного мистецтва. Подіям російсько-турецької війни 1735–1739 років присвячена ще одна книга генерала Манштейна “*Записки Манштейна о России 1727–1744*”, видана у Санкт-Петербурзі 1875 р., і є цінним історичним матеріалом про штурм фортеці Очаків у 1737 р., в результаті якого в полон потрапила турецька військова адміністрація фортеці, взяті значні воєнні трофеї [51].

Цінним історичним джерелом є науковий географічний опис Кримського ханства Тунмана, надрукований у другій половині XVIII сторіччя в Німеччині в широко популярній географічній серії “Велике землеописання Бюшинга”. Автор наводить обширну географічну й історичну інформацію про землі Північного Причорномор’я, території Єдисан, тобто Західного Ногаю, земель довкола фортеці Очаків. В опису йдеться про те, що перед підписанням миру 1774 р. до Єдисану належав також кут між Бугом і Дніпром, а місцевість біля Озю, тобто Очакова, між Бузьким лиманом і Делиголем належала туркам [138]. Аналіз цього документа дає змогу дисертантці зробити висновки про тривале перебування татар-ногайців у XVIII сторіччі в окрузі фортеці Очаків.

Грунтовним історичним джерелом є твір полковника російського Генерального штабу Олексія Байова “*Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны*”, видана у Санкт-Петербурзі 1906 р. Праця полковника О.Байова висвітлює історичні події очаківської воєнної кампанії 1737 р. Автор докладно описує фортифікаційні споруди фортеці Очаків, відзначає, що під час цієї кампанії козацькі формування, які входили до складу російської армії, відіграли значну роль. Саме козацтво здійснювало воєнну розвідку в степу, виконувало функції тлумачів, брало дієву участь у штурмі фортеці Очаків [68].

У “*Записках*” сина російського фельдмаршала Б.Х.Мініха Ернста Мініха теж описується воєнна очаківська кампанія 1737 р. Аналіз цього важливого історичного джерела дає підстави для висновків, що козацтво загалом відіграло помітну роль у цій кампанії. Автор відзначає також, що у 1737 р. фортецю Очаків турки значно укріпили подвійним сухим ровом [50]. Ще одним історичним джерелом, де міститься інформація про фортеці Кінбурн і Очаків, є листи та записки генерал-аншефа О.В.Суворова, видані в Москві 1990 р. У листах – описовий історичний матеріал про перебіг воєнних подій довкола фортеці Кінбурн у 1787 р. [60].

У дисертаційному дослідженні використано також низку важливих історичних джерел періоду російсько-турецької війни 1787–1791 років.

Серед документів цієї епохи є листи, донесення, ордери фельдмаршала Г.О. Потьомкіна, ордери генерал-поручика П.Потьомкіна кошовому отаману З.Чепізі, рапорт кошового отамана З.Чепіги, рапорт Коша Вірного Запорозького війська генерал-аншефу О.В.Суворову. Ці унікальні історичні документи з теми дисертаційного дослідження містяться у статтях істориків Гончарук Г.Г., Гуцалюк С.Б., Сапожникова І.В., Сапожникової Г.В. у серії “Невичерпні джерела пам’яті” (Серія збірок наукових статей, матеріалів та республікацій, том III, виданих в Одесі 1999 р.). Аналіз цих документів зробив можливим реконструювати історичну картину воєнної кампанії 1788 р. [140].

У збірнику матеріалів історика М.Ф.Дубровіна «Сборник военно-исторических материалов. Донесения князя Г.А.Потемкина. Выпуск четвертый» (1893 р.) вміщено повідомлення князя Г.О.Потьомкіна російському уряду. Аналіз цих документів переконливо свідчить про активну участь козацтва у воєнній кампанії 1788 року [47].

Матеріали збірника історика Д.О.Масловського «Сборник военно-исторических материалов. Письма и бумаги А.В.Суворова, Г.А.Потемкина и П.А.Румянцева 1787–1789 гг.» (1893 р.) містять важливі листи та папери російських полководців XVIII ст., які також свідчать про активну участь української сторони у воєнних подіях навколо фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. [58].

Листування Катерини II і Г.О.Потьомкіна – важливий історичний матеріал про воєнні події під фортецею Очаків 1788 р. Листи вийшли у світ окремою книжкою в Москві у 1997 р. [48]. У листах фельдмаршал Г.О. Потьомкін відзначав велику роль козацьких формувань під час воєнної кампанії 1788 р. та проведенні воєнних експедицій на водному просторі довкола фортеці Очаків та острові Березань [48].

Методи дослідження. Теоретично-методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання, що, враховуючи різноманітність та складність історичних процесів і сучасний стан розвитку науки, вимагає при їх аналізі застосування різних методів, котрі базуються на використанні принципів історизму, науковості, об’єктивності. Дослідження проводилося з використанням таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, індукція та дедукція. Зі спеціальних методів у роботі над дисертацією застосовувалися: історико-генетичний, історико-порівняльний, метод історичної реконструкції. Задіяні також для вивчення проблеми історичні (проблемно-хронологічний та ретроспективний) методи дослідження. Принцип багатофакторності вимагав врахування усього комплексу факторів (внутрішніх, зовнішніх, суб’єктивних, регіональних, воєнних), що впливали на розгортання історичних подій довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі. Доповненням до нього служить системний принцип, що дає змогу провести структурно-функціональний аналіз зовнішньополітичних реалій епохи, на фоні яких відбувалися події довкола фортеці Очаків. Історико-генетичний метод дослідження використовувався при дослідженні особливостей тактики козацької воєнної

діяльності під час російсько-турецьких війн, проведення паралелей між різноманітними її аспектами. Метод історичної реконструкції вживався при висвітленні конкретного історичного контексту, в якому розгорталися події довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі. Проблемно-хронологічний та ретроспективний методи дослідження застосовувалися при визначенні хронологічних меж історичних етапів описуваних у дослідженні подій та відтворення загальноісторичної картини подій навколо міста-фортеці Очаків. У процесі дослідження дисертанткою використано і масив матеріалів іноземними мовами. Філологічний метод застосовувався при аналізі польськомовних, англomовних, франкомовних історичних джерел та літератури. Загалом сукупне застосування дослідницьких методів дало змогу глибокого вивчення історичної картини подій російсько-українсько-турецького протистояння у XVIII сторіччі.

Порівняння даних архівних джерел, опублікованих документів та матеріалів, що містяться в епістолярії та мемуарах сучасників, дали змогу докладно і різнобічно висвітлити картину воєнних подій російсько-українсько-турецького протистояння довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі. Твори, мемуари, листи військових і дипломатів, які мали можливість безпосередньо спостерігати події довкола фортеці Очаків у XVIII сторіччі, містять важливі міркування, яскраві об'єктивні та суб'єктивні оцінки цих подій. Оцінка подій, пов'язаних з фортецею Очаків та висновки авторів варті особливої уваги при створенні цілісної історичної картини російсько-українсько-турецького протистояння у XVIII сторіччі. В цілому джерельна база дослідження є достатньою для висвітлення усіх питань дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ОЧАКОВА У ВОЄННИХ ПОДІЯХ XVIII СТ.

2.1 Значення фортеці для ходу Північної (1700–1721) і російсько-турецької (1735–1739) війн

У часи правління турецького султана Сулеймана I (1520–1566) вся територія Османської імперії була поділена на провінції, намісництва – еялети [94]. Очаківський еялет знаходився на захопленій турками території південних та південно-західних областей сучасних України і Молдови. Цей еялет не мав визначених кордонів – за османською імперською ідеєю він мав безмежно розширюватися. Фактично ж влада турецької адміністрації поширювалася на порівняно невеликі території, де розміщувалися турецькі фортеці: Очаків, Бендери, Аккерман, Ізмаїл, Кілія [137].

Територія прикордонного Очаківського еялету у XVIII ст. визначена німецьким дослідником Тунманом в опису кримського ханства. Ця територія мала назву Єдисан, тобто Західний Ногай, а росіяни називали її Очаківською землею, що об'єднувала чотири значних міста: Очаків, Аджидер (Овідіопіль), Хаджибей (Одеса), Дубоссари та ще близько 150 поселень татарських і молдаванських. Очаківська земля знаходилася між Бугом і Дністром. З півдня обмежена Чорним морем, а з південно-західної сторони відділялася від Польщі річками Кодимою та Єгорликом [138. С. 10].

Фортеця Очаків була збудована у 1492 році кримським ханом Менглі-Гіреєм на місці завойованої князем Вітовтом фортеці Дашів. Це був самостійний крок кримського хана по опануванню земель Північно-Західного Причорномор'я. Побудова фортеці Очаків мала на меті воєнні та політичні наміри Криму щодо причорноморських земель. Її спорудження свідчило про політичний союз Криму та Московської держави. З моменту свого виникнення у 1492 р. Очаків постійно загрожував безпеці Литовської держави, куди в той час входили українські землі [114].

У 1516 році фортеця Очаків стала резиденцією сина Менглі-Гірея, Ахмат-Гірея Кульгавого, який підтримував дружні дипломатичні відносини з Московською державою та проводив ворожу політику щодо Великого Князівства Литовського.

Польський історик О.Яблоновський зазначає, що козацтво з'явилося там саме тоді, коли виникла проблема південного кордону між турецько-татарським та слов'янським світами [153].

У міру опанування татарами Криму та Південно-Західного Причорномор'я з часом постала проблема необхідності стабільних та спокійних кордонів.

За Менглі-Гірея стався остаточний перелом у стосунках на кордоні між турецько-татарським та слов'янським світами, які стали відносинами з позиції сили. Почалося знищення прикордонних околиць Руси-України, що й

викликало хвилю колонізації, яка тривала цілих півстоліття.

У середині XVI сторіччя козацтво займалося на річках Дніпро, Буг, Інгул бджільництвом, рибальством, мисливством [154; 155].

З 1525 р. Очаків та його околиці увійшли як санджак (адміністративна одиниця) провінції Румелі до Османської імперії, 1538 року в Аккерманський санджак. Стара фортеця, назва якої збереглася за фортецею й збудованої на місці руїн найдавнішої дотатарської укріпленої частини, у XVI ст., можливо, все ще була дерев'яна і не раз руйнувалася козаками.

У 1559 році османи змушені були провести роботи по відновленню фортеці. Посол Стефана Баторія Мартин Броньовський бачив Стару фортецю після відновлення у 1578 р. [72. С. 19].

Лише з кінця XVI ст. було створено окрему провінцію Озю із санджаків (новозавойованих земель) Північно-Західного Причорномор'я як форпост проти козаків. До того часу адміністрація тут не мешкала, і новий відбудовний період розпочався на початку XVII ст. з наданням території нового статусу. За свідченням Є.Челебі розбудова Старої фортеці та збільшення кількості міських структур належить до часів правління султана Ахмеда I (1603–1617 рр.) [62].

За османським реєстром 1627 р. згадуються чотири Очаківські фортеці, тобто на той час вони вже були збудовані.

Г.Боплан, який провів в Україні 17 років від 1630 до 1647, залишив певні відомості про Очаків першої половини XVII ст. На цей час, вказує він, порту там не було, лише хороша якірна стоянка для галер. Під замком знаходилися два «міста», розташованих поруч: одне – на пагорбі, друге – у байраку. Вони були добре захищені з південного заходу та північного сходу. Стіни замку до 25 футів (7,62 м) завтовшки, але стіни міста набагато нижчі. У місті, можливо, мешкало до 2 тисяч людей [44].

Найбільш повний опис фортифікаційних споруд Очакова подав Е.Челебі. Він відзначив головні фортифікаційні споруди і стару цитадель, серединну фортецю – Піяле-паша, нову фортецю – Хасан-паша. Також Е.Челебі вважає 1626–1627 роки часами відбудови серединної і нової фортеці.

Крім головних фортифікаційних укріплень міста-фортеці Очаків, Е.Челебі згадує фортецю Кючюк-Хасан-паша, яка знаходилася в межах зовнішніх посадів Очаківської фортеці на березі Дніпра.

На картах генерала Х.Манштейна, які відображають стан міста-фортеці Очаків на 1737 рік, можна знайти всі фортифікаційні об'єкти, зазначені Е.Челебі.

Очаківська фортеця – це чотирикутний оборонний масив [62], укріплення якої склалися з трьох окремих зв'язаних між собою фортець. Найдавніша – Стара цитадель, збудована Маджаром Алі-пашою. Тут були міцні оборонні стіни в два ряди з 15-ма вежами, глибокий рів. У центрі цитаделі – мечеть, шаріатський суд, палац бея, дрібні торгові крамнички. Серединна фортеця та нижнє укріплення називалися ще фортецею Піяле-паша. Вони приєднувалися до старої цитаделі. Нижнє укріплення – фортеця Хасан-паша на березі Дніпра була укріплена потужними бастіонами та

вежами. Цитадель і серединне й нижнє укріплення утворювали колоподібну систему: між ними знаходилися масивні зубчасті стіни з вежами, захищені гарматами, а між ними – невеликі залізні ворота [62].

На початку XVIII сторіччя Очаківською фортецею керував комендант – очаківський паша [161]. Всі фортеці – оборонні частини Очакова – мали почесних начальників. Всього у фортеці знаходилося 20 однобунчужних агів і чиновники – субаші, вони виконували обов'язки начальників поліції. Субаші підпорядковувалися кадїєві, судді, який вів судочинство за законами шаріату, тобто за мусульманським правом. Крім того, були: ага, який відав будівництвом, ага по збиранню базарного мита, ага столярів, ага підмайстрів тощо [62].

Фортеця Очаків служила ще й портом, і від нього до Аккермана, Кілії та Ізмаїла відпливали і сюди ж прибували судна. Тут же знаходилися судна для переправи війська на протилежний берег до фортеці Кінбурн [62. С. 24].

Територія навколо міста-фортеці Очаків була заселена татарами-ногайцями, які у XVI ст. перейшли на ці землі із Криму. Суспільний устрій ногайських татар упродовж XVI–XVIII сторіч залишався без суттєвих змін. Господарство було досить примітивним, степові татари були переважно кошовиками. Відсталість економічного життя ногаїв пояснювалася ще й тим, що саме вони становили більшу частину ханського війська у походах на причорноморські землі.

Єдисанська орда утворилася у середині XVI ст. і у 1723 р. перейшла у підданство Порти. З 1727 р. орда кочувала у Кримському степу, між Перекопом і Очаковом. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Єдисанську орду переведено за Дніпро, на територію між Бугом і Дністром, з півночі обмежену річками Кодима і Ягорлик (Західний Ногай) [35].

Оскільки кримський хан був головним землевласником, то певна частина земельних наділів надавалася представникам татарської знаті – татарським мурзам. Цим історичним фактом можна пояснити тривале перебування татар-ногайців на родючих землях очаківського еялету у XVIII сторіччі.

Очаківська, або Єдисанська орда, була однією з найчисленніших ногайських орд, що перебували у васальній залежності від Кримського ханства і Туреччини. З другої половини XVI ст. вона займала причорноморські степи між Дніпром, Південним Бугом і Дністром, від узбережжя Чорного моря до річок Кодими і Ягорлик (Західний Ногай). Очолював Єдисанську орду каймакан (правитель) із династії Гіреїв.

На початку XVII ст., сповіщає Жан де Люк, татари оточували місто Очаків. Вони перебували на утриманні турецького султана. Одержана від султана платня мала назву «улафе». Цих татар називали бешлеями, тобто найманцями. Їх налічувалося, за свідченням Жана де Люка, 2000 осіб [56].

У XVIII ст. в Єдисанській орді було загалом сім тисяч татарських воїнів [138].

Гарнізон міста-фортеці Очаків у часи російсько-турецьких війн XVIII ст. нараховував від 10 до 25 тисяч воїнів Османської імперії.

У XVI–XVIII століттях місто-фортеця Очаків було центром активної торгівлі. Торгівлею займалося грецьке, вірменське, українське населення округи міста-фортеці Очаків. Після руйнування Запорозької Січі у 1775 році до міста-фортеці Очаків відійшло сім тисяч козаків [140]. Місцем торговельних операцій були навколишні очаківські кочовища та степ, Нижнє Побужжя, узбережжя річки Березані та лиману. Асортимент товарів: раби, тканина, риба, алкогольні напої, худоба [72].

На початку XVIII сторіччя розгорілася боротьба між Францією та морськими державами за торгіву й колоніальну гегемонію, яка поєдналася з боротьбою європейських держав проти загрози панування Франції на європейському континенті.

На початку XVIII сторіччя перед Росією постали три головні зовнішньополітичні завдання: одержати вихід до Балтійського моря, приєднати землі правобережної України та Білорусії, які перебували під владою Польщі, здобути вихід до Чорного моря. Під час Північної війни (1700–1721) російський уряд вважав за необхідне підтримувати мир з Туреччиною як необхідну умову успіху на північному театрі воєнних дій.

Здобувши «вікно в Європу», Росія розпочала війну на півдні. Російсько-турецька війна 1735–1739 років стала новим етапом у боротьбі за вихід до Чорного моря. Ще напередодні війни французька дипломатія всіма силами намагалася схилити Порту до нападу на Росію, а союз між Росією та Австрією 1726 р. започаткував новий 30-річний період відкритого ворогування у російсько-французьких відносинах [115].

На початку XVIII сторіччя Туреччина перебувала в стані глибокої соціально-економічної кризи. Країна була цілком виснажена внаслідок війни із Священною Лігою, а втручання європейських країн ускладнювало російсько-турецькі відносини. Туреччина вже на початку XVIII сторіччя почала поступово втрачати свою зовнішньополітичну самостійність і перетворювалася на арену гострого суперництва та інтриг європейської дипломатії [118. С. 48].

В результаті Азово-Дніпровських походів 1695–1696 років російській армії за участю українських полків (близько 120 тисяч козаків) вдалося здобути Азов і зруйнувати турецько-татарські фортеці в пониззі Дніпра, що стало важливим етапом в опануванні Російською імперією Північного Причорномор'я. За Константинопольським мирним договором між Росією і Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р. за Росією офіційно було закріплено Азов з навколишніми землями і заново збудованими фортецями (Павловськ, Таганрог і Міус), а Туреччині повернуто частину Подніпров'я з невеликими турецькими фортецями (правда, їх мали негайно знести), а територію між Очаковом і Запоріжжям передбачалося не заселяти [65. С. 60]. Загалом угода ця закріпила результати Азовсько-Дніпровських походів.

Під час міжнародного Карловицького конгресу (1698–1699) 16 січня 1699 р. Туреччина і Польща уклали угоду про передачу Польщі Брацлавщини на Поділлі, а також південної частини Київщини [88. С. 60-61].

Успіхи турків у війнах другої половини XVII сторіччя були наслідком організаційно-політичних заходів султанського уряду (великих візирів з роду Кьопрюлю), посилення контролю за використанням земельного фонду, контролювання фінансів країни. Поразка ж турецьких військ у Австрії під Віднем 1683 р. призвела до економічної та політичної кризи країни. Для Османської імперії кінця XVII – початку XVIII сторіччя характерне зростання повстанських рухів та сепаратистських заколотів. Почавшись у Стамбулі, заколоти завершилися походом на Едірне (Адріанополь). Результат цього “Адріанопольського інциденту” – скинення султана Мустафи II (1695–1703) та вступ на престол Ахмета III (1703–1730).

Фінансові труднощі, народні повстання, феодално-сепаратистські виступи, яничарські заколоти, велика урядова чехарда в Османській імперії того часу обумовлювалися соціально-економічним гнобленням. Кризові явища в країні викликали необхідність нового підходу до розв’язання зовнішньополітичних питань. Зовнішня політика Османської імперії на початку XVIII сторіччя стала політикою нейтралітету.

У перші десятиріччя XVIII сторіччя Османська імперія не вела війн в Європі, незважаючи на те, що головні противники Туреччини були зайняті такими значними загальноєвропейськими війнами, як війна за іспанську спадщину та Північна війна. Миролюбні настрої турецьких правлячих кіл мали вимушений характер. Країна, розорена чисельними попередніми війнами, переживала страшну внутрішню кризу, була не в змозі вести агресивну політику [118. С. 48].

На початку XVIII сторіччя турецький уряд уже не міг дієво контролювати прикордонні території, а також діяльність прикордонних військових адміністрацій оборонних фортець, які за своїм призначенням мали бути охоронцями кордонів країни, мали певну самостійність у внутрішньому військовому розпорядку. Військові адміністрації північних фортець (Очаків (Озю), Кінбурн, Тамань, Темрюк, Ачу) зловживали своїм віддаленням від центру і в багатьох випадках ігнорували розпорядження центрального уряду.

Турецький історик Ахмед Реслі-ефенді в своєму історичному трактаті “Про значення фортець Озю і Темрюк, необхідність виправлення і полагодження, а також про спосіб їх відбудови на початку XVIII сторіччя”, згадуючи фортецю Озю, розповідаючи про її внутрішнє життя, твердить, що хоч фортеця досить відома, проте не досить усвідомлюється її значення. Ахмед Реслі-ефенді – турецький дипломат, історик, обіймав поважні державні та військові посади, один час був послом Порти в Російській імперії. Описуючи фортифікаційні споруди, тактику військового управління фортецею та особливості її оборони, Реслі-ефенді демонструє глибоке знання військового мистецтва та ерудицію. Як військовий фахівець він вважав, що на початку XVIII сторіччя Озю була слабо укріпленою фортецею, але вона заслуговує на те, щоб стати міцною і неприступною. За його словами, в околицях фортеці Озю немає ні сіл, ні реая, бо з одного її боку – дика річка, що витікає з країни ворога і зветься теж Озю [Дніпро], а на

відстані шести годин шляху тече річка Аксу [Буг]. Ці річки зливаються поблизу фортеці. Раніше вище від фортеці Озю знаходилася фортеця Таган, що деякою мірою перешкоджала вторгненню ворожих суден [124. С. 156-157]. На початку XVIII сторіччя названої фортеці вже не було, а неподалік з'явилася фортеця Каманка, відбудована росіянами на річці Озю.

За описом Ахмед Реслі-ефенді очаківського еялету, у напрямку Аккермана, який знаходився поряд з гирлом річки Турла [Дністер], що впадає в море, на відстані вісімнадцяти годин шляху через річку Турлу є переправа, котра зветься Мияк, яку називають ще Яник Калян каси (тобто Яник). Тут на відстані чотирьох годин шляху є незаселені реайятами степи, а в степах неможливо ні відновити селища, ні заселити їх реайятами, оскільки річка Турла від Аккермана до Бендер і від Бендер до Хотина відділяє їх від країн ісламу. А щодо самої фортеці Озю, то вона є не досить надійною, оскільки інший берег річки Турли вже на ворожому боці. Навпроти табору українських козаків Пугкали на косі річки Озю побудована фортеця, що зветься Кам'янка. Вона – на відстані сорока восьми годин шляху. Грунт там піщаний і, звичайно, важко було тут збудувати фортецю з каменю. Проте, якщо її стіни будуть збудовані з покладених клітками бовванів у вигляді так званого “дерев'яного ящика”, а їхня внутрішня частина не цілком, але хоч до половини буде набита розчином вапна з піском та камінням, верхня ж частина заповнена землею і після того, як всі бастіони будуть вирівняні, ставши ширшими за колишні, то, безсумнівно, і вона стане обороноздатною.

Крім того, вважає автор, необхідно обстежити гарнізон і зробити реєстр, куди вписати всіх служилих. Якщо буде потрібно, то для збільшення гарнізону треба прислати нових вояків, видавши їм берати. А щоб вони стали володарями бератів, для них також необхідно встановити, як і у фортеці Озю, порядок отримання посвідки від мукабеледжі [124. С.164].

З кінця XVII – початку XVIII ст. османська влада опиняється в обставинах реальної загрози для своїх володінь на причорноморському терені з боку Росії, тому змушена була провести величезну реорганізацію системи фортифікацій. Османська Порта не лише використовує здібності відомих архітекторів та зодчих Туреччини, а й звертається до іноземних інженерів, насамперед представників французької школи, для реалізації планів реорганізації системи укріплень фортець. Приблизно у 1707 р. на замовлення султана Ахмеда III були побудовані бастіони в Аккермані. Тоді ж були збудовані бастіонні лінії в Очакові. У 1705–1710 рр. проведені ремонтні роботи у Верхньому замку, а також ремонт нижнього замку, відремонтована лазня, розташована у палаці Хасан Паші, але водночас існували великі проблеми нестачі будівельних матеріалів. Нові пропозиції щодо значної реконструкції фортеці Озю висунув Ісмаїл-Паша в 1710 р. Вони торкалися перебудови укріплень, побудови Великої мечеті та нових господарчих приміщень. Подальша розбудова очаківських укріплень пов'язана з наслідками російсько-турецької воєнної кампанії 1735–39 рр. та захоплення Очакова військами Б.Х.Мініха [72. С. 21].

Незважаючи на те, що фортифікаційні споруди фортеці були значно пошкоджені козаками і вона на початку XVIII сторіччя була не в змозі повною мірою виконувати свої воєнно-прикордонні функції, все-таки фортеця залишалася важливим прикордонним військово-адміністративним пунктом, через який українське козацтво могло підтримувати зв'язок з Туреччиною та країнами Східної Європи. Саме цим вигідним військово-стратегічним розташуванням фортеці як найближчого до українських кордонів військово-адміністративного пункту вирішив скористатися гетьман Іван Мазепа під час відступу козацько-шведських збройних сил від Полтави до Очакова у червні-вересні 1709 р. Гетьман І.Мазепа як видатний полководець свого часу добре розумів, що саме на території очаківського еялету, найближчого до українських кордонів, шведсько-українські збройні сили в найкоротший час могли отримати певний захист від переслідувань російських військ, бо Росія, ведучи війну зі Швецією на півночі, була не в змозі розпочати воєнний конфлікт з Туреччиною.

27 червня 1709 р. у день головної баталії під Полтавою, шведи почали відступати вздовж Ворскли до Дніпра. 30 червня 1709 р. вони дісталися Перевалочної, де шведсько-українські війська, зазнавши поразки, мусили відступати далі. Але, дійшовши до Переволочної, шведська армія й українське військо І.Мазепи мусили зупинитися, бо всі засоби для переправи були знищені. Шведські генерали умовили Карла XII переправитися через річку Дніпро і йти до Туреччини [92. С. 154]. З ним пішов і гетьман І.Мазепа, взявши на себе командування козацько-шведськими збройними силами під час відступу аж до Очакова. Разом з І.Мазепою пішли його найближчі соратники і друзі: генеральний писар Пилип Орлик, племінник гетьмана Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Миревич, генеральний осавул Григорій Герцик, кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко [86. С. 399].

Розпочався складний і тривалий перехід степами Північного Причорномор'я. Загроза захоплення в полон та неминуха розправа з боку Петра I змушувала гетьмана шукати найкоротших шляхів до Бугу. 7 липня 1709 р. козацько-шведські збройні сили почали переправлятися через Буг з Руської піщаної коси на Волошську косу неподалік села Парутіно. Під час цієї переправи їх наздогнав князь Волоський. Йому пощастило взяти в полон 500 шведів та кілька запорожців і тільки 8 липня 1709 р. Карл XII, І. Мазепа, козацька старшина та шведські генерали зійшли на турецький берег [111. С. 112].

Північна війна 1708–1709 років, що перекинулася в 1709 р. на територію України, закінчилася поразкою союзників. Спроби І.Мазепи створити антимосковський фронт на сході Європи виявилися марні. Полтавська поразка 27 червня 1709 р., капітуляція шведської армії під Переволочною вплинули на рішення Карла XII йти до Очакова.

Відомий шведський славіст, дійсний член НТШ Альфред Єнсен, автор монографії “Мазепа” (1909 р.), зазначає, що француз маркіз Де Бонак,

спостерігач дипломатичних перипетій походу Карла XII, вважав, що І. Мазепа втомився і вирішив за краще бути рядовим у вільному краї, аніж головним управителем України під п'ятою Москви [96. С. 68].

Американський дослідник Гларенс Манінг писав, що під час відступу союзницьких військ південними степами гетьман виявив неабияку для свого похилого віку мужність та енергію полководця, змушував своє тіло підкорятися власній волі і вів своїх козаків все далі й далі. І.Мазепа досить впевнено командував відступом союзницьких військ, був на надзвичайній висоті. Його здібність керувати відступом була в найліпших традиціях козацьких гетьманів. Жоден козак під час відступу не міг і подумати про те, що чоловік, який був усюди, турбувався про все, а йому було майже 80 років, був колись гордим гетьманом. Коли загроза переслідування союзницьких військ почала відступати, військовий дух Карла XII почав відроджуватися, а з І.Мазепою все було навпаки. Близько тижня після Полтавської битви він майже не знав спокою. Через кілька тижнів після Полтави, коли загроза полону російськими військами лишилася позаду, відступ став повільнішим, роки ніби повернулися до гетьмана, він все ще командував, але мало по малу починав передавати владу своїм підлеглим [161. С. 144].

Видатний французький філософ-просвітитель Вольтер цікавився історією Росії, у творі “Історія Карла XII” (1732) згадуючи про Україну, вважав, що перебування Івана Мазепи та Карла XII на території очаківського еялету було дуже важливим історичним моментом у житті гетьмана та короля Швеції. Як вважав Вольтер, у той час, коли І.Мазепа і Карл XII підійшли до фортеці, Очаків був невеликим містечком. Очаківці, бачачи загін озброєних людей, які розмовляли невідомою мовою, відмовилися впустити їх без наказу губернатора Мехмед-паші [169. С. 196]. Король Карл XII послав генерала Станіслава Понятовського, свого секретаря Клінкострема та одного з козацьких старшин до паші Очакова, щоб домовитися про те, щоб їх впустили у фортецю.

Очаківський губернатор Мехмед-паша не насмілювався самостійно прийняти рішення впустити шведів і козаків до фортеці без дозволу сераскира, чия головна квартира знаходилася у бессарабському місті Бендерах, оскільки сераскир у Туреччині був ще й головнокомандуючим і тільки він мав право вирішувати впускати чи не впускати козацько-шведський загін до фортеці. Ця нерішучість Мехмед-паші значною мірою пояснювалася його побоюванням втратити посаду за самовільне прийняття рішення [169]. Оскільки паша не міг відкрито відмовити в допомозі Карлу XII, то запропонував вислати човна, щоб перевезти короля через річку Буг. Відповіді на інші прохання паша відклав, тим часом пославши гінця до султана в Константинополь [161. С. 145].

Але шведам вдалося взяти силою те, що не давали їм з доброї волі. Декілька вояків дісталися човном іншого берега, захопили човни й повернулися до своїх військ. Надійшла і позитивна відповідь від бендерського сераскира. На очах Карла XII росіяни захопили п'ятсот чоловік його свити, він чув образливе глузування противника. Очаківський паша

через тлумача просив вибачення за затримку, яка стала причиною захоплення п'ятисот чоловік полонених. Карл XII висловив очаківському паші своє обурення [169. С. 196]

З іншого боку, можна припустити, що очаківський паша просто очікував на великий хабар від гетьмана Мазепи і Карла XII. Очаківський паша встановив високі ціни на харчі й запаси, які грецькі та вірменські торгівці переправили через річку і які швидко розібрали голодні й виснажені переходом шведи і козаки. Карл XII наказав своїм воякам захопити човни грецьких і вірменських торгівців, переправитися через Буг, а потім добре заплатити власникам за їх використання. Козаки переправлялися кіньми, а значна кількість шведів, які не встигли переправитися, потрапили в полон до росіян [96. С. 145]. А козаки, які не встигли переправитися через Буг, швидко відійшли у степ, урятувавшись від полону. Всього перейшли Буг близько 600 шведів і козаків. Комендант Бендер, він же і сераскир, і паша провінції, поспішив прислати до короля Карла XII агу (титул воєначальника) з вітаннями, подарував розкішне шатро, вози, провізію та всілякі речі побуту, надіслав також почесний ескорт для супроводження до м. Бендери [108].

У другій половині липня 1709 р. гетьманські козаки і вояки шведського короля Карла XII перебували на відпочинку у трьох милях від Очакова. Звідси король відправив посланця Нойгебавра до Константинополя з листом до султана. Під Очаковом шведи простояли два дні. Потім разом з турецьким агою війська І.Мазепи та Карла XII розпочали похід до Бендерів. Перейшовши Тилігул, далі, тримаючись берега Чорного моря, вийшли на поштову дорогу, яка вела до Хаджибею. На Тилігулі король наказав влаштувати табір. Сюди ж прибув посланець татарського хана, який привіз королеві листа й подарунки від хана – карету з четвіркою коней і турецьку палатку. Карл XII відповів хану листом латинською мовою. В наступні дні Карл XII вирішив робити короткі переходи по три милі. Шведські та козацькі загони вийшли на Пересип, повернули на північ [108. С. 306-337] і 1 серпня 1709 р. прибули до Бендер [111. С. 113].

Тривале стояння козацьких і шведських військ під стінами очаківської фортеці привернуло увагу Стамбула до військової адміністрації фортеці. Неувага очаківського паші до гетьмана та шведського короля значною мірою похитнули авторитет паші в очах турецького уряду. Цей факт підштовхнув турецький уряд до зміни військової адміністрації фортеці і пашу було звільнено з посади. Цей крок турецького уряду був своєчасним, оскільки покращив внутрішнє становище фортеці, призвів до підвищення її боєздатності.

На початку XVIII ст. Росія розпочинає нову боротьбу за вихід до Балтійського та Чорного морів. Європейські країни побоювалися зростаючої могутності Росії. Особливо після поразки, яку Росія завдала шведам. І європейські країни намагалися якимось впливати на зовнішню політику Росії. Особливо такі бажання виявляли Австрія і Франція. Тим більше, що при російському дворі було двоє державних урядовців, які схилилися до союзу з європейськими країнами. Прихильником союзу з Австрією і взагалі з

німецькою імперією був А.І. Остерман, а прихильником союзу з Францією – фельдмаршал Б.Х.Мініх. Відносини Туреччини з Персією дедалі більше загострювалися. Кримський хан Костлан-Гирей рушив зі своєю ордою на війну проти Персії, захопив Кабарду, провів свою армію через російську територію – Кулицьку землю. В цей же час один із кримських воєначальників вступив з військом у Кабарду і розпочав війну з росіянами. Саме ці події й стали формальним приводом до початку російсько-турецької війни 1735–1739 років [102. С. 290].

Похід кримського хана Костлан-Гирея у 1735 р. через російське Закавказзя порушив Константинопольський російсько-турецький договір 1724 р. і став фактично початком російсько-турецької війни 1735–1739 років. Воєнні дії розпочалися восени 1735 р. без офіційного оголошення Росією війни, хоч Росія у 1735 р. ще не була готова до війни з Туреччиною. Восени 1735 р. російській армії було наказано виступити у похід до Перекопу. Ця експедиція виявилася невдалою і російські війська, не дійшовши до Перекопу, повернули в Україну. Формальне оголошення війни Туреччині сталося тільки навесні 1736 р. [115. С. 252].

Для участі у російсько-турецькій війні 1735–1739 років в Україні було набрано значну військову силу. Так, 20 березня 1735 р. російському командуванню надійшло донесення Чернігівського полковника Богданова, в якому доповідалося, що в Україні набрано 20 тисяч козаків і що їх послано до Військової канцелярії під командування генерального осавула Лисенка та писаря Тарнавського [1. С. 3.].

У російсько-турецькій війні 1735–1739 років брали участь козацькі полки Київський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський та Лубенський. На початку війни загальна кількість полкової старшини складала 28 чоловік, число сотенної старшини – 315 чоловік, значкових козаків – 10905, кількість гармат – 17.

15 травня 1736 р. генерал-фельдмаршал Б.Х.Мініх повів армію до Перекопу, а в ніч на 19 травня 1736 р. почалася облога Перекопської фортеці. Фортецю російськими військами було здобуто. Військо Б.Мініха вступило до Криму, вслід за цим росіяни зайняли Бахчисарай і Акмечеть. Наступними важливими для російської армії фортецями стали Кінбурн та Очаків. У цей час донські козаки під командуванням П.П.Лассі вдало штурмували Азов. Б. Х.Мініх був прихильником продовження війни заради придбання обширних територій, але діячі Кабінету Міністрів навесні 1736 р., не поділяючи його точку зору, намагалися локалізувати конфлікт з Портою і висловилися проти експедиції до Криму з метою приєднання його до Росії [115. С. 48]. Проте головна російська армія прямувала до Криму [1. С. 7] і 26 червня 1736 р. Б.Х. Мініх повідомив російський уряд про початок походу російських військ “к очаковской стороне”.

У червні 1736 р. армія генерал-лейтенанта Михайла Івановича Леонтьєва (10 тисяч регулярного війська і три тисячі козаків) підійшла до Кінбурна з метою взяти його, щоб перегородити буджацьким татарам переправу через Дніпро. На Кінбурнській косі вже знаходилося два піхотних полки

запорозьких козаків, кінних козаків 400, малоросійських і слобідських козаків – 185, а також частина полкової артилерії. Під час походу 1736 р. російської армії під Кінбурн їй постійно заважали ногайці, які переправлялися через Буг на російську сторону. Для того, щоб затримати їх під час проведення Кінбурнської воєнної операції, російське командування, активно використовувало загони запорозьких козаків на легких човнах.

У червні 1736 р. до російської армії, яка стояла під Кінбурном, прибуло кілька десятків запорозьких човнів. Козацтво, маючи багатий досвід воєнно-морської тактики та баталій з кораблями Османської імперії в Дніпровсько-Бузькому лимані та на Чорному морі, використовувало його і під час Кінбурнської воєнної операції. Загін запорозьких човнів контролював кінбурнські береги з боку лиману, а також використовувався російським командуванням для зв'язку з Кримом.

У червні ж 1736 р. до Очакова, а також з Очакова до Криму лиманом ходила значна кількість турецьких кораблів, а отже, російській ескадрі на морі загрожувала постійна небезпека воєнних сутичок з турецьким флотом. Запорозькі військово-морські сили на легких човнах були дуже зручними для боротьби з турецьким флотом. У липні 1736 р. загін запорозьких “чайок” вступив у бій з турецькими кораблями, які везли ліс до Очакова. Під час цього бою запорожці захопили турецьке судно і сім яничарів. Після прибуття до Перекопу генерал-поручик Леонтьєв дав знати фельдмаршалу Мініху, що відіслав до Кінбурна коменданта Земмера з вимогами турецькій стороні здатися. У червні 1736 р. з Кінбурна було послано двоє турків-парламентарів на чолі з Бешлеєм Ібрагімом з листом, в якому турецька сторона повідомила, що припиняє опір і здає фортецю росіянам [1. С. 22].

Комендант Кінбурнської фортеці здав Кінбурн за умови, що йому дозволять вийти до Очакова з гарнізоном, який складався з 2000 яничарів. Таким чином, взяття Кінбурна не коштувало російській стороні жодного солдата. Російсько-козацькі війська в Кінбурні визволили 10 запорожців, полонених турками, захопили 1 мортиру, 3789 різнокаліберних гармат, 34 картечних снаряди, 203 гранати, 7 бомб, запаси пшона і проса. Козаки реквізували на Кінбурні 30 тисяч баранів, п'ять сотень рогатої худоби. На Кінбурнській косі російська армія взяла 2397 татарських коней, декілька тисяч рогатої худоби та овець. Запорожці повідомили, що деяких полонених переведено із Кінбурна в Очаків. Для цього турки у червні 1736 р. прислали спеціальні кораблі. Серед полонених, відправлених до Очакова, було 85 запорозьких козаків і 19 городових козаків. За них російська сторона запропонувала 105 турків для обміну полоненими [1. С. 42-53].

Участь запорозьких козаків у Кінбурнській операції значно вплинула на хід воєнних подій. Контроль водного простору довкола фортеці козацькими військово-морськими силами, які входили у той час до складу російської армії, справив велике враження на турецьку сторону. Турецьке командування не зважилося проводити на морі значні воєнно-морські операції, що й призвело до швидкої капітуляції турецької фортеці.

Внаслідок капітуляції Кінбурна Очаківська фортеця лишилася значної військової підтримки з боку моря і була змушена готуватися до оборони, не розраховуючи на Кінбурн. Кінбурнська воєнна операція 1736 р., в якій брало участь запорозьке козацтво, – важливий воєнний підготовчий етап по оволодінню Очаківською фортецею російськими військами, але на початку 1736 р. Мініхові довелося вивести війська з Криму та Кінбурна у зв'язку з епідемією, нестачею питної води та сильною спекою [113. С. 45].

На початку 1737 р. воєнні дії на театрі російсько-турецької війни відновилися. Фельдмаршал Б.Х.Мініх планував завдати головний удар в районі Очакова, а допоміжний – по Криму. Для удару на Очаків була сформована 70-тисячна армія з 62 гарматами, на Крим – 40-тисячна армія Лассі.

Фельдмаршал Б.Х.Мініх вимагав від українців подальшого рекрутування козаків до армії. 4 січня 1737 р. російський уряд надіслав указ генерал-лейтенанту Борятинському – наміснику в Україні – про мобілізацію 15000 українських і слобідських козаків до російської армії, а указом від 23 січня 1737 р. їх було поділено між армією Б.Х.Мініха (9000 козаків) і Лассі (6000 козаків) для походу на Крим [90. С. 148]. У січні 1737 р. надійшов наказ Кабінету міністрів про заготівлю на Україні волів для воєнної кампанії 1737 р. [36. С. 13-14].

12 березня 1737 р. майор російської армії Шипов доповідав російському урядові, що за вказівкою Б.Х.Мініха він наказав мобілізувати із слобідських полків 50000 козаків і селян для укріплення кордонів та для робіт на лінії. Українська людність мусила також давати підводи для перевезення провіанту та військових припасів для гармат [90. С. 148].

Схвалений імператрицею Катериною II план вимагав розпочати воєнну кампанію не пізніше кінця березня 1737 р. Б.Х.Мініх також розумів необхідність раннього виступу в похід. Дані розвідки про противника, отримані Б.Х.Мініхом на початку воєнної кампанії, мали важливе значення. У Туреччині тривали внутрішні безпорядки. Візир, маючи армію в 15000-20000 вояків, мав намір довести її до 150000 та рушити за Буг. Турки намагалися зосередити значну військову силу у фортецях, а саме: у Бендерах – 50000 турецьких вояків і 60000 татар, в Очакові відповідно – 40000 і 50000 та в Хотині – 30000 турецьких вояків. У травні 1737 р. у фортецях знаходилося: у Бендерах – 12–19 тисяч, в Очакові – 5–6 тисяч, у Хотині – близько 7000. Мобілізація йшла вкрай повільно, а більша частина турецького війська – це наймані війська. Для надання воєнної допомоги з Бендер до Очакова побудовано міст через Дністер, татарам наказано на всьому шляху від Бендер до Очакова викопати колодязі. На захист Криму до Перекопу із Туреччини було послано 30-тисячне військо, яке морем перевозилося на півострів. 21 травня 1737 р. армія Б.Х.Мініха виступила з табору на річці Омельник в напрямку Бугу, просуваючись уздовж Дніпра трьома колонами. Праву колону складала Друга дивізія, середню – Перша, ліву – Третя. Обози йшли між дивізіями. Нерегулярні війська прикривали фланги армії, з апорожці попереду, розвідуючи ворога [68. С. 393].

Армія Б.Х.Мініха налічувала 70 тисяч вояків, з яких 30 тисяч – запорозькі та донські козаки, які входили до складу російських нерегулярних військ [51. С. 104]. Під час просування армії Мініха вздовж Дніпра траплялися напади турків і татар на ар'єргард запорожців. Вступаючи у воєнні сутички з противником, козаки виявили високий рівень воєнного мистецтва і турецька сторона не змогла перешкодити просуванню армії Б.Х.Мініха до Очакова.

Під час походу російської армії до фортеці Очаків Б.Х.Мініхові надійшли дані розвідки про стан фортеці, якою фельдмаршал планував оволодіти штурмом. За даними розвідки, Очаків – це невелика фортеця у вигляді шестикутника, що мала куртини, фланги, фасади, кам'яні стіни, шість полігонів, палісади, кожний з них був озброєний 14-ма великими і малими гарматами (загалом їх налічувалося 84). Головний рів – 4-5 сажнів, глибина – 2 сажні. Навколо прикритого шляху по всій фортеці був розбудований палісад, до якого примикав гласис, за гласисом – рів завширшки у півтора сажня та глибиною в 1 сажень.

У “Записках” графа Ернста Мініха, сина фельдмаршала Б.Х.Мініха, вміщених у книжці Л.Лібермана і В.Наумова “История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв.” з фонду Сергія Дубова (М., 1997) – міститься опис фортеці Очаків під час воєнної кампанії 1737 р., де автор “Записках” відзначав, що Очаків лежить у трикутнику гирла Дніпра, лиману і Чорного моря. Грунт, на якому збудована фортеця, – тверда, мулкувата порода. Фортечні укріплення склалися з досить нерегулярних польових кам'яних болверків та подвійного сухого рову [50].

У травні 1737 р. війська Б.Х.Мініха підійшли до Південного Бугу. 18 червня 1737 р., переправившись через річку, вони рушили трьома каре на Очаків. Осадкові гармати та інженерні засоби для штурму пливли суднами [68. С. 104]. Запорозькі козаки-розвідники йшли попереду армії Б.Х.Мініха. Просування російських військ уздовж течії Південного Бугу до Очакова ускладнювалося частими нападами турецьких загонів. На початку червня 1737 р. російська армія знаходилася на відстані трьох льє від Очакова. Запорозькі і донські козаки вступили в бій з турецькими постами, висланими з фортеці. Під час бою козакам довелося відступити. До них на допомогу прийшли гусари полковника російської армії Стоянова. Турки сховалися у фортеці, але в полон потрапило 4 турецьких офіцери, які розповіли, що до Очакова прибуло 7000 турецького війська – найманців босняків та арнаутів, на валах фортеці розташовано близько 100 гармат, продовольчі припаси підвозяться турецькими кораблями морем, у місті – один сераскир, 7 пашів, у лимані стоять на якорі декілька турецьких галер [68].

30 червня 1737 р. відбулася військова рада російської армії, на якій було вирішено атакувати фортецю Очаків усіма наявними силами, але штурм фортеці ускладнювався тим, що до міста ще не прибула флотилія, яка мала підвезти боєприпаси та інше військове спорядження. Б.Х.Мініх поспішав зі штурмом, оскільки розвідка донесла, що фортеця очікує підкріплення з Туреччини. 30 червня 1737 р. російська армія оточила фортецю. Для

побудови кількох редутів і шанців між лиманом і Чорним морем було задіяно з російської сторони 5000 солдатів. На правому крилі лиману у турків була міцна лінія оборони, на лівому крилі знаходилися сади, укріплені брустверами і ровами, їх захищали фортечні гармати.

1 липня 1737 р. о шостій годині ранку під постійним вогнем артилерії половина полків російської армії підійшла до турецьких форпостів. В результаті кровопролитної битви, яка тривала цілий день, російська армія підійшла до фортеці на відстань мушкетного пострілу. Турецьке військо відступило за палісади. Під час цього бою відзначилися запорозькі та донські козаки. Турки зазнали значних втрат, у полон російські вояки нікого не брали, про що у журналі воєнних дій російської армії відзначалося: “понеже с нашей стороны, особливо казаки никому пардона дать не хотели” [6. С. 4].

Під час бою безперестанно стріляла артилерія – мортири, гармати, гаубиці. Неодноразово в місті спалахувала пожежа. Протягом дня вогонь охопив значну частину міста. 2 липня 1737 р. було дано наказ про безперервну дію артилерії. Половина регулярних і нерегулярних військ атакувала фортецю. Надійшов наказ військам при полковій грі і розгорнутих знаменах розпочати генеральний штурм. Російська артилерія підірвала два порохових магазини в місті. Праве крило під командою генерал-лейтенанта Кейта і барона Левендаля з частиною війська під командою принца брауншвейзького Антона Ульріха кинулося в атаку. Зав’язалася запекла битва, під час якої турки кидали зі стін фортеці на наступаючі російські війська лопати, крюччя, сокири, каміння, землю [6. С. 4]. Штурм почався без застосування драбин та іншого штурмового знаряддя. Перша атака з суші швидко згасла. З іншого боку – з моря на фортецю пішли запорозькі й донські козаки та гусари.

Другого липня 1737 р. у місті вибухнув головний пороховий погреб, де зберігалося понад 500 бочок з порохом. Вибух зруйнував частину міста, загинуло близько 6000 турецьких солдатів та офіцерів. Паніка охопила гарнізон і запорозькі та донські козаки й гусари увірвалися в фортецю. Переконавшись у тому, що загасити пожежу не вдається та побоюючись загибелі від вогню міста, сераскир наказав викинути білий прапор. Він послав до Б.Х.Мініха свого баші-гауса (генерал-ад’ютанта) з проханням про перемир’я на 24 години. Російський фельдмаршал запропонував капітулювати. На роздуми Мініх дав годину часу, попередивши, що коли фортеця через годину не здасться, гарнізон буде знищено. Під час переговорів у фортеці розповсюдилися чутки, що запорозькі й донські козаки та гусари увірвалися в місто. Тоді сераскир з частиною гарнізону вирішили втекти на галерах, але запорозькі й донські козаки та гусари перерізали їм шлях і примусили повернутися в місто, куди вслід за ними увійшло російське військо [68. С. 389].

Докладний опис штурму фортеці Очаків міститься у малоросійському літопису, надісланому до редакції журналу “Киевская старина” у лютому 1885 р. дослідником Степаном Даниловичем Паливодою-Карпенком. У літопису писалося, що війська Б.Х.Мініха в “шанцах заведеные ...

мужественно бьючись многие числа на плаце положили турков, а те которые в море поутикали позабывали, тогда и самого главного их командира великого визиря чином сераскира вышедшего из порта на берег генералу Карлу фон Миниху препроводили”. В цей час при фельдмаршалі були “полковник Миргородский, который по-турецки умеючи, а также вместе с ними обозный Яков Лизогуб”. Саме вони, за літописом, допитували очаківського сераскир-пашу, який під час допиту розповів, що до Очакова за три дні до штурму прибуло доброго війська три тисячі яничарів із Бендерів. У літопису сповіщається, що під час штурму Очакова з російської сторони спостерігачами були князь Беверський (від польського короля) та генерал саксонського курфюрста Августа [24. С. 2-3]

Вибухи артилеристських магазинів і пожежа в місті прискорили здачу турками Очакова, а 4 липня 1737 р. в місті росіяни служили “благодарственный молебен при стрельбе пушечной и дробной”.

Очаків капітулював, гарнізон його втратив близько 16 тисяч чоловік, у полон потрапило близько чотирьох тисяч. Росіяни захопили 93 гармати, багато провіанту, 18 галер, а армія Б.Х.Мініха втратила близько 4 тисячі вбитими та пораненими.

За даними полковника А.Байова, до полону потрапили сераскир, трибунчужний паша і головний командуючий військами, комендант фортеці Мустафа-паша двобунчужний, 300 чоловік вищих і 60 нижчих офіцерів, 3174 рядових турецької армії, 200 службовців, 1200 жінок та дітей. На стінах фортеці взято 82 мідні гармати, 6 чавунних гармат, 7 мортир, 1 гаубиця [68. С. 104].

За очаківський похід запорозьким козакам дісталася незначна плата. За твердженням маркіза Де-ла-Шетарді, вона складалася з червонця за кампанію, здобич, за розпорядженням командування, також дісталася козакам [57. С. 27].

Російська армія залишила зруйнований Очаків. 16 вересня 1737 р. армія Б.Х.Мініха дійшла до гирла річки Саксагані і від Переволочної війська розійшлися по полкових зимових квартирах.

Фельдмаршал Б.Х.Мініх, розуміючи важливе значення фортеці, вважав за необхідне відбудувати укріплення. В Очаків прибула частина Дніпровської флотилії, 1500 запорожців на 38-ми судах. Їх було послано в море на рекогносцировку островів, розташованих поблизу кримського берега. Козаки на островах не виявили нікого. Потім запорожці кілька разів піднялися Дністром, дісталися до самих Бендерів, пограбували околиці [68. С. 393].

Роблячи рейди Південним Бугом, армія Б.Х.Мініха деякий час повинна була прикривати Очаків від турків, не допустити облоги міста, поки гарнізон встигне полагодити укріплення і побудує казарми для проживання армії взимку.

У вересні 1737 р. генерал Бахметьєв доповів російському командуванню, що оборонні роботи в Очакові значно просуваються, що туди прибули 1500 запорозьких козаків на 38 судах. Гарнізон фортеці налічує вже 5000 чоловік.

Наприкінці жовтня 1737 р. турки осадили Очаків і зробили спробу взяти фортецю штурмом. 8-тисячний гарнізон фортеці витримав чотирнадцятиденну облогу. Поява противника вимусила генерала Штофельна вислати 13 вересня 1737 р. запорозьких козаків у розвідку. Козаки донесли, що противник знаходиться в 40 верстах від Очакова. Від Перевалочної Б.Х.Мініх отримав дані розвідки, що турки намагаються взяти Очаків. Для підкріплення гарнізону фортеці 15 жовтня 1737 р. від порогів були відправлені 1305 чоловік регулярного війська, морських служителів – 117, козаків малоросійських та робочих людей – 1882, із Запорозької Січі – 50 та Олександрівського шанцю – 500. 30 жовтня 1737 р. запорозька козацька розвідка повідомила, що противник переправляється через річку Березівку в 14 верстах від фортеці, а 1 листопада 1737 р. довідалися, що він перебуває вже в 40 верстах від фортеці. Загальні втрати турків за весь період облоги 20000. Втрати росіян, за даними полковника А.Байова, складали не менше як 2000 [68. С. 320].

Французький генерал Манштейн у своїх мемуарах про російсько-турецьку війну 1735–1739 років приділив велику увагу облозі турками фортеці Очаків у жовтні 1737 р. У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського зберігається французькомовне видання Манштейна, двотомні історичні, політичні і військові мемуари про Росію, основні події в Російській імперії, російсько-турецькі війни (Ліон, 1772). *Manstein de général. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les principales révolutions de cet Empire et les guerres contre les Turcs et les guerres contre Tartares.* – Т.1. Lyon; Bruyset. 1772 – XLW, 366 p.; Т.2. Lyon; Bruyset. 1772. – 428 p.

Манштейн зазначає, що найвизначнішою подією протягом 1737 р. була облога Очакова турками в жовтні 1737 р. Турецьким військом командував бендерський сераскир Алі-паша, до турецького війська входили й кримські татари, очолювані кримським ханом Бенглі-Гіреєм. У своїх мемуарах Манштейн вміщує карту міста під час облоги його турками у жовтні 1737 р., де латинськими літерами позначено найважливіші військові об'єкти:

- А. Місто Очаків.
- В. Нижня частина міста.
- С. Траншеї і підкопи турків.
- Д. Редут фельдмаршала, який турки атакували і штурмували кілька разів.
- Е. Редут самаритянина, зайнятий турками.
- Ф. Каланча або стара башта з бастіонами.
- І. Окоп, викопаний росіянами під час облоги.
- Н. Шляхи сполучення, прокладені під час облоги для підтримки редутів.
- У. Казарми, новозбудовані.
- Л. Підкопи, які турки перескочили 28.X.1737 р. перед генеральним штурмом.
- М. Підкопи, які перескочив генерал Штофельн.

N. Генеральний штурм турків і татар.

O. Табір турків.

P. Табір татар.

Q. Галери турецькі.

R. Російський флот [162].

У першому томі мемуарів генерала Манштейна є карти країн Європи. Їх 10: план міста Данциг, Криму, Перекопу, Очакова, міст Фінляндії тощо. На карті-плані фортеці Очаків, створеної генералом Манштейном у 1737 р., окремо латинськими літерами позначаються всі важливі фортифікаційні споруди фортеці у 1737 р.

На плані міста Очаків, взятого росіянами в 1737 р., такі позначки:

A. Старе місто з фортецею.

B. Бічні укріплення.

C. Рови, канали зроблені у 1736, 1737 рр.

D. Мости міста, які служили входом.

E. Порохові склади, підірвані під час облоги.

F. 15 галерей, які вели у підкопи і які хотіли підірвати.

H. Склади, які охоронялися (збереглися) [162].

Напередодні бойових дій 1737 р. місто-фортеця Очаків мало три ряди огорожі, рови, бастіони, редути та батареї. Зовнішня огорожа – мурований земляний вал завдовжки 3 км. Внутрішня огорожа – зубчаста кам'яна стіна. Замок оточений кам'яною стіною з баштами [68].

Успіхи армій Мініха під Очаковом та фельдмаршала П.Лассі в Криму у 1737 р. привели Стамбул у шок. Турецька сторона поспішила замиритися, запропонувавши Росії й Австрії розпочати переговори. Переговори проходили з 16 серпня по 11 листопада 1737 р. у подільському місті Немирові. Під час переговорів виявилися незгоди між Росією й Австрією, оскільки Австрія вимагала Молдавію та Валахію. Відчуваючи тиск між союзними державами, турецька сторона категорично відмовилася поступитися Очаковом Росії. Немирівські переговори були зірвані [113. С. 47].

У 1738 р. армія Б.Х.Мініха знову пішла на Дністер до Бендерів, але через епідемію в Бессарабії, велику спеку та хвороби вимушена була повернутися в Росію, хоча й здобула перемоги в бою на річці Кодимі, між Бугом і Дністром, та біля річки Саврань. Петро Лассі знову увійшов до Криму, але спека, епідемія й нестача води і його примусили піти з півострова. Фортеці Очаків і Кінбурн практично були відрізані від головних сил і тому фельдмаршал Мініх наказав їх зруйнувати, а гарнізони відвести до Дніпра. За Росією залишалися тільки Азов і Таганрог.

1 вересня 1739 р. Австрія підписала сепаратний мир з Османською імперією в Белграді. Росії залишалося зробити те саме і 18 вересня 1739 р. також у Белграді був підписаний мир з Туреччиною. За Белградським договором до Росії переходили міста Азов і Таганрог за умови не перетворювати їх на фортеці, а також Росії заборонялося мати не тільки військовий, а й торговий флот на Азовському та Чорному морях.

Белградський мир передбачав також торгівлю Росії в Туреччині на загальних умовах з купцями інших країн та з проплатою звичайних мит, але доставка російських товарів морем дозволялася тільки турецькими судами [65]. Таким чином фортеця Очаків й далі залишалася важливим торгівельним і військово-стратегічним пунктом Османської імперії в Південно-західному Причорномор'ї [113. С. 49].

Після повернення Очакова у 1739 р. турками були розроблені плани перебудови фортеці та її зміцнення. Насамперед, це стосувалося обов'язкового використання цегли у розбудові бастіонів. Роботи розпочалися у 1741 р. з найуразливішого боку фортеці – узбережжя лиману. У 1748 р. побудовані також дві нові казарми з побутовими приміщеннями. Ремонтні роботи торкнулися і палацу паші – благоустрою приміщень.

Активна будівельна діяльність тривала і на початку 50-х років XVIII ст. У 1753 р. із Стамбула прибули каменярі – понад 150 чол. – для будівництва корабельної пристані, порохових погребів, магазинів тощо. Навколо фортеці проведено роботи з часткової перебудови фортифікаційних споруд.

Важливими осередками міського планування середини XVIII ст. стають майдани, торгові ряди, крамниці. Про жваві торговельні відносини Очакова розповів французький консул Шарль Пессонель, який перебував тут у середині 20-х років XVIII ст. У 1752–53 рр. у місті тримав власний шинок козацький полковник Григорій Якимов [72. С. 22].

2.2 Локальні конфлікти у 40–50 роках XVIII ст.

За Белградським мирним договором 1739 р. і розмежуванням 1742 р. кордон між Росією і Туреччиною проходив Дніпром від гирла річки Кінські Води й далі від Берди до гирла річки Міус. У результаті договору озера, що називалися «Кінбурнські» або «прогної», де запорожці традиційно добували сіль, потрапили у турецьке володіння. Та запорожці продовжували брати сіль, що викликало претензії з боку Кримського хана.

Козацькі зимівники розташовувалися над Бугом і безпосередньо межували з землями едісанських татар. Російський уряд та й військово-козацьку старшину в Січі турбували прикордонні відносини з турецько-татарською стороною на очаківському кордоні, оскільки від них значною мірою залежав мирний характер відносин між Росією і Туреччиною.

У 1743 р. турецький уряд відбудував фортецю Очаків [150]. У цьому ж році російський сенат розглядав скаргу запорожців про завдані кримчанами війську запорозькому на Микитському перевозі образи та перешкоди ловити рибу в лимані. Кримські татари забігали в козацькі Микитський і Кам'янозатонський перевози. Татари мали намір біля міста Кизикермен влаштувати власний перевіз і не допускати туди запорожців, а місто Кизикермен відбудувати. У 1743 р. татари також перешкоджали козакам ходити вниз на лиман за рибою та на прогноїнські озера на Кінбурнській косі за сіллю [41].

Такі значні порушення договірних умов на очаківському кордоні у 1743 р. з боку турецько-татарської сторони призвели до відповідних дій з боку козацтва. У першій половині 40-х років XVIII сторіччя козаки цих зимівників багато разів нападали на едисанських татар та грабували їхню худобу. У 1740 р. над річкою Бугом біля урочища Джили-Тама козаки Переяславського куреня двічі викрадали у едисанських татар кілька десятків коней та переховували їх у Переяславському зимівнику. У 1741 р. на річці Делиголь запорожці забрали у едисанських татар 53 коня і гнали їх до Кисляківського зимівника. У 1741 р. козаки Кисляківського куреня ще тричі пограбували коней у татар, значну кількість яких було відправлено на Січ. У 1742 р. козаки Кисляківського куреня перегнали через Буг до Гарду 40 коней Булат-мурзи. Після цього хан Саламат-Гірей надіслав лист гардовому полковнику з проханням повернути коней, відповіді від полковника не було. У цьому ж році козаки, здійснивши ще три напади на едисанських татар, відігнали у едисанських мурз більш як сто коней до Кисляківського та Джереловського куренів. У цьому ж році в урочищі Чорний Терен у Касима Мурзи запорозькі козаки гардового полковника Грицька забрали й відігнали на Гард 41 коня. На Гарді їх наздогнали татари і просили повернути коней, але козаки відмовилися виконати їхнє прохання. В цьому ж році козаки гардового полковника Грицька відігнали 51 коня знатного татарина Мангута Алібека Гаджия з урочища Середній Куяльник. Татари їздили на Гард з проханням до полковника повернути коней, але їм було відмовлено [33. С. 561]. У 1743 р. на річці Делиголь козаки гардового полковника викрали у Кан-Мамет Мурзи 59 коней. Після цього мурзи подали скаргу ханові, а від нього писано було скаргу до гардового полковника. У 1743 р. козаки здійснили ще п'ять нападів на татарські табуни, відігнавши до своїх зимівників над Бугом та в Гард кілька десятків коней. У 1744 р. козаки Медведівського куреня відігнали у сина мурзи Калур Гаджі 44 коня. Більшість спроб татар повернути свою власність закінчилися невдачею. З боку татар у 1743 р. також сталися агресивні напади. Наскоки кримських татар на Україну не припинялися, що впливало на відносини двох імперій. 3 липня 1744 р. у Київську губернську канцелярію надійшло таємне донесення про те, що на турецько-російському кордоні скупчилося 60 тисяч татар, які намагаються переправитися через Дніпро, щоб іти в Польську Україну, а для цього просили у Очаківського сераскира допомоги зброєю та провіантом [3. С. 9]. 15 лютого 1743 р. Київський генерал-губернатор Леонтьєв надіслав розпорядження отаману Малишевичу розвідати наміри кримських татар, які переправилися через річку Буг [33. С. 561–562].

Як бачимо, у 40-х роках XVIII ст. прикордонні відносини між запорозькими козаками і едисанськими татарами мали конфліктний характер, хоча з боку військових адміністрацій і робилися спроби взяти під контроль прикордоння. Про це свідчать листи очаківського сераскир-паші Махмуда генерал-губернатору Леонтьєву. В листі очаківського командира сераскир-паші Махмуда генерал-губернатору Леонтьєву від 4 червня 1744 р. повідомлялося, що з волі султана він призначений в Очакові командиром. У

функції сераскир-паші Махмуда входив нагляд за діями очаківських мешканців у прикордонних землях та зносили з російським генерал-губернатором. Ці дії сераскир-паші в Очакові мали сприяти мирові та “доброму согласію” двох сторін – Туреччини й Росії. У листі очаківського сераскир-паші від 3 липня 1744 р. ще раз підтверджувалося бажання турецької сторони “щоб піддані Високих імперій у доброму перебували стані” [3. С. 9].

У 40-х роках XVIII ст. на Очаківському кордоні діяла спеціальна команда запорозьких козаків, яка контролювала переправу через Буг. Про це свідчить наказ із Запорозької Січі прикордонній команді від 3 липня 1744 р., в якому йшлося про забезпечення безпечного проїзду посланцеві очаківського сераскир-паші турчину Махмеду-басанді у Запорозьку Січ. У наказі імператриці кошовому Якимі Ігнатовичу писалося, що коли від Очаківського сераскир-паші посланець з товаришем прибуде у Запорізьку Січ, то треба буде “принять их с надлежащей учтивостью, снабдить их лошадьми до первого места назначения” [3. С. 10].

У листопаді 1744 р. прикордонні відносини значно погіршилися. Кошовий отаман Ігнатович 27 листопада 1744 р. доповідав у Київську губернську канцелярію, що ногайські татари “нападение на Гард учинили ... взявши в полон ее императорского величества подданных. Есть желания в Гарде людей умножить со стороны запорожских казаков, чтобы от нападений легкомысленных татарских предостеречь”.

9 листопада 1744 р. татари знову напали на Гард. “Из ружьев, из луков стреляли и находящихся при Гарде немалое число казаков разогнали”. Татари захопили полковий прапор, дяка Тимоша шаблями та списами поранили, взяли на Гарді коней та велику кількість речей. Мурза, невдоволений кількістю речей, привезених з гардової церкви, наказав козаків вивести в урочище Ташлик, “раздеть донага и бить плетью”. Хоча самого полковника зі старшиною відпустив назад до Гарду.

У листопаді 1744 р. в Київську губернську канцелярію надійшло ще одне повідомлення, що татари, переправившись через Буг на Гарді, “воровским путем у куренных запорожских казаков пару волов, трех лошадей, пять рублей и прочих мелочных вещей увели” і хоча за тим добром козацький полковник їздив до татар, вони нічого не повернули [4. С. 2].

У 1744 р. траплялись напади татар на козаків, які човнами ходили по рибу на Бузі. Так, 10 жовтня 1744 р. татари захопили в полон на Бузі козака-рибалку Кузьму Велича, кинувши у Буг знятий з нього одяг, щоб запорожці вважали козака за утопленого [4. С. 2].

Кошовий Ігнатович після цих нападів звертався до хана, посилаючись на мирні трактати між двома імперіями. Він просив звільнити захоплених козаків, а коней, волів, гроші та інші речі повернути і цей інцидент без покарання не залишати і “впредь такие придерзости чинить запретить”. Реєстр пограбованого майна був надісланий ханові. Траплялися випадки повернення з полону козаків до Гарду. У грудні 1744 р. кошовий отаман Яким Ігнатович доносив у Київську губернську канцелярію, що у

листопаді 1744 р. троє козаків втекли із полону і прибилися до Гарду, а полковник Ігнатович найняв їх на службу. У 1744 р. в Київську губернську канцелярію прийшло також донесення із Січі, в якому писалося, що 32 запорожці, які прибули до Очакова на заробітки, тамошні турки на каторги продали. Очаківський паша знав про цей випадок. Як відомо з донесення козацької старшини київському генерал-губернатору від 15 серпня 1745 р. 9 захоплених козаків очаківський паша подарував кримському ханові [5. С. 159].

1745 рік не приніс покращення відносин між турецько-татарською стороною і запорозькими козаками на очаківському кордоні. У цьому ж році татари напали на Гард і захоплених козаків продали на галери.

У лютому 1745 р. російська імператриця видала наказ запорозькій старшині “чтобы казаки от ... грабежей весьма удерживались, а пребывали с татарскими подданными в такой тишине как по вечному миру требуется”, а якщо “о беде крымский хан или очаковский сераскир о запорожском грабительстве отзовется, в такой сейчас надлежит приносимой жалобе справедливо разобратся, возвратит обиженной стороне отнятое у них, донести обо всем в Коллегию иностранных дел рапортовать”.

30 червня 1745 р. в комісію закордонних справ надійшло донесення про напад ногайців на Гард. У зв'язку з цим був виданий царський указ про призначення комісії для розгляду цієї справи на чолі з капітаном Максимовим. Султан теж видав фірман про призначення турецького представника комісії для розгляду цієї справи. 15 серпня 1745 р. капітан Максимов доносив у Київську губернську канцелярію, що турки, порушивши мирний договір та мирні трактати в Очакові, 30 запорожців схопили та продали у рабство.

У рапорті капітана Максимова, голови Комісії по розгляду запорозьких скарг до Київської губернської канцелярії, від 14 вересня 1745 р. зазначалося, що ногайські татари полонених запорозьких козаків “поймали разными путями сорок одного человека” і тримають їх в Очакові. В рапорті ставилася вимога, щоб татари тих козаків повернули. 16 вересня 1745 р. запорозькі депутати, які їздили у Бахчисарай, підтвердили, що Кримський хан сказав, що ніяких зобов'язань кримські татари запорозькій стороні не давали, а з настанням холодів татарська депутація, яка приїхала на Січ і вела переговори з запорозькою стороною щодо відносин на кордоні очаківського еялету, повернулася до Криму [5. С. 136, 165]. Таким чином у 1745 р. депутації турецько-татарської та запорозької сторін не розв'язали питання прикордонних претензій на очаківському кордоні.

У наступні роки відносини між татарсько-турецькою та запорозькою сторонами на кордоні очаківського еялету не поліпшилися.

У травні 1747 р. із Січі капітан Климов надіслав рапорт до генерал-лейтенанта Михайла Філософа у фортецю Бісівська, в якому сповіщалося, що у квітні 1747 р. кошовий отаман довідався від приїжджих козаків із команд, розташованих на пониззі Дніпра, про події у фортеці Очаків. Козаки мали інформацію, що кримський хан із Білгородщини прибув до фортеці Очаків і

має намір відправити частину татар до Криму та на Кубань, але яка кількість татар була під Очаковом і коли хан збирався відіслати їх до Криму, козакам не було відомо. Тому кошовому отаману наказувалося вибрати з козаків “нарочных людей добрых и язычных, которым бы возможно было в том верить, в Ачаков ... пристойно под приличным претектом от себя отправить” [33. С. 409].

У травні 1747 р. кошовий отаман Василь Григор'єв (Сич), спостерігаючи постійні порушення козаками турецько-татарського кордону поблизу Очакова в різних місцях, надіслав рапорт російській імператриці Єлизаветі Петрівні, в якому повідомляв, що заборонив козакам ходити на Кінбурн до соляних озер озброєними. Козаки ходили на звірині промисли в турецько-татарські володіння від Дніпра поблизу Очакова до Чорного моря. Тому й заборонив він козакам від Дніпра до Чорного моря та Березанського перевозу ходити на турецькі території поблизу фортеці Очаків для запобігання конфліктів козацтва з урядом Росії та військовою адміністрацією фортеці Очаків [63. С. 1073].

Протягом 1747–1749 років на кордоні по річках Буг та Громоклія постійно знаходилися групи запорозьких старшин і козаків, які займалися розвідкою намірів едисанських ногайців та надсилали розвідані дані в Січ.

В результаті конфліктних відносин між турецько-татарською стороною та козаками у 40-х роках XVIII сторіччя на очаківському кордоні, а також на інших кордонах Турецької імперії наприкінці 40-х років XVIII сторіччя назріло питання розгляду цих конфліктів між турецькою та козацькою сторонами.

З цього приводу велися переговори між запорозькою і турецько-татарською сторонами під час засідань Слідчої комісії з 8 квітня по 16 травня 1749 р. у Січі. Однією з головних претензій козацької сторони до турецько-татарської було те, що турки й татари нападають і вбивають запорозьких та городових козаків, які їздять задля торгового промислу в міста Очаків і Перекоп та до Криму. Від цих нападів за два роки загинуло понад 50 козаків. Турецька депутація нарікала на те, що Січ приймає турецьких втікачів із Очакова і вимагала їх повернення.

17 червня 1749 р. із Коша було направлено донесення київському генерал-губернатору Михайлу Леонтьєву про хід і завершення переговорів козаків з турецько-татарською делегацією та укладення мирної угоди. Було вирішено не тільки обмінятися взаємними скаргами, а й “вечному забвению с обоих сторон оные предать, так, дабы оные впредь по оным, как с запорожской стороны на татар, так и с татарской стороны на запорожских казаков более уже прецедентов не было”. Договір між козацькою і турецько-татарською сторонами був скріплений обміном зобов'язаннями про встановлення добросусідських відносин [33. С. 381].

Незважаючи на досягнення угоди між турецько-татарською стороною та козацтвом про мирні прикордонні відносини у 1749 р., козаки й далі продовжували нападати на едисанських татар та грабували їхнє майно. Про це свідчать листи очаківського Магомет-Баші до кримського хана і

київського генерал-губернатора.

27 березня 1750 р. Магомет-Баша в листі до капітана січової застави повідомляв, що сімнадцять запорозьких козаків захопили у очаківських мешканців 23 воли та кілька корів. Про цей випадок пограбування він повідомив також Запорозьку Січ. З цього приводу кошовий отаман послав до Очакова гардового полковника, але ще в одному листі Магомет-Баша скаржився, що “полковник ніякого діла не правив”.

У березні 1750 р. в листі до київського генерал-губернатора Леонтьєва Магомет-Баша сповіщав, що в урочищі біля фортеці над річкою Буг запорозькі козаки захопили десять волів і двадцять три корови.

23 квітня 1750 р. київському генерал-губернатору Леонтьєву надійшов рапорт майора Водолева, який перебував у дніпровській козацькій команді, в якому зазначалося, що козаки знову забрали у очаківських мешканців худобу. У рапорті вказувалося на те, що очаківський паша просив назначити слідство за скаргами очаківських мешканців. У зв'язку з цим генерал-губернатор М.Леонтьєв кошовому Січі наказував “воровство запорожцев пресечь, воров наказать, запорожцев предупредить по степи обо всем” [5. С. 256-257].

27 березня 1750 р. надійшов імператорський указ київському генерал-губернатору Леонтьєву, в якому йшлося про те, що уряд, розглянувши донесення Київської губернської канцелярії, а також донесення капітана Карпова з Січі “о происходившем войска запорожского очаковским обывателей грабежей скота и непорядках”, призначив слідчу комісію, яка прийшла до висновку про необхідність задовольнити вимоги турецької сторони та не допускати більше грабунків запорозьких козаків. А кошовому отаману наказувалося мати за запорозькими козаками “крепкое смотрение и наказать своевольства, тем паче грабежей”.

3 березня 1750 р. надійшли грамоти, а також ордери кошовому отаману, в яких наказувалося запорозьким козакам у турецьку сторону не їздити ні з чим і ні для чого без належного дозволу. Російська адміністрація вимагала від кошового отамана за козаками “настрожайшее ... смотрение иметь”. В імператорському указі від 24 травня 1750 р. від кошового отамана та січової старшини вимагалось наглядати за запорозькими козаками, встановити жорсткий нагляд, щоб “до их своевольств опасных грабежей не допускать, виновных жестоко штрафовать”. За імператорським указом козаки на прикордонні повинні були перебувати під наглядом козацької старшини, бути “в добром смотрении”. 2 травня 1750 р. київському генерал-губернатору був надісланий ще один імператорський указ “о воздержании войска запорожских казаков в добром смотрении” [5. С. 265].

Протягом 1750-х років турки й татари продовжували захоплювати козаків на території очаківського еялету. Так, у червні 1750 р. в фортеці Очаків Гезік-Овлу-Мегмет-баша, запросивши в гості двох знайомих січових козаків, Грицька Бардака із Корсунського куреня та Василя Малого з Платніровського куреня, та добре напоївши їх, пішов до колишнього очаківського Магмут-паші й продав йому тих козаків за шістдесят талярів, а він наказав

тих козаків пов'язати й відіслати до Куржабея на галеру-каторгу, що прибула до Очакова, а той потім каторжанському паші Майдаловлу за сто талярів продав їх. У серпні 1750 р. генералу М.Леонтьєву надійшло донесення з Січі, що з Очакова влітку 1750 р. була відправлена значна кількість козаків на Біле та Чорне море [42. С. 297].

У липні 1750 р. за наказом візира Алі-паші у фортеці Очаків був скликаний суд у присутності всіх очаківської фортеці “благочестивых законодателей и прав наблюдающих мусульман с принадлежащих крепости ближних границ”, що розглядав скаргу козака Щербинівського куреня Матвія Качинського на те, що його рідний брат, котрий перебував на території очаківського еялету у торгових справах, був захоплений яничарами і вбитий, у супереч мирного трактату між двома імперіями. При цьому яничари відібрали у нього грошей двадцять один рубль, сідло, віз з різними товарами, які він віз до Очакова. За вироком суду майно поверталось його братові Матвію Качинському, яничарів при чолобитнику було скарано смертною карою [34. С. 431].

Відсутність, у супереч мирного трактату між двома імперіями, мирних відносин між яничарами з фортеці Очаків і татарськими ордами, з одного боку, та козаками з іншого, змусило російський уряд постійно посилати до фортеці під виглядом купців військову розвідку, яка складалася переважно з козацької старшини.

Так, у 1751–1758 роках до фортеці Очаків з розвідувальною метою постійно посилався полковий старшина Канівського куреня Василь Решетовий. Посилали його із Коша за наказом російського командування також на Буджаки, у Білгородську, Кримську, Ногайську орди [33. С. 494].

З 1747 по 1761 рік товариш Корсунського куреня, військовий товмач Іван Швидкий перебував у «секретных заграничных поисках» у Криму, фортеці Очаків, на територіях ногайських орд за річкою Буг, де “В опасное и нужнейшее часто время не щадя живота своего всевысочайшим интересам потребное дознавал” [33. С. 499].

У 1752 р. в Очакові на доручення київського генерал-губернатора Леонтьєва побували полковник козацького війська Григорій Якимов з кількома козаками. Зустріли їх там дуже непривітно, яничари гарнізону очаківської фортеці взагалі негативно ставилися до козацтва і тому, ігноруючи накази військової адміністрації, напали на козаків у самій фортеці, незважаючи на те, що козацька делегація перебувала на території фортеці за домовленістю російської і турецької сторін. 22 серпня 1752 р. на базарі в Очакові напали на одного з козацьких старшин із козацької делегації, пошкодили йому плече і пробили голову. Після цього козаки “за харчем на базар ходить не смели”.

7 вересня 1752 р. турки, порушуючи мирний договір, почали брати сіль з прогноїнських озер на Кінбурнській косі. Та коли Прогноїнський полковник Тимофій Сукур заборонив їм з'являтися тут, бо вони не мають ніякого відношення до цих озер, полковнику також розбили голову, а козаку, який був при ньому, покололи ногу ножами.

Під час перебування в фортеці у 1752 р. російського вахмістра Іллі Тарасова тлумач Юрій Григор'єв розповів йому, що турецький уряд видав указ про те, що для зростання комерції в Очакові та з метою розвитку поселень навколо фортеці протягом трьох років мита й податків з мешканців ніяких не брати. Але купецтво, побоюючись поганого ставлення до себе з боку очаківської військової адміністрації, проживати в місті та його околицях активного бажання не виявляло. Тлумач Ю.Григор'єв доповів також І. Тарасову, що у Бендери з Туреччини мають прислати нового пашу, а під його команду будуть міста Очаків, Хотин та Білгород [41. С. 279].

У вересні 1752 р. запорозькому полковникові Григорію Якимову надійшла скарга про викрадення у ногайських татар волів, у пограбуванні турецько-татарська сторона звинувачувала козаків. Після нападів на козацьку депутацію в Очакові полковник Якимов з козаками, побоюючись подальших нападів, повернувся в Січ, повідомивши київського генерал-губернатора, що коли на козаків і надалі здійснюватимуться напади, то козакам у фортеці залишатися буде неможливо.

У 1750-х роках російська сторона зробила певний дипломатичний крок для налагодження прикордонних відносин. Київський обер-комендант І.І. Костюрін 22 січня 1753 р. надіслав листа до очаківського сераскир-паші, якого у січні 1753 р. привіз у фортецю вахмістр Ілля Тарасов з конвойними козаками. У листі київський обер-комендант висловлював прохання, щоб запорозькій старшині, яка перебуває в Очакові та інших турецьких містах, не завдавалося ніякої шкоди, а присланій до Очакова надати особливу охорону. Цей лист турецькій адміністрації передав тлумач, але турки повідомили, що сераскир-паша, якому цей лист адресовано, уже два місяці перебуває в Хотині. В Очакові тепер командує двобунчужний Апти-ага і на одержаний лист саме він має дати відповідь.

У 50-х роках XVIII сторіччя російський уряд посилив нагляд за стосунками козаків і турецько-татарської сторони на очаківському кордоні, посилено козацьку розвідку, якій ставилося завдання постійно стежити за пересуванням турецьких військ у фортеці та діями військової адміністрації. У 1753 р. за імператорським наказом в Очакові у прикордонних та таємних справах разом з запорозьким полковником перебував військовий писар Артемій Васильєв. Були вони там п'ять місяців, коли фортецею командував двобунчужний Апти, а потім трибунчужний Агмет Конурлу-огли паша. Козацький полковник і писар збирали тут важливу інформацію про турецькі й татарські військові плани, військові заходи адміністрації щодо укріплення оборонних споруд фортеці тощо [33. С. 518].

У лютому 1753 р. до Очакова за імператорським наказом ще раз прибув отаман Григорій Якимов “по известному атаманскому соглашению для охранения наших запорожских казаков и для касающихся между оными и татарами дел” [64. С. 54].

Указом Державної колегії закордонних справ Російської імперії від 15 березня 1753 р. було вирішено послати в Очаків запорозького полковника Федора Покотила для того, щоб довідатись чи справді турецький уряд

надіслав указ до Очаківської фортеці про зменшення податків з мешканців фортеці та округи з метою утримання від переходу в інші міста.

2 квітня 1753 р. на Січ прибув вахмістр російської армії Харламов, який привіз ордер кошовому отаману із Київської губернської канцелярії про те, що до Очакова з метою розвідки разом з Харламовим має їхати запорозький полковник, віддавши їм усні розпорядження. Та полковник Покотило вже був у фортеці з двома запорозькими козаками, які знали турецьку й татарську мови, а саме з Степаном Головком та Іваном Джавагою. 26 квітня 1753 р. козаки повідомили, що справді до Очаківської фортеці надійшов указ про те, що для мешканців округи зменшуються податки з метою утримання їх від переходу в інші міста. Очаківській адміністрації протягом трьох років заборонялося збирати податки з турецьких та закордонних купців, які прибували до фортеці [64. С. 282].

У травні 1753 р. знову трапилися випадки пограбування прикордонних турецьких територій козаками, які відігнали велику кількість худоби, переважно коней. Про цей випадок доносив у Київську губернську канцелярію Федір Покотило, представник Запорозького війська в Очакові.

Свавілля запорозьких козаків на прикордонних територіях на початку 50-х років XVIII сторіччя обумовлювалося неспроможністю козацької старшини впливати на дії рядового козацтва. Сам полковник Федір Покотило, який представляв інтереси запорозького козацтва у 1753 р. при очаківській військовій адміністрації, за своїми моральними якостями не відповідав цій високій службовій посаді. Як висловився його тлумач, він “з здешніми янычарами ходит по шинкам”, не може контролювати дії козацтва на очаківському кордоні, бо “полковник не токмо паше, но и прочим агам ответу дать не может” [40. С. 235].

Після воєнних нападів козацтва на мешканців очаківської округи турецький уряд у 1753 р. значно посилив фортецю військами та укріпив її додатковими фортифікаційними спорудами. Вахмістр Харламов повернувся до Києва 4-го травня 1753 р. і доповів дані розвідки в Очакові Київській губернській канцелярії, яка з цього приводу надіслала донесення до Державної Колегії закордонних справ Російської імперії. У цьому донесенні вахмістр Харламов, ще перебуваючи в Очакові, писав, що 7 квітня 1753 р. до Очакова із Константинополя прийшов корабель, на якому прибуло 150 турків-каменярів для побудови влітку 1753 р. корабельної пристані та порохових погребів, а також магазинів. А каміння для тих будівель турки беруть у різних місцях і возять суднами із Кизикермену Дніпром угору річкою Буг. Очаківські волохи розповідали, що в 1753 р. біля Очакова в лимані аж до моря між волоськими поселеннями викопано канал і обведено його палісадом так, щоб фортеця залишалася в середині цього каналу. Вахмістр також помітив, що біля Очаківської фортеці викопано нові рови. Один біля земляної фортеці, другий, глибший, позаду її та вистелений камінням. Від того рову ведена міська стіна, яка “потому же самородным каменем вся обкладена”. З внутрішньої сторони міської стіни – оборонний вал [41. С. 14].

У травні 1753 р. тлумач Семенов доносив у Київську губернську канцелярію, що на очаківській пристані за наказом Хасан-паші знову влаштовують два кам'яні магазини для провіанту та купецьких товарів, “а рабочие люди при том деле находятся присланные из белгородских мастеров до семидесяти человек”. Саме в цей час в Очакові очікували на прибуття робітних людей із Боснії для поладження очаківської фортеці та встановлення гармат. Для цих робіт в урочищі Кам'яна Ломка порохом підривали каміння, якого було привезено в Очаків велику кількість. З цього ж каміння в Очакові було збудовано мечеть. У 1753 р. в Очакові знаходилося сімдесят, а у Кінбурнській фортеці – сім гармат [40. С. 241].

1 червня 1753 р. до Очакова прибула морем з Константинополя більш як сотня яничарів. А загалом в Очакові та по хуторах налічувалося близько тисячі чоловік. У цьому ж місяці до Очакова очікувалося прибуття із Константинополя ще вісім тисяч яничарів. Султан, побоюючись заколоту в центрі Османської імперії, розіслав велику кількість яничарів по різних містах. Яничари були невдоволені посиленням Нової Сербії, а також тим, що волохи втікають із Очакова в той край і були настроєні на війну проти Росії.

У 1753 р. після прибуття в Очаків нового паші в чотирьох місцях по річці Буг були встановлені татарські пости для запобігання козацьким нападам. При татарському пості знаходилося по одному мурзі і по двадцять татарських вояків.

З боку російського уряду також було зроблено кроки по зміцненню очаківського кордону. У 1754 р. царський уряд також посилив контроль за прикордонням. Генерал-майор Богреєв встановив караули на Дніпрі. Планувалося також влаштувати пости на шляху, який йшов із Криму та Очакова, щоб не допустити небезпечної пошесті, яка лютувала в турецько-татарській стороні.

У вересні 1754 р. гетьман Кирило Розумовський посилив контроль на очаківському кордоні. За договором між турками і козаками заборонялося переправлятися через очаківський кордон без паспортів. Командир полкового караулу повинен був на паспортах звіряти кількість людей і возів, худоби та мету переходу через пост [64. С. 54; 101].

До Коша у липні 1754 р. надходить ордер Київської губернської канцелярії про заборону запорозьким козакам селитися на землях понад Дніпром і Кінськими Водами, що належали Кримському ханству. Кошовому отаману надавалося розпорядження повернути в російські кордони всіх козаків, які мешкали на турецько-татарських територіях, а поселення спалити [35].

У листопаді 1754 року від гетьмана Кирила Розумовського в Кіш надійшло розпорядження про встановлення постійних постів на кордоні з Кримським ханством, ліквідацію на татарській території козацьких зимівників. Одночасно з Київської губернської канцелярії до Кошу надходили розпорядження про посилення таємної козацької розвідки в Очакові, Криму, Буджаку.

Козакам, які направлялися в Очаків для розвідування «секретних відомостей», у торгівельних справах, за сіллю, для звіриної добичі і рибної ловлі для переходу через російсько-турецький кордон навколо фортеці Очаків видавалися печатні квитки. До прибуття офіцера російської армії із Києва з спеціальними квитками на прикордонних караулах призначалися головні старшини, які мали на цих паспортах підписувати наявність кількості людей і возів, які переходили через кордон [35].

На початок XVIII ст. уряд Російської імперії рішуче змінює пріоритети зовнішньої політики. Інтереси Петра I зосередилися навколо завоювання Балтійського узбережжя, Османська імперія і Чорне море відійшли в політиці Росії на другий план. На цей час Османська імперія переживала кризу, що позначилося і на її прикордонних територіях. Прикордонні турецькі фортеці, серед них і фортеця Очаків, були частково зруйновані і потребували ремонтних та будівельних робіт. Під час Північної війни турецький уряд все-таки спромігся зміцнити військово-оборонну здатність фортеці Очаків. Не випадково після Полтавської битви в 1709 році гетьман Іван Мазепа радить шведському королю Карлу XII відступати саме до цієї фортеці, вважаючи її досить укріпленим прикордонним пунктом, де можна знайти надійний захист залишкам козацько-шведських загонів від росіян. Тому цілком можливо припустити існування дипломатичних стосунків між гетьманом І.Мазепою та очаківським пашею під час Північної війни 1700–1721 рр. Рейд від Полтави до Очакова був проведений Іваном Мазепою на високому рівні військового козацького мистецтва. Під його командуванням була вдало проведена переправа через Дніпро. Козацько-шведські збройні сили досить швидко і з мінімальними втратами пройшли шлях до фортеці Очаків.

Опираючись на лояльну козацьку старшину, російські воєначальники прагнули якнайповніше використати потенціал українського козацтва та й загалом Гетьманщини. У 1735–1737 роках Російська імперія розпочала війну з Туреччиною, в ході якої був використаний досвід військового козацького мистецтва. Фельдмаршал Б.Х.Мініх як видатний полководець свого часу зробив його частиною своєї військової тактики під час Кінбурнської та Очаківської військових операцій (1736–1737 рр.). Козацтво виконувало найбільш важливі та складні воєнні операції: військову розвідку, стримування турецько-татарських нападів на російську армію під час її походу до фортеці, захоплення «язиків», участь у штурмі фортеці, операції по затриманню очаківського сераскир-паші. Козаки виконували функції тлумачів під час допитів полонених. Вдало проведені козацтвом військово-морські операції в гирлі Дніпра та на водному просторі навколо очаківської фортеці під час Кінбурнської операції, а також військово-морська розвідка від Очакова до Криму на чорноморських островах не дозволили Туреччині

розгорнути наступ на морі проти російської армії.

У другій половині 1738 року до Петербурга почали надходити відомості про активізацію французької дипломатії в Константинополі.

На початку 1739 року труднощі підтримування австро-російського союзу, зовнішньополітична активність Ірану, Польщі, Швеції та активізація ролі Франції турбували уряд Росії.

Керівники Російської імперії розуміли необхідність виходу з війни. Тому російські мирні пропозиції щодо встановлення нового кордону, фортець Азова, Таганрога, Очакова, Кінбурна мали досить м'який характер. У 1739 році Росія погодилася повернути Османській імперії Очаків і Кінбурн, але зруйнували їхні укріплення.

Стаття десята Белгородського договору уточнювала, що всі спори й образи повинні розглядатися прикордонними губернаторами та комендантами (розумілися можливі зіткнення інтересів козаків і татар). Ця стаття Белгородського договору слугувала основою заходів по наведенню порядку в прикордонних регіонах протягом багатьох років. Згідно з нею створювалися комісії по «розбору» взаємних сутичок та претензій між турецько-татарською та козацькою сторонами.

Можна розглядати кордон 1739 р. як більш вигідний для Росії, оскільки дав змогу росіянам у другій половині XVIII ст. вийти до південного морського шляху, а відносини між турецько-татарською та козацькою сторонами були важливим історичним фактором, який впливав на збереження миру між Османською імперією та Росією.

У наступний період, у 40-50 роках XVIII сторіччя, прикордонні стосунки між козацькою та турецько-татарською сторонами поблизу фортеці Очаків мали суто локальний характер. Окремі татарські улуські загони здійснювали напади на запорозькі володіння. Ці спірні питання розглядалися спеціальними комісіями для розв'язання взаємних претензій (1749, 1752, 1753–54 рр.).

Зустрічі за участю делегатів від запорожців і татар (у тому числі від очаківських турків) при посередництві російських комісарів відбувалися на Січі або річці Базавлук і мали великий міжнародний резонанс. Головними причинами прикордонних конфліктів з боку запорожців були потреби ведення екстенсивних форм господарства (землеробства, скотарства, промислів) під час подальшої колонізації Подніпров'я. Крім того, брак механізму розв'язання суперечок між громадянами ворогуючих імперій, застаріла релігійна ворожнеча, недосконалість адміністративного управління прикордонних територій загострювали ситуацію.

Нісска конвенція 1739 р. та Додаткова конвенція 1741 р. визначили новий кордон між Туреччиною та Росією.

Майже всі традиційні землі Війська Запорозького увійшли до складу Російської імперії, але не чітке офіційне розмежування призвело до того, що річки Білозірка і Рогачик, лимани Дніпровський і Бузький, Кінбурнські та Прогноїнські озера, де знаходилися запорізькі промисли, перейшли у спільне користування, як запорожців, так і турецько-татарського населення

очаківського еялету.

Хоч і було витрачено багато часу і сил на розмежування, у конкретних випадках важко було визначити, на чийй землі насправді знаходиться те чи інше урочище. Невизначеність кордонів та розбіжність їх з усталеною традицією давали підстави для конфліктних ситуацій. Землі на кордоні поблизу фортеці Очаків були дуже багатими і придатними не тільки для полювання і рибальства, а й для землеробства та скотарства. У XVIII ст. відбувається перехід козацтва до мирної продуктивної праці. Формою багатопрофільного господарства запорожців став зимівник [117].

Картографічні дані XVIII ст. та дані археологічних розкопок доводять, що кількість зимівників на прикордонних територіях навколо фортеці Очаків була не на багато меншою, ніж у північних паланках. Дані останніх історичних досліджень свідчать про те, що навіть цілі слободи запорожців були розташовані далеко від кордонів на території татарських кочовищ. І це відбувалося не лише через брак вільних земель для поселення, а й з міркувань ближчого розташування до ринку збуту своєї продукції, тобто до фортеці Очаків. Таким чином, певні майнові інтереси запорожців, колонізаційний процес у басейнах річок Бугу та Інгулу, прагнення автономії козацьких зимівників на турецько-татарській території та свавілля деяких прикордонних команд призвело до тривалого конфліктного протистояння у 40-50 рр. навколо фортеці Очаків між турецько-татарською та українською сторонами.

У 1754 році воєнне конфліктне протистояння турецько-татарського та козацького населення на турецько-російському кордоні навколо фортеці Очаків загострюється, а отже ця ситуація загрожує збереженню мирних відносин між двома імперіями. Тому уряд Російської імперії посилює нагляд за кордоном та прикордонними територіями і фортецею Очаків. Кошовому отаману було надіслано розпорядження повернути в російські кордони всіх козаків, які мешкали на турецько-татарських територіях, а поселення спалити .

Наслідком воєнних конфліктів між козацтвом та турецько-татарським населенням округи міста-фортеці Очаків у 40-50 рр. XVIII ст. були скарги урядів Кримського ханства та Османської імперії до уряду Росії. Тому російська сторона, уникаючи напруги у відносинах з турками і татарами, посилює нагляд за козацтвом, прагнучи вивести значну частину його з турецько-татарської території в Україну. Отже, посилення нагляду за російсько-турецьким кордоном навколо фортеці Очаків давало змогу російській дипломатії підтримувати мирні відносини з урядами Кримського ханства й Туреччини, оскільки Росія в цей час не була готова до нової війни за вихід до Чорного моря. Але діяльність козацької таємної розвідки на території міста-фортеці Очаків у 50-х роках XVIII ст. підтверджують наміри Росії, яка вже починала готуватися до нової війни з Туреччиною 1768–1774 років.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ ФОРТЕЦІ ОЧАКІВ У ПОДІЯХ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН 1768–1774 І 1787–1791 РР.

3.1. Бойові операції українського козацтва поблизу Очакова під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Напруженість відносин між країнами Західної Європи яскраво виявилася у Семирічній війні (1756–1763). Після її завершення у 1763 р. Англія підписала надзвичайно вигідний для себе Паризький мир з Францією та Іспанією.

Незважаючи на успіхи, які Росія досягла в Семирічній війні, основні зовнішньополітичні завдання, що постали перед нею, – вихід до Чорного моря і приєднання українських та білоруських земель, – усе ще не були розв’язані. На перешкоді до досягнення цих цілей стояли не лише Туреччина й Польща, але і Франція та Австрія. Союзником Росії могла бути лише Пруссія, яка не мала безпосередніх інтересів у Туреччині. Значення турецького фактора для Франції різко зросло в 60-ті роки XVIII сторіччя, коли вирішувалася доля Польщі. Протистояння російської та французької дипломатії в Константинополі тривало до осені 1768 р., коли обрання російського кандидата на польський престол досягло критичної точки між російською та французькою сторонами. У серпні 1768 р. французькій дипломатії вдалося намовити турецького султана, змістити великого візира, після чого султан таки оголосив війну Росії у жовтні 1768 р. [141. С. 282].

Війна 1768–1774 рр. поставила питання про майбутнє Османської імперії. Після укладення Кучук–Кайнарджійського миру головні зусилля російської дипломатії були спрямовані на те, щоб до кінця розв’язати чорноморську проблему. З приєднанням Криму Росія водночас досягла успіхів і на Кавказі. Новий султанський уряд, підтримуваний Лондоном і Парижем, вирішив боротися за повернення Криму.

Туреччина, підбурювана французьким урядом, який намагався послабити вплив Росії на Польщу, у 1768 р. оголосила війну Росії. Російсько-турецька війна 1787–1791 років призвела до падіння фортеці Очаків та опанування Росією чорноморського узбережжя [113. С. 556]. А все почалося з того, що загін російських військ, переслідуючи польських конфедератів, спалив містечко Балту, яке належало туркам. Російський посол запевняв Константинополь, що російський уряд не схвалює цього вчинку і пропонував Порті гідну компенсацію, але всі кроки російської дипломатії були марні. Султан Мустафа з гордою впевненістю в своїй могутності відкинув пропозиції російського посла Обрезкова, якого турки, посадивши в Семибашенний замок, почали активно готуватися до війни, зосередивши військо біля Дунаю. Російська сторона збрала дві армії. Головна, під командуванням князя Олександра Михайловича Голіцина, розташувалася на

березі Дністра, як для прикриття польських кордонів, так і в разі необхідності розпочати наступ. Другій армії під командуванням графа Петра Олександровича Румянцева було доручено захищати російські кордони з півдня вздовж Дніпра і вести тільки оборонну війну [120].

Як уже згадувалося, війна між Росією і Туреччиною, яка розпочалася наприкінці 1768 р., була спровокована Францією [119]. Граф Шоазьол – керуючий справами Версальського кабінету – негативно ставився до зростання могутності Росії в Європі. Не маючи змоги відкрито протистояти перевазі Російської імперії, французький уряд вирішив скористатися своїм впливом у Константинополі й настроїти турків проти росіян. Саме такий випадок і стався, коли загін російських військ, переслідуючи польських бунтівників, спалив містечко Балту. Це стало приводом до розриву дипломатичних відносин між Туреччиною і Росією. Туреччина наполягала на виведенні російських військ із Польщі, але оскільки за останнім мирним трактатом Туреччина не мала права вмішуватися у відносини Польщі з Росією, то відмовившись виконати цю вимогу, Туреччина й оголосила війну [30. С. 1-7].

Кордон Російської імперії з Туреччиною примикав з правої сторони до сильно укріпленого Києва на Дніпрі, а з лівої – до фортеці Святого Дмитрія, що на Дону в двадцяти п'яти верстах вище від Азова. Простір між Дніпром і Дінцем був прикритий Українською лінією. Ліва сторона російських кордонів була захищена річкою Дінцем, де були фортеці Ізюм, Тор і Бахмут. Права сторона російського кордону була розташована між Дніпром і польським кордоном. Тут була збудована фортеця Єлисаветград для захисту нових поселень, що дістали назву Новоросії. Цей захищений російський кордон був віддалений від турецьких областей значним степовим простором, що тягнувся до півночі Чорного та Азовського морів, від Дністра та польських земель до річки Дону, а від нього до східного берега Азовського моря тобто до Кубані. На цьому степовому просторі знаходилося тільки укріплене місто Січ, розташоване на правому березі Дніпра в 200 верстах попереду укріпленої лінії. Січ була головним містом запорозьких козаків, яке залишалося в підданстві Росії.

Турецькі прикордонні фортеці розташовувалися за степовим простором. Головним прагненням Порти було укріпитися на Дністрі, щоб прикривати таким чином Молдавію та Буджак. Тут були фортеці Хотин, Бендери, Аккерман. Цей ланцюг форпостів прикривав другу лінію фортець, збудованих по обох берегах Дунаю [101].

Фортеці Очаків та Кінбурн біля гирла Дніпра відкривали туркам вихід у море і забезпечували зручний зв'язок з Кримським півостровом, де суходіл прикривався фортецею Перекоп та лініями вздовж рову, якими був перекритий перешийок. Фортеця Арабат – ключ до вузької смужки землі, що пролягала від Арабата до протоки Геничі. На Кримському півострові турки тримали гарнізони в фортецях Єнікале та Кафі.

Туреччина, готуючись до війни 1769 р., розробила значні стратегічні плани, мала намір зібрати армію в 300000 вояків, яка під командою

верховного візира мала з'єднатися на Дунаї, переправитися через Дністер, зайняти місто Кам'янець-Подільський та, увійшовши в польські області, витіснити звідти росіян. Турецьку армію мали посилити кримські татари, які в лютому 1769 р. ввірвалися в Новоросію.

Імператриця Катерина II, з свого боку, готувалася до війни, для чого було утворено дві армії. Перша – (65000, куди входили 9000 козаків) під командуванням князя Голіцина на Поділлі, йому було поставлено завдання перешкодити спробам турків укріпитися на лівому боці Дністра. Його військо мало нападати на загони турків та бути готовим до наступальних дій восени, коли, як правило, турецьке військо розходилося по своїх домівках. 2-а армія під командуванням генерала Румянцева складалася з 30000 регулярного війська, 10000 козаків та 20000 калмиків. Їй наказано було діяти в обороні, прикриваючи кордони між Дністром та Азовським морем, а також вести фортифікаційні роботи в Таганрозі й Азові, знищені за Прутською та Белгородською угодами, і за наказом імператриці тепер спішно відновлювалися. Мався ще резерв: корпус генерала Веймарна, що налічував майже 11000 (з них більш як 2000 козаків), був залишений у Польщі для утихомирення конфедератів.

Загін калмиків разом з військом донських козаків був відправлений на чолі з генералом Медемом із Царицина до Кабарди та за Кубань.

Царським властям вдалося настроїти проти Туреччини християнських князів Каргамінського, Мінгрельського, царів Грузинського та Імеретинського, які перебували під покровительством Туреччини, вони обіцяли зібрати 40000 війська. Російський уряд виділив їм на підмогу незначний загін регулярних військ.

У другій половині січня та на початку лютого 1769 р. кримський хан перейшов російський кордон, конфедерати напали на російські загони в Залещині, а військо генерал-поручика Вернеса взяло Азов.

У квітні 1769 р. граф П.Румянцев з головними силами 2-ї армії, переправившись через Дністер у Переволочній неподалік від Кременчука, зупинився в Єлисаветграді. Ця позиція давала йому змогу прикрити Дніпро та стежити за пересуванням турецьких військ з боку Бендер і Очакова [101].

Генерал Берг, корпус якого дислокувався в Бахмуті і складався з 5500 чоловік регулярного, 1500 козаків та 16000 калмиків, дістав наказ підійти до Сиваша і, тримаючи в напрузі Крим, прикривати від татарських наскоків фортечні роботи в Таганрозі та Азові [28. С. 3-18].

У квітні 1769 р. в Січі графові П. Румянцеву було надіслано доповідну записку, в якій наводилися дані про готовність до походу озброєних козаків по куренях. Кінних козаків, готових до походу, нараховувалося 12947, а всього кінних козаків, враховуючи тих, які перебували за межами Січі, було 13247. У квітні цього ж року на вимогу П. Румянцева надійшов рапорт від Переяславського та Лубенського полковників про навчання грамоти та військовій справі козацьких дітей при полковій школі. Як бачимо, російський уряд був зацікавлений у максимальній участі у війні козацьких військових формувань і докладав усіх зусиль для їх залучення [29. С. 1].

На початку червня 1769 р. П. Румянцев наказав кошовому отаману Петру Калнишевському зі всім запорозьким військом виступити із Січі і, не гаючи часу, прямувати до фортеці Святої Єлизавети, до річок Зеленої і Жовтої аж до Широкої Балки. Тут козацьке військо мало отаборитись і готуватися до початку війни, а по прибутті надіслати рапорт з нарочним до генеральної квартири Російської армії у селі Корневі.

У перших числах червня 1769 р. полковий отаман Петро Калнишевський повідомив П. Румянцева, що він з запорозьким військом увійшов до фортеці Святої Єлизавети і отаборився з військом від річок Зеленої і Жовтої до Широкої Балки. Тоді ж у перших числах червня 1769 р. П. Калнишевський отримав рапорт про воєнні дії турків на російсько-турецькому кордоні на Дніпрі. Тому, залишивши головні сили, він з військовою командою відправився до Дніпра. На Дніпрі козацький загін вступив у воєнну сутичку з воєнно-морськими силами Туреччини. Козаки взяли в полон десять турків, чотири знамена і турецький пернач. Семеро полонених відправлено до генеральної квартири П. Румянцева, де турецькі полонені розповіли, що під Очаковом табориться кінне татарське військо, готове до походу на Січ. Тому козаки намагалися добре підготуватися до зустрічі татарської кінноти, а турки активізували воєнні дії в пониззі Дніпра, розсилаючи регулярні кінні роз'їзди. Турки робили спроби перетнути кордон не тільки човнами, а й піхотними військовими частинами. Тому для затримання ворога з боку Очакова на пониззя Дніпра були послані додаткові запорозькі загони. У Січі також готувалися до війни: поповнювали запаси пороху та ядер, лагодили гармати. Калнишевський доповів П. Румянцеву, що в Новосіченському ретраншементі не було ніякого запасу воєнних припасів, тому кошовий отаман просив Румянцева наказати доставити сюди із Старосамарського або Переволочного ретраншементу порох, ядра та гармати. Також Калнишевський просив графа Румянцева підкинути зброю козацькій флотилії на пониззі Дніпра, яка стримувала просування турецьких кораблів від Очакова. Але, незважаючи на те, що кордон з півдня поблизу Очакова на початку червня 1769 р. охоронявся посиленними козацькими загонами, турецько-татарському військові вдалося перейти кордон по Дніпру.

На початку червня 1769 р. козаки відбили спробу татарського загону (400 вояків) перейти Дніпро біля гирла річки Вороної, що мав намір напасти на Січ. Під час цієї воєнної операції в полон було захоплено сімнадцять турків і татар [28. С. 3].

На початку червня 1769 р. козацькі прикордонні загони під командуванням кошового Калнишевського на очаківському кордоні постійно чинять напади на турецькі сторожові пости, про що було надіслано донесення імператриці. Щоб не дати туркам завдати удар по Січі з боку Очакова, туди було послано козацьку піхоту та легкокінні козацькі загони. Загальне командування козацькими збройними силами покладено на генерал-майора Зорича [29. С. 7].

У другій половині червня 1769 р. козацька розвідка донесла російському командуванню, що татари з очаківського степу часто нападають на

прикордонні села. Водночас кошовий отаман Калнишевський доносив П. Румянцеву, що козацьке військо, прямуючи до фортеці Святої Єлизавети, зупинилося під Балтою, воно добре озброєне і має достатню кількість пороху, ядер і гармат, тому чинить опір татарам і має над ними воєнно-стратегічну перевагу [11. С. 10].

Російське командування було занепокоєне скупченням турецько-татарських загонів поблизу Очакова, які часто порушували кордон у червні 1769 р. та нападали на прикордонні села й козацькі табори, а також мали намір завдати удар по Січі, тому в липні 1769 р. запорозькі прикордонні пости посилюються новими піхотними та кінними формуваннями. Ці воєнні заходи провадилися під керуванням генерал-майора Зорича.

За наказом графа генерал-фельдмаршала Румянцева у другій половині липня 1769 р. козаки здійснили вдалий похід під Очаків і завдали удару по турецько-татарських збройних силах, на що було видано генерал-майору Зоричу ордер, в якому наказувалося стежити за просуванням турків і татар з боку Очакова, а також для того, щоб приєднати запорозькі військові роз'їзди до російської армії [7. С. 22].

Окрім наказу про похід під Очаків у другій половині липня 1769 р., граф генерал-фельдмаршал Румянцев наприкінці липня того самого року видав ордер кошовому отаману Калнишевському на влаштування засідки проти татар на річці Буг під Гардом. Наприкінці липня 1769 р. командуючим 2-ю російською армією генерал-аншефом П.І.Паніним козацтву був виданий ордер, “коим повелено к стороне Очакова отправиться”. Таким чином, вже у липні 1769 р. територія довкола фортеці стала місцем проведення воєнних операцій козацтва проти турецько-татарських збройних сил.

Але, незважаючи на всі заходи Румянцева, під Очаковом воєнна напруга на кордоні не спадає. Турецька сторона продовжує активні дії на південному кордоні, який охороняли козацькі роз'їзди.

У серпні 1769 р. татарська орда в сорок тисяч чоловік вийшла з Перекопа в напрямку Очакова. Постоявши деякий час під Очаковом, татари перейшли кордон і понад річкою Самарою пограбували кілька поселень. Влітку цього ж року кримський хан разом з Шашмир-агою здійснив похід з ордою в Каушани [12. С. 26].

У вересні 1769 р. під командою військового старшини Антона Головатого для захоплення «язика» до Очакова був надісланий козацький роз'їзд. Діставшись Очакова, Головатий сповістив Січ, що він 14 вересня 1769 р. під фортецю підступив і, заночувавши там, “через небольших запорожских казаков партии от тех из Очакова за небольшое расстояние достаточное число турецкой конницы вызвавши». Під час баталії козаки захопили у полон знатного турецького чиновника, двох волохів та одного татарина. Турків було вбито більш як двадцять. Козаки також захопили шаблі, пістолети, іншу зброю. Із козаків був убитий тільки один козак [10. С. 106]. У вересні цього ж року козацькі прикордонні роз'їзди, а було в них вісімсот чоловік, запобігли татарському нападу біля Піщаного Броду [10. С. 72].

У другій половині вересня командуючий 2-ю армією П.Панін надіслав наказ до Кошу. На його прохання надати командам, які знаходилися на пониззі Дніпра та на річці Самарі, додаткову кількість артилерії Кошовий відправив туди “пушкарей при войске находящихся» та 38 гармат.

У другій половині вересня 1769 р. кошовому отаману доручалося козакам, які перебували у командах на пониззі Дніпра, виплатити 1530 руб. грошового жалування за службу по охороні південних кордонів. А для додаткових козацьких роз’їздів у степу, які виходили в поле для охорони кордонів з боку Очакова, було нараховане грошове жалування у 8 тисяч рублів [7. С. 21].

У другій половині жовтня 1769 р. козацькі роз’їзди продовжували контролювати другий берег Дніпра. До цих роз’їздів було відряджено генерал-поручика Берга для збирання рапортів постів про пересування ворожого війська. Коли армія поверталася з-під Бендер, козацькі роз’їзди мали заступити на вказані в ордері степові форпости. Дистанція між форпостами мала бути незначною на випадок, якщо ворог неочікувано нападе з боку Очакова. Козаки повинні бути готовими до того, що турецька сторона зробить спробу прорватися через козацькі форпости і напасти на російські кордони з півдня. У жовтні 1769 р. імператриця Катерина II надіслала Петру Калнишевському указ, в якому пропонувалося в разі нападу противника на козацькі форпости та роз’їзди треба нападати на противника з флангів російсько-турецьких кордонів, заходити в глибину турецької території і як можна довший час стримувати ворога – “столько, сколько возможно” [12. С. 3]. Аналіз документів Архіву Коша Запорозької Січі підтверджує наявність певної воєнної тактики, якої дотримувалися козацькі загони, охороняючи південний російсько-турецький кордон з боку Очакова.

Тактика воєнного контролю кордонів була досить ефективною оскільки противник хоч і перебував у стані постійної бойової готовності, але, відчуваючи воєнне домінування козацьких загонів на кордоні, не наважувався провадити значні воєнні операції.

Козацькі форпости значно стабілізували воєнну ситуацію у 1769 р., що дало російським військам перевагу на головному плацдармі воєнних дій проти Туреччини. Як видатний полководець П.О.Румянцев добре усвідомлював перевагу козацького військового мистецтва і ефективно використовував його у війні проти Туреччини.

У новому указі Катерини II йшлося про те, що після закінчення воєнної кампанії 1769 р., коли російська армія буде відведена на внутрішні квартири, захист південних кордонів набуде особливого значення. Для захисту їх з боку Очакова та для стеження за пересуванням ворога наказувалося залишити там козацькі форпости і роз’їзди і розставити уздовж кордону так, щоб супротивник ні в якому разі взимку не міг проскочити та несподівано напасти на кордони. Для оборони кордонів було викликано новий запорозький полк. Кошовому отаману наказувалося козацькі форпости розставити від Дніпра до Інгулу, а також у верхів’ях річки Березоватої по річку Кам’янку до останнього порога на Дніпрі, а від того порога до річки

Вовчі Води та до річки Кінські Води. Донесення про пересування ворога наказувалося пересилати до Харкова, де знаходилася генеральна квартира генерал-аншефа графа П.І.Паніна, головнокомандуючого 2-ю російською армією.

У жовтні 1769 р. для охорони південних кордонів з боку Очакова в Січі було визначено 2520 козаків. На початку листопада із Старосамарського ретраншементу було виведено дві козацькі роти на зимові квартири в нові селища. З цих рот козаки направлялися до прикордонних форпостів для здійснення регулярних роз'їздів [12. С. 7]. У жовтні–листопаді 1769 р. козацьким форпостам командуючий 2-ю російською армією П.І.Панін надіслав “наставлення”, тобто військові інструкції щодо взаємодії козацьких форпостів на кордоні на випадок несподіваного нападу турків. У “наставленнях” вказувалося, що мета форпостів полягала не в тому, щоб “каждый свой пост защищал», а в тому, щоб, захищаючи свої рубежі від ворога, козацькі форпости мали оперативно сповіщати про наступ турків на форпости, розташовані на найвіддаленіших від Очакова рубежах.

Головний елемент воєнної тактики, розробленої генерал-аншефом Паніним, полягав в оперативній та маневровій взаємодії козацьких прикордонних форпостів на значному степовому просторі. Помітивши пересування ворога, козацькі форпости повинні оперативно об'єднатися та діяти спільно проти наступу противника. Усі невеликі козацькі форпости на кордоні з боку Очакова повинні були мати маяки і подавати сигнали та попереджати по всьому кордону рівних собі та малі форпости, а також в разі наближення ворога посилати сигнали на другу лінію південного кордону. Форпости мали надсилати роз'їзди, які складалися із запорозьких і донських козаків і які мали об'єднуватися з іншими постами.

У листопаді 1769 р. головнокомандуючому 2-ї російської армії П.І. Паніну надійшло донесення про те, що прикордонні роз'їзди верхнього посту виявили сліди військ ворога аж до Вовчих Вод. По тих слідах наказано піти загону донських козаків (200 чол.), а загін татар налічував 800 чоловік, командував ним Скантамир-ага. Козацькі форпости розбили його. Сто татар було вбито та взято в полон, захоплено один прапор і 160 коней.

У другій половині листопада 1769 р. командуючий 2-ю російською армією П.І. Панін видав указ, в якому заборонялося мешканцям прикордонних населених пунктів продавати за готівку провіант і фураж прикордонним командам, хоч прикордонним мешканцям приписувалося надавати їм “всяческое вспоможение”.

У другій половині листопада 1769 р. генерал-майор Остерман виконав наказ головнокомандуючого П.І.Паніна і із Інгерманландського піхотного полку із Старосамарського ретраншементу у підопічний йому козацький ретраншемент, розташований на лінії рот Українського корпусу, в розпорядження військ запорозьких відправив додаткову роту. Ці воєнні заходи були здійснені у зв'язку із значними втратами козацтва від татарських нападів [12. С. 7; 49].

У грудні 1769 р. у полку для потреб козацького роз'їзду (110 запорозьких козаків) було заготовлено п'ятнадцять скирт сіна [10. С. 66]. У середині грудня 1769 р. старшина Андрій Костянтинович Порохнев доповів, що за висланими із Січі ордерами роз'їзди козацьких загонів доходили до лиману, а козацькі форпости розташовувалися навколо колишніх козацьких паланок поблизу річки Самари. У грудні 1769 р. козаки зайняли позиції на Дніпрі та на кордоні, з яких зручно було стежити за очаківським степом. Про свої вилазки козацька старшина регулярно доповідала кошовому отаману Війська Запорозького Петру Калнишевському. Протягом 1769 р. із Січі регулярно надсилалися на кордон гармати, коні, запаси пороху, картечі, свинцю.

У грудні ж 1769 року для поповнення команд на південний кордон прибув новий загін козаків у 30 чоловік, а також коні.

Командуючий 2-ю армією генерал-аншеф П.Панін у 1769 р. надсилає спеціальні ордери, в яких наказувалося регулярно видавати із Новосіченського магазину хліб, сухарі та інші припаси для прикордонних козацьких загонів. У грудні 1769 р. для полкової команди козаків на південному кордоні видано було два пуди пороху [10. С. 95].

На початку січня 1770 р. на прикордоння Дніпра була відправлена полкова старшина з полковником та нова команда, про що у Січ полковником Кодацьким послано рапорт.

У січні 1770 р. були вислані козацькі роз'їзні пости уздовж кордону та у ворожий степ під Очаків, командував ними майор Іван Лемненг. Козацькі пости знаходилися і в Самарській паланці і доходили вони аж до Кальміусу. Козацькі пости освоїли також пороги, а в степу чергували козацькі караули. Полковій старшині було наказано влаштовувати кінні роз'їзди. На початку лютого 1770 р. до Старосамарського магазину надійшов провіант і сухарі для прикордонних роз'їзних команд.

З початку березня до середини квітня 1770 р. за наказом головнокомандуючого 2-ї російської армії Паніна було видано провіант козацьким загонам, які таборилися за Дніпром, за Самарою та при паланках. У квітні 1770 р. козацькі роз'їзди доходили аж до річки Орелі. У квітні 1770 р. головнокомандуючий генерал-аншеф В.М.Долгоруков одержав рапорт із Січі про те, що Військо Запорозьке на конях вийшло на пониззя Дніпра і, дотримуючись кордонів, прямує до Очаківського степу. Саме цьому війську було надано провіант та озброєння [10. С. 235].

У квітні 1770 р. надійшов ордер із Коша полковникові Самарському зі старшиною, в якому наказувалося чинити роз'їзди до гирла річки Самари [14. С. 19]. За даними козацької розвідки на початку червня 1770 р. біля Очакова знаходилося чотири військових турецьких кораблі, три галери та більш як тридцять малих кораблів, на яких до Очакова прибуло декілька тисяч чоловік турецького війська. Командир турецько-татарського роз'їзду, що під Очаковом, оголосив, що “калга-салтан цими днями з військом збирається йти за Перекоп на Самару та в інші місця за ясиром”.

За даними козацької розвідки, на початку червня 1770 р. кримський мурза Магомет, син калги Алі, який проживав у селищі поблизу міста Козлова, оголосив, що Аслан-Мурза, який знаходився при Джамбулуцькій орді і п'ятеро татар, які втекли від калги-салтана, назад повернув. У цей час кримський хан переїздив до Бендер. Частина татарського ханського війська під час переходу через Дніпро зупинилася під Очаковом поблизу урочища Бекгаджа, де знаходився турецький караул з сімдесяти чоловік. Запорозький загін у сімдесят чоловік в районі річки Березань розбив турецький караул та захопив у полон турецькі й татарські «язики». Полонений мурза Джамбулуцької орди розповів, що турецькі караули постійно охороняють степовий простір довкола фортеці Очаків, а кримський калга перебуває у селищі Сарабуз, готуючи кримських татар до нового походу. Козацька розвідка повідомила також, що кримські татари «у похід зі всім військом готові» [14. С. 32].

Татари готувалися до нового воєнного походу в Україну. У зв'язку з цим біля Перекопу для роз'їздів зібралося близько трьох тисяч кінного війська під командуванням калги-салтана. Калга-султан збирався іти до річки Самари, про що говорили між собою командири татарських загонів, але вони не були впевнені в тому, що калга-султан здійснить свій план. Козацька розвідка так і повідомляла, що точно не відомо про наступ калги-салтана, «пойдет ли он или нет – неизвестно», оскільки татари не були впевнені, що витримають натиск російських військ. Кримські татари говорили також, що коли російське військо візьме Очаків, то всі сили росіян будуть спрямовані проти них. Козацька розвідка повідомила також, що на початку червня 1770 р. під Очаковом стояло два великі турецькі військові кораблі та інших військових суден до сорока. Кримський хан знаходився з чотирьохсотсорокатисячним військом поблизу Дунаю. Турки побудували через Дунай міст і готувалися до переправи.

На початку червня 1770 р. для підтримки до Кафи прибуло чотири галери з продовольчими припасами та зброєю і з декількома тисячами турецького війська [14. С. 32].

У червні ж 1770 р. поблизу Кінбурна козацький загін Данила Третеня захопив ханський обоз і ясир – невільників (волохів, євреїв), яких татари полонили у Волощині. Євреї, які потрапили у полон під час цієї воєнної експедиції, просили дозволу у російського командування повернутися до своїх міст у Польщі. З цього приводу було видано імператорський указ, за яким наказувалося їм у дорозі не чинити ніяких перешкод. Також доручалося запорозьким козакам Антону Чорному, Данилу Заволоці, Арсенію Пурису та офіцеру гусарського полку Павлу Гержову супроводжувати євреїв через військові форпости [15. С. 35].

У першій половині червня 1770 р. з Січі командуючому 2-ю армією генерал-аншефа П.І.Паніну з Малоросійської колегії надійшов поіменний реєстр козаків, які перебували у поході при російській армії. За донесеннями, деякі козаки під час воєнного походу чинили свавілля та грабунки у селах та на шляхах. Для того, щоб припинити їх, при старшині утримувалися

роз'їзні команди. Два ордери П.І.Панін направив полковникові Аданову, який командував роз'їзними козацькими загонами на Дніпрі, де наказував видати козацькій артилерії “запасные потребности”, а також провіант козацьким загонам на пониззі Дніпра на літній період [14. С. 32; 43].

У середині червня 1770 року загін генерал-майора О.О.Прозоровського наблизився до фортеці Очаків. Під час воєнної сутички запорозьких та донських козаків з турками були взяті полонені. Вони доповіли, що у фортеці знаходиться до трьох тисяч гарнізону під командуванням двобунчужного паші. Гарнізон фортеці Очаків готовий захищати її.

Лист, надісланий князем О.О.Прозоровським до очаківського паші, був повернутий навіть не розпечатаним. На словах була дана відповідь, щоб князь робив те, за чим прийшов, тобто штурмував фортецю. У цей час до Очакова прибула морем нова флотилія з п'яти галітів та десяти малих суден. Князь О.О.Прозоровський був не в змозі взяти в облогу фортецю та перервати її зв'язок з морем, тому частина російської армії розташувалася на Малому Куяльнику між лиманом та Дністром. О.О.Прозоровський обмежився лише спостереженням за очаківським гарнізоном [120].

У другій половині червня 1770 р. захоплений під Очаковом у полон козацькою розвідкою татарин посвідчив, що татари, яких збирали за Перекопом, мали намір напасти на російські кордони. Ці дані козацької розвідки повідомив листом кошовий отаман П.Калнишевський командуючому 2-ю армією генерал-аншефу П.І.Паніну. В зв'язку з цим козацькі загони вздовж Дніпра почали готуватися до війни. Частина козацьких військ знаходилася тривалий час біля Чартальського броду. Сюди надсилалися листи з інформацією козацької розвідки, яка постійно перебувала під Очаковом.

Командуючий 2-ї російської армії генерал-аншеф П.І.Панін тримав під особистим контролем боєздатність козацького війська. У другій половині червня 1770 р. він одержав із Січі від кошового отамана П.Калнишевського “представление”, в якому наводилися дані про те, з якого полку запорозьких козаків забрано до російського війська, де і в якому місті, і як давно хто з них одружився, і з якого він куреня. Також були надіслані довідки, які жонаті запорозькі козаки прибули для служби у військо і чому вони висилаються.

Кримський хан Каплан-Гірей на початку вересня 1770 року підійшов з військом до Очакова. В його війську нараховувалося 20000 вояків. Із 4000 турків очаківський паша відібрав для гарнізону фортеці кращих 1000 вояків, інших відправив на судах у Константинополь. На судах очаківської флотилії татари та волохи були відправлені у Кінбурн. В цей час у фортеці нараховувалося 10000 кінного війська.

Князь О.О.Прозоровський надсилає роз'їзди до Чорного моря та Аккермана. Три тисячі козаків напали на ханські обози неподалік Очакова.

Важливим наслідком Кагульської перемоги було рішення Буджацьких та Едисанських татар перейти в російське підданство [28. С. 36]. Вважаючи себе залишеними турками напризволяще та будучи незадоволеними ханом, ногайські мурзи у вересні 1770 р. під Бендерами уклали з генерал-аншефом

Паніним угоду, в силу якої оголошували себе незалежними від Порту та отримали дозвіл перейти на російську сторону [78. С. 36; 172].

У вересні 1770 року граф П.І.Панін проводить успішні переговори з татарськими мурзами про вихід татар-ногайців з території очаківського еялету за Дніпро на російську територію. Ці переговори були перемогою російської дипломатії. Французька сторона при Константинопольському дворі, яка розраховувала на активні воєнні дії татар-ногайців з-під стін міста-фортеці Очаків проти Росії, починала розуміти нереальність своїх планів щодо татар-ногайців.

На початку вересня 1770 року кримський хан в Очакові оголошує зрадниками татар едісанської та буджацької орд, які виявили бажання перейти на бік Росії [120].

Під час переговорів графа Паніна з татарськими мурзами частина козацької старшини на Січі, яка підтримувала Кримське ханство, вела листування з кримським ханом. Кримський хан намагався схилити козацьку сторону до активної протидії намірам Росії щодо ногайців. У листах до козаків містилося прохання не приймати татар-ногайців на Січ [85], проте більшість козацької старшини на Січі перебувала на позиціях чіткого виконання військового обов'язку в умовах воєнного часу і брала активну участь у воєнній операції по супроводженню переходу татар-ногайців на російську сторону.

Після підписання акта з ногайськими ордами про вихід їх із турецького підданства російська сторона надала їм право кочувати правою стороною Дніпра між Дніпром та Бугом.

Генерал-майор О.О.Прозоровський наказав загонові запорожців приготувати для переправи ногайців необхідну кількість людей, суден і поромів. Для переправи ногайців через Дніпро призначалася фортеця Казикермен та її округа.

На початку жовтня 1770 р. за наказом командуючого 2-ю російською армією генерал-фельдмаршала Паніна для контролю за нижньою течією Дніпра поблизу Очакова на човнах та дубах було відправлено із Січі при полковій старшині сто шістдесят п'ять козаків, які мали власне озброєння та харчі. Також П.І.Панін обіцяв кошовому отаману П.Калнишевському оплатити ремонт козацьких човнів, які постраждали під час боїв, коли ногайські татари переправлялися через Дніпро. У жовтні 1770 р. російський уряд надав значну допомогу своїм новим союзникам ногайцям під час переправи через Дніпро. Командир авангарду 2-ї армії генерал-майор О.О.Прозоровський наказав запорозькому загонові приготувати для переправи ногайців необхідну кількість людей і поромів. Статський радник Веселицький писав кошовому отаману П.Калнишевському, що для переправи ногайців через Дніпро визначена фортеця Казикермен (Борислав). Переправою мав керувати головнокомандуючий ногайськими ордами Джан-Мамбет-бей. За проведення переправи та забезпечення ногайців продовольством відповідали старшина Запорозького війська Третьяков і полковник Олексій Сукур. 3 жовтня 1770 р. кошовий отаман П.

Калнишевський писав своєму наміснику в Січ, що ногайці, переправившись через Дніпро, йтимуть через піщаний брід на міст через Самару. Просив наказати там мешканцям, щоб вони мали для продажу... “всякие надобности и съестное, потому что сей народ голодный и голый, а зимовать они будут по Калмиусу” [78. С. 171-172]. Російський уряд був зацікавлений у тому, щоб ногайці вийшли із території Очаківського еялету, із земель по правій стороні Дніпра між Дніпром і Бугом, а також із земель уздовж течії Дністра.

На початку жовтня 1770 р. запорозьким козакам, які супроводжували ногайських татар під час переправи через Дніпро, російське командування наказало «едисанским и буджацким ордам никакого озлобления не чинить, но еще оказывать всякое дружелюбие при переправе через Днепр без вся кой обиды». Оскільки під час переправи ногайців через Дніпро були випадки, що козаки грабували їх, то це, зазначалося в наказі, «причиняет орде татарской горчайшую обиду». І у спеціальному наказі російського командування у жовтні 1770 р. козацьким загонам категорично заборонялося чинити будь-які перешкоди татарам та грабувати їх. Відповідальність за дисципліну у війську під час переправи татарських орд через Дніпро покладалася на військову старшину та кошового отамана [13. С. 29]. Проте, козацька старшина під час переправи ногайців через Дніпро порушувала розпорядження російського командування, про що сповістив російське командування головнокомандуючий ногайськими ордами Мамет-бей, а саме про насильницьке стягування козацькою стороною з них грошей за перевіз [13. С. 3; 23-30].

На початку жовтня 1770 р. переправа Едисанської та Буджацької орд через Буг та Дніпро тривала. Російське командування надіслало наказ у Січ підготувати військові команди і надіслати разом з військовою старшиною для нагляду за порядком під час переправи. З татарської сторони за порядком під час переправи спостерігали мурза Джан Мамбет та декілька мурз, з козацької сторони – кілька старшин.

У жовтні 1770 р. біля Перекопу зібралося 80 тисяч татар, про що доносила козацька розвідка російському командуванню. Татари мали намір, поминувши Очаків, прямувати до російських кордонів. Козацька старшина доповідала, що козацькі загани запаслися усім необхідним для того, щоб су проводжувати ногайських татар під час переправи через Дніпро.

На початку жовтня 1770 р. козацька старшина і кошовий звернулася з проханням до командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа П.І. Паніна видати розпорядження про проведення переправи ногайців через Дніпро, наказ було надіслано і в ньому зазначалося, щоб козакам ногайцям «великое благожелательство вспоможение и гостеприимство оказывать и безденежно переправлять, остерегаючи при том к жалобам никакого повода не подавать».

У жовтні 1770 р. російські війська зайняли місто Яси і візир з турецькими військами відійшов за Дунай. Кримські татари з турецького війська почали повертатися до своїх домів у Криму. Під час повернення частина татар зупинилася на землях очаківського еялету подалі від російськ

ого кордону, що значною мірою змусило козацькі прикордонні загони підвищити свою боєготовність. У зв'язку з появою нової воєнної загрози командуючий 2-ю російською армією генерал-аншеф П.І.Панін надіслав розпорядження кошовому П.Калнишевському, щоб козацьким роз'їздам великим і малим у прикордонних місцях поблизу Очакова «осторожности и прилежания умножить на нонешнее время». Корпус генерал-поручика Берга охороняв кордони вздовж Дніпра та Синюхи. Козацьким роз'їздам наказувалося вчасно доповідати російському командуванню про наближення татар з боку Очакова. Надійшов козацькій старшині також наказ відібрати серед козаків тих, хто знав турецьку й татарську мови, для розвідки в районі Очакова та виконання функцій тлумачів у Січі та при російському командуванні.

На початку жовтня 1770 р. значна частина ногайців переправилася через Буг. Тому від російського командування кошовому отаману П. Калнишевському надійшов наказ направити додаткові військові загони козаків униз Дніпром до Кизикермена, щоб своїм прибуттям «упредить реченые орды» [13. С. 8; 9].

У жовтні 1770 р. Едисанська та Буджацька орди продовжували переправлятися через Буг поблизу Очакова. Далі вони йшли до Інгулу та на Інгулець, на Саксагань і Базавлук. Судна для переправи ногайців до Дніпра переправлялися із гирла Самари. За переправу їх відповідав генерал-майор О. О.Прозоровський. Для поповнення Старосамарського ретраншементу за його вказівкою були прислані байдаки, а також судна із Кременчука. Значна частина суден була відправлена до козацького перевозу, де очікували прибуття ногайців.

У жовтні 1770 р. до кошового отамана П.Калнишевського був відправлений ордер від командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа П.І.Паніна, в якому йшлося про те, що Едисанська та Буджацька орди йтимуть через Інгулець, Саксагань, Базавлук до Дніпра, де орди мають переправлятися, тому війську запорозькому наказувалося перебувати у постійній бойовій готовності, частинам же загонів вийти до Дніпра.

Із рапортів козацької старшини у Кіш на Січі відомо, що в жовтні 1770 р. з даними про “противника” регулярно прибували посланці козацької розвідки з-під Очакова. Їх переправляли через Дніпро в першу чергу, а потім нарочних “со всякою учтивостью” відправляли до російського командування.

У другій половині жовтня 1770 р. від козацької старшини до російського командування регулярно надходили відомості про хід переправи ногайських орд через Дніпро. У другій же половині жовтня 1770 р. полковникові Самарської козацької застави надійшов наказ супроводжувати ногайські орди, які перейшли в російське підданство та прямували за Дніпро. Також у Січ надійшов наказ російського командування про заготівлю восени в Січі для майбутнього походу пшениці та надсилання додаткових козацьких загонів до перевозів [13. С. 6-17].

Також у другій половині жовтня 1770 р. кошовий отаман П. Калнишевський одержав інформацію, що козацькі загони з різних куренів,

направлені до Казикермена для переправи в російське підданство ногайських орд, погано запаслися провіантом, і тому під час переправи ногайських орд зазнали значної нужди в провіантських припасах. Кошова старшина на Січі одержала наказ підвезти до козацьких загонів на переправі пшоно, сіль та борошно [85].

Наприкінці жовтня 1770 р. командуючому 2-ю російською армією генерал-аншефу П.І.Паніну надійшла скарга від едисанських та буджацьких татар на те, що Військо Запорозьке відібрало у них ясир та пограбувало худобу. Розібратися в цій справі було доручено генерал-майору О.О. Прозоровському. Та козаки завірили князя, що захоплених у мурз коней повернули, що ногайці також чинили війську запорозькому чималі образи, захопили на Інгулі козака, відібрали в нього десять карбованців та коня. У Кіш на Січ від російського командування надійшов наказ, щоб козаки “не под каким видом татар обижают не могли”. До залишених на перевозі загонів було відправлено додатковий загін з надійною старшиною. Крім того, для супроводження ногайців до Кизикермена послано ще один козацький загін. До деяких татарських мурз на знак особливої поваги для супроводу козацькою територією направлено особливий козацький загін на чолі з полковником.

У другій половині листопада 1770 р. у Кіш на Січі надійшли рапорти козацької старшини про те, що під час переправи через Дніпро, яка тривала сімнадцять днів, у ногайській орді нараховувалося 1906 осіб, повідомлялося, що козацькими човнами та дубами було переправлено татарську худобу та коней. Також у рапортах зазначалося, що велика кількість суден під час переправи зазнала пошкоджень і їх використовувати уже неможливо, але придатних для переправи суден залишалося більше [13. С. 25; 54].

У листопаді 1770 р. ногайський мурза Джан Кальмамет-бей надіслав листа кошовому отаману П.Калнишевському, в якому дякував козакам за те, що повідомили його про можливу переправу. Їх Кальмамет “благополучно отпустил обратно живых и здоровых. За одолжение которых благодарить напоследок желает...”.

На початку листопада 1770 р. до переправи на Дніпрі прибув мурза Едисанської орди Тох-Магмет з кількома татарами. Про це повідомив російське командування рапортом кошовий отаман. У відповідь козакам наказувалося переправити татар “без малейшего промедления” та супроводжувати їх до козацьких зимівників, не роблячи їм ніяких образ і не вимагаючи платежу. Кошовому отаману наказувалося наглядати за переправою й татарським майном, а про кількість переправлених татарських гарб рапортувати.

У другій половині листопада кошовому отаману надійшов рапорт про необхідність забезпечення продовольчими припасами куренів, про кількість пошкоджених суден та човнів під час переправи ногайців та необхідність їх полагодження, для чого потрібно кілька тисяч грошей.

Для перевозу Едисанської та Буджацької орд були направлені човни з 32-х козацьких куренів. Під час перевозу ногайців постраждало 4670 козацьких

човнів, про що було подано реєстр козацької старшини кошовому отаману на Січі.

На початку листопада 1770 р. полкова старшина повідомила полковника Пластова, що козацькі загони, які забезпечують переправу ногайських орд через Дніпро, мають потребу в провіанті та солі. Козацтво просило російське командування виявити турботу не тільки про провіант, а й про військову амуніцію [13. С. 25; 33; 43]. На початку ж листопада 1770 р. до російського командування знову надійшла інформація, що козаки військових команд, які займаються перевезенням ногайських орд на пониззі Дніпра, всупереч наказам стягують платежі з ногайців, і російське командування знову послало ордери старшинам і козакам, “чтоб с тех переправляющихся ... за переправу ни малейшего платежа не взимать”. На кошового отамана та старшину покладалася відповідальність нагляду за військовими командами та право накладати штрафи на тих, хто порушуватиме умови перевезення ногайців. Також до російського командування продовжували надходити дані про пограбування худоби ногайців козаками, а також заподіяння інших образ татарам. Тому російське командування видало ще один наказ кошовому отаману, в якому висловлювалося негативне ставлення до козацьких загонів, які стягували платежі з ногайців, вчиняли їм всілякі образи та займалися грабунками під час переправи. У наказі попереджалося, що такі козацькі загони втрачатимуть підтримку амуніцією та провіантом з боку російського уряду та будуть покарані з усією суворістю закону воєнного часу.

У зв'язку з частими порушеннями козаками умов переправи ногайців через Дніпро на початку листопада 1770 р. російське командування посилило військовий нагляд за запорозькими загонами на пониззі Дніпра. На початку листопада 1770 р. на пониззя Дніпра мав прибути ногайський мурза Мамет з військом та гарбами. Козацьким загонам у зв'язку з цим наказувалося одразу ж при появі мурзи з ногайцями розпочати їх переправу спеціальними дубами, не стягуючи з них ніяких платежів. Після переправи козацька старшина мала подати рапорт про хід переправи та кількість татар, переправлених через Дніпро на російську сторону [13. С. 34; 38].

Переправа ногайців тривала по грудень 1770 р. [13. С. 40]. Російський уряд, занепокоєний тим, що козацькі загони під час переправи завдали “образи” едисанським та буджацьким татарам, запропонували урядовому чиновнику Е.А.Щербиніну розслідувати інцидент та видати як компенсацію начальнику Едисанської орди від чотирьох до п'яти тисяч рублів або ж видати Едисанській та Буджацькій ордам від семи до дев'яти тисяч рублів. Якщо не вистачить власних коштів, взяти їх у запорозьких козаків [105. С. 172].

Ногайці почали виходити з великих територій обабіч Дністра, Бугу й Дніпра. Внаслідок їх виходу очаківський еялет ставав погано захищеним. Очаківська фортеця у випадку наступу та штурму росіян могла розраховувати тільки на власний гарнізон та підтримку турецького флоту з боку моря. Вихід ногайських орд з території очаківського еялету за Дніпро сприяв планові генерал-фельдмаршала П.О.Румянцева, який розраховував

очистити всю територію між Дніпром і Дунаєм аж до Чорного моря, про що він сповіщав у 1771 р. у своїх листах до Катерини II [30. С. 25].

У 1771 р. запорозькі загони продовжували контролювати російські кордони поблизу Дніпра, які примикали до очаківського еялету. В січні 1771 р. російське командування виділило кошти на утримання прикордонних запорозьких загонів, у тому числі й на заготівлю сіна та продовольства і Старосамарського ретраншементу. Провіант для козацьких роз'їзних команд відпускався також у лютому 1771 р. не тільки із Старосамарського, а й із Новосіченського ретраншементу. Про це повідомляв Січ полковник Данило Третяк [13. С. 3; 37].

У квітні 1771 р. 2-а російська армія, що складалася з 11 піхотних, 5 кінних, 6 гусарських, 2 пікінерських полків, Московського легіону і 7000 козаків здійснила похід легко і вдало. Наприкінці квітня 1771 р. командуючий 2-ю армією генерал В.М.Долгоруков з'єднав дві свої дивізії в Цариценкті; третя дивізія Берга стояла в Бахмуті. Цим трьом дивізіям і було наказано проникнути в Крим. Загін генерала Вассермана, який складався з чотирьох піхотних рот запорозьких козаків, п'яти гусарських ескадронів та двох ескадронів пікінерів залишався між Дністром і Дніпром, щоб заслонити Очаківську фортецю і прикривати шляхи сполучення між обома арміями.

Головні удари літньої воєнної кампанії 1771 р. були спрямовані на міста Криму. 25–26 червня 1771 р. російські війська під командою князя Долгорукого взяли фортецю Перекоп. 2 липня 1771 р. війська князя Щербиніна взяли Єнікале та Керч [69. С. 199].

Важливим стратегічним завданням під час воєнної кампанії 1771 р. російське командування вважало стримування козацькими військами боєздатності Очаківської фортеці, від якої виходила загроза в напрямку російських кордонів. Тому у другій половині липня 1771 р., отримавши провіант та воєнні припаси, козацькі загони на чолі з отаманом Самарської паланки Петром Роботою здійснили похід під Очаків. Мета цієї акції – виявлення турецьких караулів, що діяли довкола фортеці. Турецький гарнізон влітку 1771 р., постійно відчуючи присутність у степу навколо фортеці, у гирлі Бугу й Дніпра козацьких військових формувань, не наважувався провадити активні воєнні дії на кордоні. Для проведення бойових дій навколо Очакова та контролювання роз'їзними козацькими загонами степового простору довкола фортеці та кордонів вздовж Бугу і Дніпра у другій половині липня козацьким загонам з відома військової канцелярії було видано чотириста чвертей борошна, надіслано двадцять п'ять коней. За постачання провіанту прикордонним козацьким загонам відповідали перед російським командуванням командуючий 2-ю армією В.М. Долгоруков та голова провіантної комісії оберпровіантмейстер Анічков [16. С. 91].

У листопаді 1771 р. до Кошу на Січ надійшов ордер з наказом відібрати з Протовчанської паланки п'ятдесят козаків і відправити їх на човнах для огляду дніпровських та дунайських гирл. Також на початку листопада 1771 р. зі Старосамарського магазину виділявся провіант та воєнні припаси для

козацьких прикордонних команд. Військові козацькі роз'їзди на прикордонних з Очаківським еялетом землях між Бугом та Дніпром, а також козацький військовий загін на човнах у гирлі Дніпра повинні були стежити за пересуванням турецьких військ на території навколо Очаківської фортеці, а також “примечания к осторожности с крымской стороны разъездов” [17 . С. 1].

У середині січня 1772 р. був підписаний контракт конферман при козацькій паланці полковою старшиною на чолі з полковником Григорієм Поповичем про відправлення з Коша полонених євреїв до їх домівок козацькими підводами. За кожен підводу козакам російське командування мало сплатити по вісім золотих рублів. Супроводжувати полонених уздовж козацьких форпостів та роз'їздів поблизу турецького кордону з боку Очакова мали спеціально призначені козаки та військовики чорного гусарського полку. Готувати вози для полонених євреїв та їхніх дітей покладалося на козацьких обивателів Романа Ярошенка та Костянтина Грабарецького.

У січні 1772 р. генерал-фельдмаршал П.Румянцев надіслав ордер до Кошу на Січ, за яким козаки мали не тільки відпустити полонених євреїв, але й супроводжувати їх. За проведення цієї воєнної акції відповідальність покладалася на козацького полковника Григорія Поповича. Для проведення цієї воєнної операції загонові козаків на чолі із старшиною Іваном Щонею був виданий паспорт для проходу прикордонними землями та сімсот рублів грошей. У середині лютого 1772 р. команда запорожців почала переводити із Кодака євреїв, захоплених у полон під Кінбурном влітку 1770 р. За списком, складеним полковою старшиною, їх нараховувалося 44 чоловіка. Вивозили їх із козацької території. На початку березня 1772 р. російському командуванню січовики повідомили, що провести тих євреїв до турецького кордону доручено козаку Антону Чорному і що під час проведення цієї операції “казаки вели себя достойно и шалостей и обид не делали” [15. С. 23-28].

На початку квітня 1772 р. за наказом російського командування військові загони запорожців виступили під Очаків. Напередодні походу запорожці добре підготувалися, отримали значну кількість коней, провіанту та амуніції. Разом з кінними військовими загонами на початку квітня 1772 р. у гирло Дніпра “в поисках противника” вийшли запорозькі загони на човнах [18. С. 20].

У квітні 1772 р. на пониззі Дніпра на кордоні з Очаківським еялетом для спостереження за судами ворога і “в предосторожности границ” перебувала козацька роз'їзна команда: полковник, писар, двоє осавулів, ієромонах, дев'ятнадцять курінних отаманів, дев'ятнадцять хорунжих, рядових козаків дев'яност шістьдесят два.

На річках Інгулі та Інгульці у квітні 1772 р. також знаходився роз'їзний козацький загін (полковник, двоє полкових старшин, а при них дванадцять коней, козаків парокінних плюс сто чоловік, при них двісті коней, козаків десять чоловік, які служили при полковій старшині [18. С. 3].

У травні 1772 р. запорозькими козаками під Очаковом були захоплені полонені, які повідомили, що у фортеці у травні 1772 р. війська значно

додалося, а ще до Криму суднами найближчим часом прибуде 55 тисяч турецького війська на чолі з Гаджі Алі Беєм. Один з Гиреїв, син кримського хана, за словами полонених, у травні 1772 р. почав збирати в Криму татарське військо і мав намір піти з ним до Кінбурна, щоб там придбати коней. У травні 1772 р. в Очакові перебувало більш як двадцять військовополонених російської армії.

У травні ж 1772 р. турки з Очакова напали на козацьку команду в Кінбурні, яка ловила там рибу. Тому із Січі прикордонним командам був надісланий наказ, який суворо забороняв усім запорожцям прикордонних територій, щоб вони «в лиманах ловить рыбы не дерзнули», а ловити рибу мали у тих місцях на Дніпрі, де «запорожскими командами были бы прикрываемы». Також роз'їзним командам наказувалося робити роз'їзди до фортець Очаківської та Кінбурнської і про те доставлять відомості, користуючись шляхами по Бугу та Дніпру [19. С. 11; 31].

У травні 1772 р. в Бузькому лимані козацькі команди на човнах, займаючись риболовлю, вели розвідку під Очаковом. Про це доносив кошовому отаману П.Калнишевському полковник Іван Кулик.

У першій половині травня 1772 р. козацькі роз'їзди з козаків Щербинівського куреня займалися рибним промислом на лимані і вони й сповістили про те, що турки, переодягнувшись у козацький одяг, напали на них. Також козаки сповіщали російське командування про те, що навколо Очакова та Кінбурна діють турецькі кінні роз'їзди групами по п'ять–десять чоловік, за якими козаки ведуть постійне спостереження.

У першій половині травня 1772 р. на турецький бік Дніпра під Очаків було послано козацькі загони, які, прибувши до Коша у другій половині травня 1772 р. після проведення розвідки, повідомили, що турецькі караули стоять біля річки Тилігул, а також понад Бугом.

У другій половині травня 1772 р. до фортеці Очаків за наказом російського командування був відправлений загін кінних козаків зі старшиною для ведення спостереження за фортецею та попередження про виступ турецьких військ із фортеці до російських кордонів.

У другій же половині травня 1772 р. кошовий отаман наказав отаманам козацьких паланок охороняти козаків-рибалок, які займалися ловлюю риби у Дніпрі поблизу очаківського кордону. У наказі вимагалось надсилати повідомлення про дії противника на кордоні, а також, щоб козаки «оберігали російські кордони і не давали неприятелю у випадку його воєнного наступу чи порушення кордонів ніяких послаблень» [19. С. 5-13].

У другій половині травня того ж самого року запорожці продовжували патрулювати гирла річок Дніпра і Бугу на суднах (100–150 чоловік). Мета – стеження за воєнними приготуваннями турецької сторони у Кінбурнській та Очаківській фортецях. Для того, щоб підтвердити військове домінування на кордоні поблизу Очаківської фортеці та для стримування намірів турецької сторони порушувати кордон з боку фортеці, російське командування вирішило у другій половині 1772 р. провести воєнний рейд козацьких збройних сил під Очаковом. У другій половині травня 1772 р.

головнокомандуючий 2-ю армією генерал-аншеф В.М.Долгоруков наказав кошовому отаману П. Калнишевському розпочати похід під Очаків. І тоді 2 тисячі кінних козаків зі старшиною виступили під Очаків, де козаки розпочавши турбувати турецькі караули, взяли в полон декілька турецьких «язиків». Про хід цієї воєнної операції сповістили в Січ двоє полонених греків, які втекли із Очакова й були захоплені козаками поблизу урочища Анчакрак. Під час бою під Очаковом у другій половині травня 1772 р. було вбито турків двадцять, у полон узято одного агу, двох боятирів із яничарського корпусу. Козаки захопили декілька десятків турецьких коней та сім обозів. З козацької сторони було вбито двоє рядових козаків, поранено сорок чотири, козацьких коней вбито чотири, поранено десять [19. С. 20–21]. Козацька старшина склала список поранених козаків і коней за куренями, які брали участь у поході під Очаків: куреня Дерев'янківського козаків поранено двоє і поранено двоє коней; із куреня Джаремівського Гаврила Чорного поранено двоє козаків; із куреня Переяславського поранено одного; із куреня Полтавського також поранено двоє козаків та коня; у курені Тискошовського було вбито восьмеро коней; із куреня Велишовського поранено одного козака; із куреня Браговецького поранено одного козака; із Ведмедовського куреня поранено одного коня. У старшинському козацькому корпусі поранено одного майора, вбитих коней четверо, поранених – одинадцять.

У другій же половині травня до командуючого 2-ю російською армією із Січі надійшов рапорт, в якому повідомлялося, що 2-тисячний загін козаків із паланок був відправлений до Очакова з метою пошуку противника. Старшини козацькі Макар Чорний і Сидір Білий захопили «язика». Козацька старшина сповістила, що козацькі загони були під Очаковом разом з гусарами і з “войсками турецькими сражение имели”. До генерал-аншефа, командуючого 2-ю російською армією В.М.Долгорукова після цієї битви послали полоненого турка Байрактара Мамета, а двох полонених «язиків» козацька старшина залишила в Січі. На допиті турецькі полонені повідомили, що після того, як у березні 1772 р. турецька армія була розбита на Дунаї, частина їхніх військ відійшла до Очакова. Саме так поповнився турецький гарнізон фортеці. Татарський хан також відійшов з частиною свого війська спочатку до Очакова, а потім з фортеці до Криму. Про це повідомив полонений турок Алі, який разом з кримським ханом прибув до фортеці у травні 1772 р. і перебував там до кінця травня 1772 р. [19. С. 33].

На початку червня 1772 р. турки постійно їздили суднами з Криму до Очакова і поверталися назад до Малої Азії. У Кінбурнській фортеці знаходилося кінне військо при двобунчужному паші. Турецькі роз'їзди турків з Кінбурнської фортеці постійно контролювали степовий простір Кінбурнської коси і доходили до річки Березань поблизу Очакова. Серед турків ходили чутки, що російська армія збирається підійти до Очаківської фортеці, а частина запорожців вийшла морем у Дунай. Частини турецького війська з придунайських територій продовжували прибувати до Очаківської фортеці. Частина татарського війська на чолі з агою також підійшла до Очакова з Дунаю, а потім мала намір повертатися в Крим. За свідченням

турецьких полонених в Очакові на початок червня 1772 р. піхоти нараховувалося 12 тисяч, кінного турецького війська – близько 2-х тисяч.

До Криму мало прибути турецьке військо під командуванням Годжі Алі. До нього мали приєднатися турецька і татарська кіннота в декілька сот чоловік. З цим військом кримський хан мав намір у червні 1772 р. суднами прибути до Кінбурнської фортеці. Військова адміністрація Очаківської фортеці в червні 1772 р. хотіла відіслати частину війська з фортеці суднами до Кінбурна на допомогу кримському ханові [19. С. 33-36]. Таким чином, незважаючи на те, що 30 травня 1772 р. між Росією і Туреччиною було укладено перемир'я, турецька сторона продовжувала укріпляти прикордонні Кінбурнську та Очаківську фортеці додатковими військами та флотом. Ці дії Туреччини свідчили про те, що турки не мали наміру віддавати росіянам територію Очаківського еялету, яка контролювала вихід до Чорного моря, і готувалися до посиленої її оборони.

У червні 1772 р. в Очакові знаходилося близько 6 тисяч кінного турецького війська. Також до фортеці продовжувало прибувати малими військовими суднами турецьке військо, а налічувалося їх тоді біля фортеці близько 20. Для ремонту міських споруд та фортифікаційних укріплень турецьким командуванням у фортецю було відправлено із Туреччини сорок робітних людей греків та вірмен, які мали займатися ремонтними роботами у фортеці Очаків, за що отримували б платню по сорок левів. З Криму до Кінбурнської фортеці на початку червня 1772 р. прибуло близько 200 чоловік кінного війська для роз'їздів довкола фортеці та Кінбурнською косою. Частина цього війська зупинилася під Очаківською фортецею.

Запорожці, бачачи приготування турецької сторони, продовжували контролювати степовий та водний простір навколо Очакова та Кінбурнської фортеці. Їхні роз'їзди були збільшені та посилені новими козацькими загонами, кількість яких доходила до 100–150 чоловік. Козацькі роз'їзди добувалися до річки Березані, підходили близько до фортеці Очаків. За даними козацької розвідки, військова адміністрація Очакова одержала із Туреччини таємний лист. Турки в Очакові перемовлялися поміж собою про укладене між російською та турецькою армією перемир'я, про те, що в Криму російських військ мало, але про те, до яких берегів росіяни направляють свій флот, турки поки що не знали.

Наприкінці травня та на початку червня 1772 р. частина турецького війська із Кінбурна почала переправлятися у кримський степ, тому козацькому полковнику Федору Лезі із Січі було дано наказ посилити нагляд за неприятелем і терміново надсилати інформацію в Січ. У другій половині червня 1772 р. кошовий отаман П.Калнишевський відіслав до командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа В.М.Долгорукова нарочного кур'єра з ордером, в якому повідомляв про надіслання загону козаків під Очаків для розвідки довкола фортеці [19. С. 16-28].

Протягом літа й осені 1772 р. за наказами російського командування козацькі роз'їзди регулярно вели розвідку навколо Очакова та Кінбурна.

У жовтні 1772 р. сорока трьом козакам при полковій старшині, які стояли на прикордонному боці Дніпра, за розпорядженням командуючого 2-ю російською армією був виданий провіант, а загонам, які виконували роз'їзди навколо Очакова, були надіслані нові коні та сіно [18. С. 16]. Отже, російське командування укріпляло козацькі роз'їзди, що прикривали кордони з боку Очакова, використовувало козаків як противагу турецькій стороні.

У першій половині січня 1773 р. російське командування дістало повідомлення із Січі про дії передового посту козаків під командою полковника Креланова. Козацькі загони, розташовані вздовж Дніпра по російсько-турецькому кордоні, виконували розвідку роз'їздами на конях та човнах поблизу Кінбурна й Очакова.

Кошовому отаману П.Калнишевському російське командування у першій половині січня 1773 р. надіслало ордер на забезпечення козацьких загонів, які знаходилися у гирлі Єланця, річки Мертвовод, урочищі Гард та біля Чортового броду [22. С. 114].

У лютому 1773 р. запорозькі пости з козаків, які повернулися з походу з -під Очакова, розташовувалися за списком, складеним козацькою старшиною

Так, у кінному посту в Олександрівському шанці знаходилися старшина і 50 козаків. Біля Низової Білозерки пост теж із старшиною і 50 козаками. У Станіславі – пост зі старшиною та 50 козаками. Козацькі пости були розташовані і в Бубликовій балці, гирлах Бугу, Інгулу, Єланця, Мертвих Вод, біля Чортотлицького броду, в запорозькому Гарді. При всіх цих постах було по 50 рядових козаків і по одному з полкової старшини. В урочищі дніпрового гирла знаходилося троє козацьких старшин та 300 козаків [7. С. 15].

У березні 1773 р. поновилися воєнні дії під Сілістрією, Турно, Рущуком [69. С. 199]. У березні того ж року російське командування вирішило поновити воєнні дії і під Очаковом. У Січ надійшов наказ підготувати загін козаків, який мав іти до Очакова старим шляхом, яким користувалися козаки в попередньому поході до фортеці. Ще один козацький загін під Очаковом напав на турецькі караули. Після цього бою у Січ був посланий кінний кур'єр, який сповістив про хід бою [23. С. 101].

У липні 1773 р. командуючий 2-ю російською армією В.М.Долгорукий надіслав на Січ новий ордер, яким наказував для усіх п'яти сотень запорозьких загонів заготувати сіно, забезпечити провіантом та боєприпасами усі частини, в тому числі й козацький загін, який стежив за Кінбурном. У липні 1773 р. в гирлі Дніпра з розвідувальною метою перебувало 19 козацьких човнів, на яких було 1000 козаків [20. С. 11; 22].

На початку серпня 1773 р. російське командування надіслало наказ на Січ, в якому зазначалося, що, оскільки за розвідувальними даними, турецькі кораблі, які знаходяться під Очаковом, не повернуться до Туреччини раніше кінця жовтня 1773 р., тому кошовому отаману П.Калнишевському

наказувалося продовжувати воєнну кампанію під Очаковом до середини жовтня 1773 р., а коли стане відомо, що напад противника з фортеці не очікується, козаки можуть повертатися до своїх домівок. Кошовий отаман мав залишити козацькі пости вздовж кордону поблизу фортеці Очаків, а також вислати спеціальні загони в лиман та на Кінбурн для нагляду за Кінбурнською фортецею й пересуванням турецького флоту до Кінбурна й Очакова. У серпні 1773 р. до Кінбурна прибуло турецьке військо, на яке очікували у фортеці, про що сповістила козацька розвідка.

У вересні 1773 р. кошовому отаману на Січ надійшов лист від полкового старшини Григорія Кисакевича, в якому сповіщалося про необхідність забезпечення сіном форпостних загонів, про що інформували козацьке командування старшини загонів на річках Єланець і Мертві Води, запорозького Гарду.

У вересні 1773 р. із Січі надійшов лист до полкової старшини запорозьких постів, які стояли в гирлі Інгулу, річки Мертві Води. Ордером, одержаним від генерал-майора Вассермана, козацькій старшині наказувалося надіслати дані про кількість коней, заготовлю сіна з квітня по вересень 1773 р. та надіслати ці дані в Січ з надзвичайним нарочним.

У другій половині вересня 1773 р. кошовий отаман П.Калнишевський надіслав наказ тисячній команді на човнах, яка знаходилася в гирлі Дніпра, повернутися на Січ не раніше, як почне замерзати Дніпро, а до того перебувати під фортецею Очаків [20. С. 7-112].

У жовтні 1773 р. проінформовано Січ про необхідність прислати нових коней до загонів на річках Мертві Води та Єланець, а також до загонів на козацькому Гарді, біля Чортомського броду. Загону на Мертвих Водах треба було 76 коней, козацькому Гарду – 80 коней і сорок козаків. Козаків у загонах біля Єланця і Чортомського броду знаходилося по 12 з 24 кіннями. У запорозькому Гарді – козацька старшина, десятеро козаків та дванадцять коней. У загоні біля річки Мертві Води козаків було 13, коней – 26 [17. С. 114].

У першій половині жовтня 1773 р. за наказом командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа В.М.Долгорукова, щоб загородити підступи з боку Очакова до російських кордонів, було встановлено пости в Олександрівському шанці, на літній час у гирлі Інгульця з 50 козаків, у Бубликовій балці – 108 похідних козаків і при полковій старшині 120 кінних козаків. У загоні в гирлі Бугу – 130 кінних козаків. Усього вздовж кордону на козацьких постах перебувало 458 козаків та 916 коней, а старшинських коней – 30.

У жовтні 1773 р. поштові повідомлення від козацьких загонів з-понад Бугу приходили у козацький Гард до полковника Івана Сухини, а звідти вже відправлялися на Січ.

На початку жовтня 1773 р. кошовий отаман П.Калнишевський доносив командуючому 2-ї російської армії генерал-аншефу В.М.Долгорукому, що віддав наказ тисячній козацькій команді на човнах у гирлі Дніпра відійти на Січ не раніше, як почне замерзати Дніпро. Іншим човнам та трьох

сот козакам на них було наказано залишатися на посту на пониззі Дніпра [20. С. 14; 38; 79].

У другій половині жовтня 1773 р. полковий суддя повідомив кошового отамана П.Калнишевського, що надійшло повідомлення від головної провіантської комісії при 2-ій російській армії, що генерал-аншеф В.М. Долгоруков наказав прикордонним постам Війська Запорозького в гирлі Бугу надіслати для двохсот шістдесяти козаків 113 коней, на пониззі Інгулу полковому старшині – 6 коней, 63-м козакам – 126 коней, у загонах на Дніпровському гирлі полковнику та двом з полкової старшини і трьомстам козакам коней, а полкові загони на кордоні забезпечити необхідним запасом сіна та продовольства.

У другій половині жовтня 1773 р. від кошового отамана П. Калнишевського надійшов рапорт командуючому 2-ю російською армією В. М.Долгорукому, в якому повідомлялося, що всі загони провіант отримали і що його вистачить до січня 1774 р., окрім загону в триста козаків на пониззі Дніпра поблизу Очакова. Розрахунки зробив полковий писар Никифор Білий. У другій половині жовтня 1773 р. полкова старшина повідомила кошового отамана П.Калнишевського про те, що перевізна команда на човнах укомплектована і буде відправлена з провіантом найближчим часом на пониззя Дніпра. Полкова старшина також донесла кошовому отаману, що частина козаків відбула до своїх домівок, а інша – залишилася на постах уздовж російського кордону для захисту від ворога з боку Очакова, а також про те, що козацькі загони регулярно чинять роз'їзди вздовж кордонів, про що до Січі надсилають рапорти.

У другій половині жовтня 1773 р. з Коша на Січі надійшов ордер Бугогардівському полковому старшині Василю Чайківському, в якому повідомлялося, що військова старшина з прикордонних постів відбула до своїх домівок. Загонам козаків на кордоні, які стояли на постах понад Бугом, був надісланий наказ від генерал-аншефа В.М.Долгорукова “чинить над неприятелем крепчайшую предосторожность”.

У першій половині листопада 1773 р. один із запорозьких загонів перебував на річці Інгул. Для нього був зроблений значний запас продовольства, про що було повідомлено кошового отамана на Січі [20. С. 39; 56; 72].

У першій же половині листопада 1773 р. полковий старшина Василь Чайківський сповістив кошового отамана П.Калнишевського, що об'їхав усі козацькі пости по річці Буг, які охороняють російські кордони, і склав список козацької старшини з 38 чоловік.

У першій половині листопада 1773 р. у Кіш на Січ надійшло також повідомлення провіантської комісії, де зазначалося, що указом командуючого 2-ю армією князя В.М.Долгорукова для запорозьких загонів, які утримувалися на російському кордоні задля “предосторожности российских границ” з боку Очакова при гирлі Бугу, виділялося 130 коней для 260 козаків, у гирлі Інгулу – полковому старшині 6 коней, 63 козакам – 126 коней, козацькому посту в урочищі Дніпровського гирла з полковником,

полковою старшиною, трьомстам козакам виділялася партія коней. Для козацьких загонів уздовж кордону було доручено заготовити сіно на осінній та зимовий період. У листопаді 1773 р. для прикордонних козацьких загонів, розташованих по Бугу, було заготоване сіно за ціною 6 копійок за три мішки [17. С. 113].

У листопаді ж 1773 р. на Січ від російського командування прибули військові урядовці у провіантських справах прикордонних команд, а також було надіслано 400 коней. Також у листопаді 1773 р. кошовому на Січ надійшов рапорт полкової старшини, що за його наказом старшина об'їхала всі козацькі пости до гирла Бугу і склала реєстр козаків, які без відома старшини відлучалися з постів, список передано полковому отаману [20. С. 9-94].

У листопаді 1773 р. вийшов указ імператриці Катерини II про те, що при російському кордоні необхідно тримати “на содержании” чотири пости Війська Запорозького зі старшиною, випускати з них в роз'їзди не менш як шість чоловік, а ті пости щоб мали по 30 човнів. А старшина при форпостах повинна була регулярно оповіщати Січ “о виденном” [22. С. 95]. Таким чином, за імператорським указом необхідно було посилювати охорону російських кордонів з боку Очаківської фортеці за рахунок козацького війська. Форпости на очаківському кордоні регулярно забезпечувалися козаками, порохом, свинцем, сіном та кіньми з Січі за наказами російського командування. У першій половині листопада 1773 р. козацький загін патрулював територію поблизу Кінбурна. Сторожовий козацький пост знаходився на Кінбурнській косі в урочищі Кучугури поблизу Прогноїв, там де була Прогнойська паланка. Спостерігаючи за збільшенням гарнізону Кінбурнської фортеці, полковник кінбурнського козацького загону передав цю інформацію на Січ, звідки у листопаді 1773 р. у зв'язку з появою загрози з боку Кінбурна надійшов наказ козацьким прикордонним загонам бути у повній готовності [22. С. 50].

У першій половині листопада 1773 р. у Кіш на Січ надійшов ордер від командування 2-ї російської армії, в якому наказувалося “строжайше предлагается ея императорского величества границы оберегать”. Козацькі загоны мали робити роз'їзди вздовж російсько-турецького кордону з боку Очакова згідно з розподілом їх за куренями: “О том какие курени в каких разъездах немедленно в Кош рапортовать” [17. С. 159].

У листопаді 1773 р. було складено реєстр піхотних загонів за куренями, які брали участь у роз'їздах уздовж російсько-турецького кордону під Очаковом: Кущевський курінь – отаман Семен Комлик і 22 козаки; Пашківський курінь – отаман Самійло Нетреба і 21 козак; Платнерівський курінь – отаман Микита Губа і 24 козаки; Ведмедівський курінь – отаман Юхим Старий і 24 козаки; Брюховецький курінь – отаман Федір Клочко і 24 козаки; Дядківський курінь – отаман Василь Колода і 24 козаки; Платівський курінь – отаман Лисий і 24 козаки; Левашківський курінь – отаман Іван Сохазний і 23 козаки; Величківський курінь – отаман Іван Коваль і 23 козаки; Менський курінь – отаман Іван Попович і 24 козаки;

Мишастівський курінь – отаман Матвій Пузина і 21 козак. Усього у листопаді 1773 р. із січових куренів брали участь в прикордонних роз'їздах 273 козаки.

У грудні 1773 р. козацька старшина доповіла на Січ Кошовому отаманові про те, що під Очаковом та Кінбурном перебувало озброєного козацького війська на човнах 300 чоловік. Козацький загін був поділений на двох: один – на 30 човнах мав артилерію та припаси; другий – на 33 човнах теж з артилерією та припасами.

Козак Федір Опомченко, захоплений у полон турками влітку 1772 р. і який перебував в Очакові, повернувшись на Січ, повідомив, що у фортеці серед цивільного населення є волохи та євреї. Турецької кінноти у фортеці 800. У грудні 1773 р. на прохання військової адміністрації Очакова турки продовжували перевозити суднами кінноту через річку Березань до фортеці, маючи намір і далі нападати на козацькі загони, які знаходилися на річці Тилігул, щоб, за словами Федора Опомченка, там “утвердитися”. У грудні ж 1773 р. турки напали на козацькі роз'їзні загони під Очаковом і захопили у полон двох козаків [22. С. 71; 62; 164].

У грудні 1773 р. козаки розташувалися на човнах в урочищі Кучугури поблизу Кінбурна для подальшого стеження за турками, які могли виїздити в роз'їзди з Кінбурнської фортеці. Під час одного з роз'їздів поблизу Кінбурнської коси козаки побачили турецький військовий корабель, який йшов до Очакова, але через штормовий вітер вимушений був пристати до Кінбурнської коси. Тоді ж козаки захопили «язика», який повідомив, що піхоти у фортеці є 6 тисяч, коней – одна тисяча, і що морем до фортеці прибуло піхоти 400 чоловік. Козаки цього роз'їзду до Кошу на Січ повернулися благополучно, про що в грудні 1773 р. доповіли Кошовому.

У грудні ж 1773 р. із Коша на Січ військовій старшині був надісланий наказ після того, як турки під час одного з нападів на козацькі роз'їзди на Бузі захопили в полон і відвели до Очакова козака Федора Біличенка, про те, що коли на пости козаків, розташовані на річці Буг, турки будуть нападати, то козакам треба тримати оборону, негайно доповідаючи на Січ [22. С. 71-72; 74].

У грудні того самого року князь В.М.Долгорукий одержав від кошового отамана П.Калнишевського донесення про те, що значна кількість козаків перебуває на війні “у маскування Очакова”, а інша – знаходиться у фортеці Святої Єлизавети. Кошовий отаман також сповіщав генерал-аншефа, що козацькі загони на пониззі Дніпра біля фортеці Очаків мають потребу в пороху, свинцю, ядрах, картечі для артилерії, тому Кошовий отаман звертався з проханням до російського командування розпорядитися про відправку із фортеці Святої Єлизавети на Січ військових припасів п'ять підвід [8. С. 7]. На початку грудня 1773 р. козацьким загонам, які охороняли російський кордон, командуванням російської армії був виділений порох і свинець. Козацькій команді на пониззі Дніпра (там перебувало 64 козаки) було виділено пороху по півфунта, тобто тридцять два фунти. Свинцю по фунту на чоловіка, а всього виділено один пуд двадцять чотири фунти.

У таборі на пониззі Єланця загін складався з 39 козаків. На кожного козака було виділено по половині фунта пороху, а всього на військовий загін виділено 19,5 фунтів пороху та по фунту свинцю. Всього на загін у грудні 1773 р. виділено 39 фунтів. Біля річки Мертві Води таборився загін у 64 козаки, якому у грудні 1773 р. було виділено 32 фунти пороху і 1 пуд двадцять чотири фунти свинцю. На Чортамському броді на трьох козаків виділено 19,5 фунтів пороху, 1 пуд і 1 фунт свинцю. Загонові на річці Орель на сорок чоловік козацького загону виділено по 20 фунтів пороху, 1 пуд свинцю. Таким чином, у грудні 1773 р. на козацькі загоони на російсько-турецькому кордоні, які охороняли його і запобігали військовим нападам з боку Очакова, у грудні 1773 р. було видано загалом 3 пуди і 2 фунти пороху і 7 пудів та 7 фунтів свинцю. Список козацьких загонів та кількість виданих їм фунтів та пудів пороху і свинцю був складений військовим канцелярським службовцем Костем Бурею. На початку грудня 1773 р. полковник Григорій Кисяневич із старшиною, який командував козацьким загonom трьох постів біля гирла річки Буг у Бубликівському байраку, що складався з 217 козаків, дістав свинцю і пороху по фунту на козака.

На початку грудня того ж року написав розписку полковник Війська Запорозького Григорій Лисаневич, що він прийняв казенного військового пороху 151 фунт, 302 фунти свинцю для видачі загонам та полковій старшині, які в роз'їздах охороняли кордони. Рапорт про це склав полковий старшина Никифор Білий [8. С. 47; 50].

У другій половині грудня 1773 р. полковник Іван Сайня зі старшиною склав рапорт, в якому відзначалося, що військовою канцелярією йому було доручено в Січі видати загонам на кордонах певну кількість свинцю і пороху. Полковник взяв на себе відповідальність за роздачу кожному прикордонному козаку по 1 фунту свинцю та по півфунта пороху [9. С. 28].

У другій половині грудня 1773 р. у Кіш Війська Запорозького надійшов рапорт від полковника козацького загону у гирлі Інгулу, де зазначалося, що прибув нарочний з рапортом про роздачу команді на козака і старшині по півфунта пороху і фунту свинцю [21. С. 49].

Таким чином, у грудні 1773 р. козацькі загоони на Дніпрі, Бузі, Єланці, Мертвих Водах, Гарді, які охороняли російський кордон від нападів турків з боку Очаківської фортеці, були значно посилені військовими припасами, що давало змогу їм тримати прикордонні позиції у підвищеній бойовій готовності.

На початку січня 1774 р. до Кошу на Січ надійшов рапорт від козацької старшини прикордонних загонів, де повідомлялося про те, що із Катеринославських магазинів запорозьким загонам, які стояли в чотирьох місцях понад Бугом для охорони російських кордонів, а саме в Запорозькому Гарді, на Чортотлицькому броді, біля Мертвоводи, Єланця, виділено провіант і фураж. До військових команд над Бугом почали надходити із Січі на возах хліб і овес. Було призначене також грошове жалування трьом військовим прикордонним загонам. Проте, у другій половині січня 1774 р. до Запорозького Гарду почали надходити скарги від козацьких

прикордонних команд на те, що загони з Катерининського шанцю провіанту і фуражу не отримали, і тому були вимушені за власний кошт закуповувати провіант і фураж [22. С. 115]. Також козаки із різних куренів приходили до Бугогардівської паланки зі скаргами на те, що видана їм сума грошей в єфимках за прикордонну службу була занадто малою, порівняно з цінами, встановлюваними купцями за провіант, який привозили на Дніпро. Через те козаки зверталися з проханням до російського командування видати указ про зниження цін на військовий провіант.

У січні 1774 р. командуючий 2-ї російської армії генерал-аншеф В.М. Долгоруков видав наказ “учинить производство деньгами” для заготівлі провіанту та фуражу з Новосіченського ретраншементу для запорозьких загонів.

На початку лютого 1774 р. Бугогардівському полковнику надійшли рапорти від старшин козацьких загонів, розташованих понад Бугом, про те, що турки із Очакова робили спроби напасти на козацькі загони, але козакам вдалося утримати свої позиції над Бугом. Також вони отримали в цей час від російського командування грошове утримання в єфимках за січень-лютий 1774 р.

У лютому 1774 р. кошовому П.Калнишевському надійшов ордер від російського командування, в якому повідомлялося: до російського командування надійшла інформація, що деякі козаки почали залишати свої прикордонні пости. Кошовому П.Калнишевському наказувалося утримувати прикордонні козацькі загони на російсько-турецькому кордоні під Очаковом на старих позиціях. Загони із Січі мали знаходитися на човнах в гирлах Дніпра і Бугу та робити кінні роз'їзди. Вони мали також у лютому 1774 р. отримати фураж. Загонам із Січі надіслано листи, в яких заборонялося залишати пости без відома старшини [22. С. 130].

У другій половині лютого 1774 р. на пониззі Бугу розташовувалися три пости: на Єланці, Мертвоводах та Чортотлицькому броді для прикриття козацького Гарду від нападу з боку Очакова [22. С. 232]. Козацький Гард – головний військовий козацький пост на Бузі, який прикривав російсько-турецький кордон. До Гарду надходили донесення з постів, тут перебував полковник, який підтримував зв'язок із Січчю, сюди приводили полонених, захоплених під Очаковом та Кінбурном.

У лютому 1774 р. із Січі надійшов рапорт командуванню 2-ї російської армії про створення козацьких постів із козаків різних куренів над річками Інгулець, Тилігул. До рапорту додавався реєстр, де вказувалося козаків яких куренів включено до загонів. Про це йшлося в рапорті полковника Інгульського поста Карпа Бородавки. У реєстрі зазначалося, що до прикордонних постів повинні ввійти козаки із куренів Тернавського, Іконинського, Кримського, Незамайковського та Уманського, а також козаки Брюховецького, Ведмедівського, Дядківського й Полтавського куренів. Мали вийти на прикордоння і козаки Городицької фортеці.

У грудні 1774 р. до Січі продовжували надсилатися військові припаси для прикордонних загонів. Так, капралові Савлу Крильову видав квитанцію

полковник Григорій Попович про те, що прийнято від нього 25 пудів пороху, 42 пуди і 30 фунтів свинцю. Квитанцію підписав також отаман Корсунського куреня Іван Москов. З Переволочної привезено капралом С.Крильовим для Карантинної застави порох і свинець, про що у Січ надсилалася квитанція [8. С. 34]. У березні 1774 р. в ордері прикордонного загону полковника сповіщалося, що прикордонні загони у гирлах Бугу, Інгулу, Єланця, на Гарді та при Чортамському броді теж отримали фураж і провіант [22. С. 141].

У першій половині березня 1774 р. до командуючого 2-ї російської армії генерал-аншефа В.М.Долгорукова було відправлено донесення, що згідно з його ордером від 9 липня 1773 р. під № 659 про “предосторожность ея императорского величества границ вниз реки Днепра” на човнах вже знаходилося при двох старшинах козаки з отаманами і хорунжими курінними 300 козаків. До них у березні 1774 р. Дніпром почали прибувати 700 козаків, згідно з ордером В.М.Долгорукова, виданим у вересні 1773 р. Оскільки означені загони прибули з артилерією, то козаки звернулися до генерал-аншефа В.М.Долгорукова з проханням дати пороху та свинцю [21. С. 54].

У першій половині березня 1774 р. була зміцнена також Старосамарська артилерійська команда. Із Січі до неї привезли ядра та картеч. За наказом російського командування до Старосамарського ретраншементу надійшла додаткова партія гармат і картечі [8. С. 31; 22].

У другій половині березня 1774 р. із Січі до командуючого 2-ю російською армією В.М.Долгорукова надійшов рапорт, в якому повідомлялося, що частина козаків прикордонних постів на Бузі залишила їх. Вони човнами поїхали на Балабанову косу на Бузі наловити риби, але коли козаки поверталися човнами на свої пости, їх застигла буря, яка віднесла човни на турецький бік річки. Очаківські турки взяли у полон десять козаків, одному з них відрубали голову. Після того у другій половині березня 1774 р. російське командування надіслало ордер до Січі, де наказувалося “чтобы предосторожность с противниками соблюдать при ловле рыбы на тех косах”. Полковій старшині при загонах на пониззі Бугу наказувалося “ежели казаки будут замечены в рыбной ловле в опасных местах в Сечь о том рапортовать, а тех, кто ослушается, наказывать”. Такий самий наказ із Січі був посланий полковникові Гнату Пшеничному, який очолював пост у гирлі Інгулу [22. С. 47]. Із Коша у Січі до полкової старшини козацьких роз’їздів надійшов наказ, де вимагалася дотримання військової дисципліни та упорядкування відходів на риболовлю на турецький бік Бугу.

У березні ж 1774 р. до Коша на Січі надійшов рапорт, що козацькі пости передової дистанції над морем і лиманом стоять благополучно. На човнах козацькі загони продовжували стежити за Кінбурном та Очаковом. Козацька кінна розвідка по кілька чоловік постійно перебувала в степу поблизу Очакова. За даними козацької розвідки в другій половині березня того самого року до Очакова підійшло три турецьких військових кораблі.

У другій половині березня 1774 р. бугогардовий полковник повідомляв Кошового отамана на Січі, що до Гарду з Дніпра для риболовлі було відпущено 30 козаків. Про це полковник склав реєстр. Рапорт підписав також

полковий старшина Павло Адамов. У першій половині квітня 1774 р. полковник Бугогардового прикордонного посту рапортував, що козацькі полки стоять на річках Єланець, Інгул, Мертва Вода, Чортовому броді. Полковник Бугогардового посту, звертаючись до П.Калнишевського, прохав для підтримання цих постів на кордоні надіслати козаків із куренів. На це із Коша надійшов наказ залишатися прикордонним козацьким постам на своїх позиціях і здійснювати нагляд за Очаковом і Кінбурном [22. С. 140-143].

У першій половині квітня 1774 р. козацька старшина прикордонних загонів подала рапорт своєму отаманові, в якому зазначалося, що для коней прикордонних козацьких загонів що понад Бугом, а також на Єланці, Мертвоводі, Чортовому броді та Інгулі для охорони російсько-турецького кордону заготовлено сіно ціною по чотири копійки за пуд. Також козаки та козацька старшина на прикордонних постах одержали коней – 364. Російським командуванням було виділено вісімсот єфимок та 16 рублів 60 копійок для подальшої закупівлі коней.

У цей час від полкової старшини прикордонних команд до Коша в Січі надійшло прохання, в якому писалося, що прикордонні полки мають потребу в значній кількості коней.

У першій половині квітня того самого року, за даними козацької старшини, на російсько-турецькому кордоні на постах по Дніпру перебувало 34 козацькі загони. Найбільші козацькі пости знаходилися у гирлі Єланця, де несло службу 38 козаків, у Гарді – 40 козаків.

На всіх прикордонних козацьких постах в районі Очакова у квітні 1774 р. нараховувалося 259 старшин піхотного війська та кінної козацької старшини 90, піших козаків 3096, кінних козаків 75 [22. С. 7-14].

У другій половині квітня 1774 р. в листах до Кошового отамана на Січ прикордонна козацька старшина повідомляла про необхідність посилення артилерії на козацьких човнах, які патрулювали гирло Бугу та Дніпра під Очаковом. Для козацьких гармат на човнах необхідно було поставити 284 заряди, а також порох.

За розпорядженням генерал-аншефа В.М.Долгорукого в першій половині травня 1774 р. загін козаків було відряджено до Старосамарського ретраншементу, туди ж було надіслано 37 пудів пороху. До сусіднього ретраншементу – 75 пудів пороху з розрахунку по півтора пуда на сто козаків зі старшиною. На ретраншемент було послано одного козацького старшину, який перебував на човні з артилерією [22. С. 61].

На початку травня 1774 р. генерал-аншеф В.М.Долгоруков зміцнює запорозьке військо, видаючи розпорядження привезти із фортеці Святої Єлизавети і відправити в Кіш порох та свинець. Але з Катерининського шанцю через полкову старшину повідомили, що для того, щоб привезти порох ні казенних, ні обивательських підвод у них немає. Про це Кошовий отаман сповістив російське командування, пославши нарочним полкового старшину Семена Сербинова.

На початку травня до Коша Війська Запорозького надійшов рапорт, що офіцер Артем Усов привіз порох запорозькому війську у Катерининський

шанець поблизу фортеці Святої Єлизавети на “обивательських підводах”, про що розпорядився генерал-аншеф В.М. Долгоруков на початку травня 1774 р.

Також на початку травня 1774 р. кошовий П.Калнишевський відіслав під Очаків загін козацької розвідки, який наглядав за пересуванням турецького війська біля переправ неподалік Очакова, розвідував воєнні приготування в фортеці, доповідав про турецькі військові кораблі довкола Очакова. П. Калнишевський сповістив на початку травня 1774 р. генерал-аншефа В.М. Долгорукова і про те, що, за даними козацької розвідки, фортеця Очаків приведена до підвищеної бойової готовності. У зв'язку з цим російське командування прислало на початку травня 1774 р. прикордонним козацьким загонам в Єлисаветградському шанці велику партію коней [21. С. 62-70].

На початку травня 1774 р. командуючий 2-ю російською армією генерал-аншеф В.М.Долгоруков надіслав наказ комендантові фортеці Святої Єлизавети видати Війську Запорозькому пороху 1810 пудів 20 фунтів, свинцю 375 пудів для Катерининського шанцю. Також був виданий ордер Кошовому отаману в першій половині травня 1774 р. на поставку провіанту в Катерининський шанець. В ордері В.М.Долгорукого зазначалося, що Військо Запорозьке возитиме провіант із Катерининського шанцю казенними фурами.

У цей же час на початку травня 1774 р. до Очакова із Туреччини прибуло 20 військових кораблів, серед них чотири великих та вісім середніх фуркотів. На великих кораблях знаходилося по сто турецьких вояків, на менших – по сорок чоловік, на фуркотах – двадцять п'ять чоловік, на дрібних турецьких судах – по шість. Турецький флот очолював паша Аллі. В цей час в Очакові нараховувалося пішого війська не більш як три тисячі, а кінноти близько 400 чоловік. Біля Очакова постійно перебував турецький флот, але скільки на ньому війська козацька розвідка точно встановити не змогла. Турецькі кораблі постійно прибували і відбували від фортеці в однаковій кількості.

Наприкінці травня 1774 р. на вимогу генерал-аншефа В.М.Долгорукова до Катерининського шанцю для прикордонних козацьких загонів із фортеці Святої Єлизавети на 25 підводах було підвезено порох і свинець [21. С. 1; 70]. Також наприкінці травня того самого року козацька старшина прикордонних загонів послала рапорт командуючому 2-ю російською армією князю В.М. Долгорукому про те, що турки на військовому кораблі, а було їх декілька сот чоловік, напали на козацький пост біля Чортомного броду і полонили шестеро козаків, але загалом втрати з козацької сторони були незначні [23. С. 96; 134].

На початку червня 1774 р. згідно з ордером генерал-аншефа В.М. Долгорукова для зміцнення поста в Тилігулі було відправлено 120 козаків на випадок наступу турків з боку Очакова та охорони кордону. У цей же час також було послано запорозький загін до річки Чечеклеї для стеження за не приятелем.

У першій половині червня 1774 р. командуючий 2-ю російською армією князь В.М.Долгоруков наказав відпустити Запорозькому війську із фортеці

Святої Єлизавети артилерійські припаси, а саме: мушкетного пороху 187 пудів (63 бочки) і 370 пудів свинцю і відправити їх підводами з нарочним офіцером до Катерининського шанцю, а полковим командам вчасно прийняти ці військові припаси [21. С. 51]. Військові припаси, надіслані російським командуванням Запорозькому війську, призначалися для участі козаків у воєнній кампанії, а також для козаків, які охороняли російсько-турецький кордон і мали вийти у воєнний похід під фортецю Очаків у першій половині червня 1774 р. У першій же половині червня 1774 р. під Очаків було послано ще 50 козаків також із завданням стежити за фортецею [23. С. 96-106]. У другій половині червня козацька старшина і козаки, послані до Очакова, повернулися до Січі. Козацька старшина доповіла, що, перебуваючи під фортецею Очаків, козаки полонили двох турків і волоха. Коли козацький загін наближався до фортеці, назустріч їм виїхав кінний турецький роз'їзд. Під стінами фортеці зав'язався бій, під час якого турки полонили двох козаків, а одного вбили. Козаки захопили декілька турків, їх було відправлено у супроводі конвойних козаків до російського командування, про що й повідомили полковники та старшина кошового отамана П. Калнишевського.

Цей козацький рейд під Очаків був здійснений у другій половині червня 1774 р., коли кримський хан з татарським військом відійшов до Криму, а до очаківських берегів знову почали прибувати військові турецькі кораблі. За даними козацької розвідки, тоді біля Очакова знаходилося близько 110 великих кораблів. Крім того, у фортеці завжди перебували дрібні судна. Військові кораблі привезли із Туреччини провіант та декілька тисяч пішого війська. Це також підтвердили полонені турки.

У другій половині червня 1774 р. до річок Тилігул і Чечекля для “предосторожности” були відправлені нові загони козаків для стеження за неприятельськими приготуваннями.

У Січі дав показання знатний турок Ага Ібрагім із турецького роз'їзду, захоплений у полон під час воєнної сутички з козаками. Він розповів про кількість піхотного та кінного війська у фортеці, а також про те, що біля очаківських берегів є понад п'ятдесят кораблів, які привезли до Очакова з різних міст Туреччини військо, а біля фортеці Кінбурн, за даними полоненого Аги Ібрагіма, перебувало близько 15 кораблів. У самій Кінбурнській фортеці – 500 чоловік пішого турецького війська та 15 кіннотників. В разі воєнної необхідності до Очакова із Хаджибею на кораблях могла прибути кіннота. Військові приготування навколо Очакова і Кінбурна свідчили про намагання турецьких властей укріпити свої форпости поблизу турецько-російського кордону [23. С. 108-114].

У другій половині червня 1774 р. до Криму із Туреччини прийшло 100 великих турецьких кораблів, декілька малих та два фрегати, на яких прибуло 3 тисячі турецького війська, а до фортеці Кінбурн турецькі військові кораблі привезли 300 чоловік.

Під фортецею Кінбурн постійно знаходився запорізький загін полковника Ковпака, який прибув під фортецю взимку 1774 р. і стежив за

військовими приготуваннями у фортеці та за пересуванням турецького флоту біля Кінбурнської коси. На утримання цього поста російським командуванням виділялися спеціальні кошти.

У другій половині червня 1774 р. генерал-фельдмаршал П.О.Румянцев надіслав ордер кошовому отаману П.Калнишевському, в якому наказав негайно сповістити командування 2-ї армії, якщо противник зробить спробу підійти до Очакова з турецької сторони чи вийти із Очакова до російських кордонів.

На початку липня 1774 р. кошовий отаман повідомив російське командування, що з боку моря турецькі кораблі до фортеці Очаків постійно підвозять провіант та військову амуніцію [23. С. 118-130] і що один із козаків Криловського куреня доносив, що до фортеці Очаків морем із Константинополя щодня приходять 5-6 турецьких кораблів. Запорозький полковник Яблоновський, який у цей час очолював козацький загін біля Кам'яного броду, надіслав повідомлення, що річкою Тилігул 30 козаків вийшли із гирла Тилігула і човнами досягли моря. Ця невелика команда послана в розвідку на морі та понад узбережжям до річки Березань. Козаки цієї команди повідомили про це кошового отамана, відправивши на Січ полоненого турецького «язика». На початку липня 1774 р. кошовий отаман П.І.Калнишевський одержав рапорт від полковника Афанасія Полікова, в якому зазначалося, що на Кінбурнську косу було вислано полковий загін, очолюваний осавулом, з метою стеження за Кінбурнською фортецею. Пробувши декілька днів на Кінбурнській косі козацька розвідка донесла, що під Кінбурном та під Очаковом на морі досить тривалий час стоїть велика кількість турецьких кораблів. Багато хто з турецького гарнізону фортеці Очаків перебуває на турецьких кораблях, які патрулюють водний простір довкола фортеці. Фортецю Кінбурн ніхто з турецького війська не залишав, але й приходу нових військових команд із Криму й Туреччини до фортеці козаки не спостерігали [23. С. 124;129].

У першій половині липня 1774 р. командуючому військами 2-ї російської армії генерал-аншефу Долгорукому від Румянцева надійшов ордер “оставленной против стороны Очаковской”, де сповіщалося про припинення воєнних дій та укладення через військового візира перемир'я з турецькою стороною. В умовах перемир'я наказувалося не розпочинати ніяких воєнних дій проти турків, а за недотримання умов перемир'я вояки російської армії могли бути покарані смертною карою. Посол військового візира Мустафа Біонглі мав бути відправлений через Січ при забезпеченні козацькою стороною найкоротшим шляхом до міста Очаків за наказом головнокомандуючого Румянцева. Цей посол верховного візира мав якнайшвидше доставити очаківському паші послання про укладення перемир'я. Відповідальність за забезпечення перемир'я на російсько-турецькому кордоні в районі фортеці Очаків покладалася на командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа В.М.Долгорукова.

У першій половині липня 1774 р. кошовий отаман П.Калнишевський сповіщав російське командування, що згідно з наказом командуючого 2-ї

російської армії козаки продовжували здійснювати кінні роз'їзди з метою розвідки під фортецю Очаків. У першій половині липня два загони козаків знаходилися під фортецею. Вони мали завдання негайно сповістити кошового отамана П.Калнишевського в разі воєнних дій противника.

У першій же половині липня того самого року козацькі роз'їзди, які перебували на ворожій стороні, не помітили значних приготувань на кордоні і намірів турецької сторони порушувати російсько-турецький кордон з Очакова. Про це козацькі загони рапортували в Січ.

У другій половині липня 1774 р. на Січ прибув кур'єр 1-ї російської армії від фельдмаршала П.О.Румянцева унтер-офіцер гусарського полку, а з ним турок, посланий візиром із Очакова. Кур'єр передав наказ про те, щоб козаки супроводили цього знатного турка до Очакова. Кошовий отаман повинен був надати для супроводу посланця великого візира до фортеці Очаків необхідну кількість козаків. Кошовий отаман рапортом повідомив командування 2-ї російської армії, що козацька старшина “отправила в самой Очаков с надлежащею турчине здесь выгодою” [23. С. 125-159]. Наприкінці липня 1774 р. запорозький полковник А.Головатий надіслав повідомлення кошовому отаманові П.Калнишевському про те, що воєнні загони під Очаковом захопили турецького «язика», який повідомив, що до очаківського паші надійшов лист із Туреччини про зміну воєнної ситуації та надавалися військовій адміністрації фортеці інструкції щодо подальших воєнних дій.

Наприкінці ж липня 1774 р. кошовому отаманові П.Калнишевському надійшов ордер від командуючого 2-ю російською армією про те, що козацькі роз'їзди нікуди робити не треба, оскільки між Росією і Туреччиною укладено перемир'я. На козацьких постах на кордонах, де раніше відбувалися воєнні сутички з турками, треба обходитися “дружественно и ласково”, не роблячи “ни малейшего огорчения”. За порушення наказу козаки могли бути покарані смертною карою, про що йшлося в цьому ордері.

На початку серпня 1774 р. із Коша доносили командуючому 2-ї армії Долгорукому, що кур'єр верховного візира Біюглі Мустафа до паші в Очаків відправлений в супроводі військової старшини на чолі з Сидором Білим, деякий час вони перебували у фортеці Очаків, а на початку серпня 1774 р. від кошового отамана було відправлено свідоцтво верховному візиру через полкового писаря Івана Судецького.

Повернувшись на Січ, полкова старшина передала листа до кошового отамана П.Калнишевського від очаківського паші турецькою мовою, про що той сповістив генерал-майора Коновинського. Листа перекладав товмач при полковій старшині.

На початку серпня 1774 р. на вимогу генерал-аншефа В.М.Долгорукова кошовий отаман зібрав загони, які знали належні Кінбурну межі, і послав їх до Другої армії.

Наприкінці серпня 1774 р. після укладення перемир'я між Росією і Туреччиною частина козаків, які знаходилися біля фортеці Очаків в гирлах Дніпра і Бугу, човнами повернулися на Січ [23. С. 163-195]. Запорожці, які прибули з-під Очакова на Січ, передали кошовому отаману листа від очаків

ського трибунчужного паші. В листі очаківський паша сповіщав П. Калнишевського, що за умовами перемир'я він вільно пропускати повз фортецю купецькі кораблі, які йтимуть з російської сторони до моря. Це також підтвердила козацька старшина, яка повернулася з-під Очакова.

На початку вересня 1774 р., після укладення перемир'я між турецькою та російською сторонами, відновилося торгівля між фортецею Очаків і Січчю. Про це в рапорті до генерал-поручика О.О. Прозоровського повідомляв кошовий отаман П.Калнишевський. Козаки сповіщали, що з Очакова Дніпром вийшов човен з різними товарами у супроводі 20 турків і татар, який прямує вгору течією Дніпра до російських кордонів. Російське командування наказало козацьким постам на заставах на російсько-турецькому кордоні по Дніпру робити догляд усіх турецьких кораблів, які виходили з Очакова. В цей час був оголошений тритижневий карантин, після якого мала розпочатися торгівля між турецькою та російською сторонами [23. С. 195; 196].

Політика сприяння торгівлі уможливлювала подальшу модернізацію фортеці відповідно до вимог військово-інженерної справи того часу.

На думку археолога С.О.Біляєвої, яка досліджувала військові карти 1770–1787 років, місто-фортеця Очаків у другій половині XVIII сторіччя було добре укріпленим військовим об'єктом Туреччини. На плані Очакова 1770 року помітні лінії укріплень, поділ фортеці на три частини, оточені єдиною системою фортифікацій. Дослідження археологів підтверджують наявність юртоподібних споруд (житлових та господарчих), які оточували фортецю з трьох боків (крім узбережжя), відомих за планом Очакова 1770 р.

На іншому плані XVIII ст. позначено розташування палацу, мечетей, а також інших великих споруд. Взагалі за тогочасними гравюрами Очаків справляє враження потужної фортеці зі щільною забудовою всередині.

Для оцінки необхідних заходів модернізації фортеці та їх здійснення були запрошені французькі інженери. В тогочасному Очакові був окремий квартал, де мешкали іноземці. Серед іноземних інженерів був і Лафіт Клаве, який оглянув у 1784 р. Очаківську фортецю та надіслав відповідну доповідну записку Великому візиріві Османської імперії про необхідні заходи щодо підвищення обороноздатності Очакова. Він також склав план фортеці і передмістя.

На іншому плані 1787 р. видно, що площа передмістя перевищує площу фортеці Озю в чотири рази [72].

Передмістя мали укріплення, залишки його збереглися й досі. Так званий «Турецький вал», розташований на високій терасі паралельно до берегової лінії Чорного моря, зберігся до нашого часу, хоч частково і зруйнований [72].

3.2. Діяльність козацтва у період російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Причиною другої російсько-турецької війни стало бажання російської сторони здобути вихід до Чорного моря. У 1781 р. був укладений договір з Австрією. Генерал-фельдмаршал Григорій Потьомкін намагався навести лад у війську та на флоті на півдні Росії. Був побудований Херсон, укріплена Севастопольська гавань. Подорожуючи Дніпром у 1787 р., Катерина II мала на меті проаналізувати результати багаторічних приготувань до війни. Г. Потьомкін та імператриця вважали, що військові ресурси, які мала Росія на півдні, достатні для майбутньої перемоги у війні з Туреччиною. Австрійський імператор Йосиф II, принц де Лінь, посол Франції в Росії граф Сегюр, які супроводжували імператрицю під час подорожі, були переконані, що вона хоче воювати [76. С. 367].

Європейські дипломати і політики вважали війну між Росією і Туреччиною закономірним явищем зовнішньої політики Росії.

Посол Франції в Росії граф Сегюр вважав за необхідне попередити про своє занепокоєння французького посланника в Константинополі. У своїх листах він постійно нагадував про необхідність укріпити Очаківську фортецю і зібрати на березі Дунаю понад 150000 чоловік війська.

У грудні 1786 р. Г.Потьомкін відправив до російського посланника в Туреччині Булгакова таємний наказ про те, що імператриця ставить перед Портою вимогу, щоб жодного втікача із російських земель, а також запорожців турки не тримали у фортеці Очаків [77. С. 128], турецька ж сторона теж була невдоволена, бо туркам не дозволяли вивозити сіль із Кінбурна.

Шуазель Гуф'є – французький посланник у Константинополі часто повідомляв Сегюра про різні вимоги Булгакова, оскільки Франція підтримувала Туреччину в її боротьбі проти Росії. У 1786 р. в Очаків були послані французькі інженери та військові команди з кріпосною артилерією. Росіяни обурювалися участю французьких інженерів у приведенні в надійний оборонний стан Очаківської фортеці.

У березні 1787 р. біля гирла Дніпра з'явилася турецька ескадра. Катерина II, перебуваючи у Херсоні і переконавшись у тому, що відносини між Росією і Туреччиною стають дедалі більш натягнутими, відмовилася від поїздки в Кінбурн. Принц де Лінь і Насау Зіген поїхали до гирла Дніпра п оглянути, що робиться біля Очакова, подивитися на турецьку ескадру.

У липні 1787 р. турецький рейс-ефенді передав російському послу ультиматум, в якому Порто вимагала видалення із Яс, Бухареста, Олександрії російських консулів. Також ставилася вимога вивести російські війська із Тифліса та й Грузії взагалі, а цар Іраклій має стати васалом Порти, вимога видати туркам збіглого молдавського господаря. Перед Росією також ставилася вимога допускати у всі російські гавані й торгові міста турецьких консулів на тих самих умовах, на яких російські консули допускалися в турецькі міста. Турецька сторона вимагала права огляду всіх російських кораблів, які виходили з Чорного моря, а також продажу в Кінбурні мешканцям Очакова необмеженої кількості солі [77. С. 141; 151].

На початку липня 1787 р. імператриця Катерина II повернулася до Санкт-Петербурга, переконана в швидкому розриві відносин з Туреччиною. У серпні 1787 р. Булгаков, російський посол у Туреччині, був заарештований і посаджений у семибашенний замок, а в Петербурзі про це дізналися тільки наприкінці серпня того ж року. Князь Г.Потьомкін, залишивши імператрицю ще у Харкові, повернувся до свого намісництва і аж у Кременчуку довідався про те, що Туреччина оголосила Росії війну. Він призначив генерала Текелія головнокомандуючим військом на Кубані і вжив заходи для відбиття очікуваного нападу турків на Кінбурнську фортецю.

У серпні 1787 р. російське командування дістало повідомлення, що очаківський паша має наказ взяти Кінбурн. У фортеці Очаків у серпні 1787 р. нараховувалося до 5 тисяч кінноти, а піхоти 3 тисячі чоловік. У середині серпня 1787 р. в Очакові очікували на прибуття турецького флоту, який складався з 10 лінійних, 5 малих, 3 великих бомбардирних суден та 9 поштових суден. По прибутті суден до Очакова турки мали намір бомбардувати Кінбурн. Прибулим флотом з моря та фортечною ескадрою з боку лиману турки збиралися висадити десант на Кінбурн. Очаківському паші надійшов наказ за будь-яку ціну здобути Кінбурн, оскільки Кінбурнський гарнізон вважався досить слабким. На острові Березань у серпні 1787 р. знаходилося 500 турецьких вояків, а на кам'яній стіні Березанської фортеці – 15 гармат. У першій половині вересня 1787 р. Очаків був окопаний ретраншементом, але сім гармат ще не було встановлено. Усе цивільне населення, яке жило в селах довкола фортеці зі своїм майном перебралося до Очакова. А усього очаківських мешканців нараховувалося аж 9 тисяч [58. С. 22-24].

У першій половині серпня 1787 р. генерал-поручик О.В.Суворов уже дізнався про оголошення війни. Прибувши до Кінбурна, одразу приступив до фортифікаційних робіт.

У першій половині серпня 1787 р. в Очакові посилювалися чутки, що російський флот збирається атакувати фортецю. Очаківський паша навіть оголосив про це військовому гарнізону [140. С. 370-371].

На початку війни російські війська, якими командував генерал-фельдмаршал П.Румянцев, мали всього не більш як 32 тис. вояків. Під командуванням Г.Потьомкіна, котрий відповідав за оборону російських кордонів і командував Катеринославською армією, було тільки 78 тис. вояків. О.Суворов з чотирма полками піхоти, п'ятьма ескадронами кінноти і трьома козацькими полками стояв біля Очаківського лиману. Йому доручалася оборона Кінбурнської фортеці, що була недостатньо укріплена. Сам Г. Потьомкін, як видно з його листів до Катерини II, вважав становище Кінбурнської фортеці досить загрозливим.

У другій половині вересня 1787 р. турки прислали до Очакова майже 100 своїх фелюг і, розташували їх між островами і Кінбурнською косою у вузькому та мілководному місці, декілька разів бомбардували Кінбурн.

У першій половині серпня 1787 р. князь Г.Потьомкін надіслав лист до російського посла у Константинополі, в якому виклав вимоги до турецької

сторони. Серед вимог зазначалося, що російська сторона залишає головну свою вимогу в дії: повернення втікачів та сплата коштів Туреччиною. Російський уряд продовжував наполягати на тому, щоб турецька сторона поблизу Очакова запорожців не тримала, а втікачів відсилала до імперії [140. С. 97].

У другій половині серпня 1787 р. генерал-поручик Олександр Суворов надіслав рапорт князю Потьомкіну про те, що до Кінбурна з острова Березані перейшло колишніх запорозьких козаків, які опинилися в Туреччині після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р., більш як сорок чоловік, а на острові Березані залишилося ще два курені. Вище Очакова у двадцяти верстах біля Кучуруні залишався ще один курінь. Проти гирла Бугу також отаборився один курінь. Навколо ж Очакова у серпні 1787 р. було вісім козацьких куренів. Сто два козаки у 1786 р. з-під Очакова турки відіслали за Дунай. За австрійські кордони з-під Очакова перейшло 2 тисячі козаків, тобто половина всіх козацьких полків, які перебували на території очаківського еялету на початку другої російсько-турецької війни.

У першій половині серпня 1787 р. О.Суворов надіслав рапорт Г. Потьомкіну про кількість турецьких військ у Очакові та флотилії під фортецею, а також про стан російських військ. У першій половині серпня 1787 р. турецька флотилія біля Очакова складалася з сорокагарматного фрегата, трьох кораблів з шістдесятьма гарматами, шести шебек з десятьма гарматами, шести фелюг з п'ятьма гарматами, бота з дванадцятьма гарматами, п'ятнадцяти одногоарматних фелюг та дрібних тартан. Польового війська у турків нараховувалося понад 3 тисячі. Сюди входила кіннота, в якій служили понад 500 арнаутів (албанців). Але, за спостереженнями О.В. Суворова, більша частина турецької армії від фортеці Очаків почала відходити, оскільки очаківський паша не мав достатньо провіанту для підтримання боєздатності армії. Суворов повідомляв також, що біля фортеці Кінбурн на початку серпня 1787 р. сталася воєнна сутичка між козаками й турками з Очакова. Озброєна турецька кіннота, вийшовши човнами із фортеці Очаків, підійшла до Олександрівського редуту, де зустрілася з козацьким загоном, що охороняв цей редут. Генерал-майор Рек, який відповідав за оборону цього рубежу Кінбурнської фортеці, відпустив турецьких полонених. Очаківський паша пообіцяв російському генерал-майору Розену, якого О.В.Суворов направив до Очакова, що він своїх посылатиме за сіллю до Кінбурнських озер тільки за спеціально виданими квитками. Генерал-майора Розена очаківський паша приймав улесливо, пригощав різними стравами. Під час перебування в Очакові генерал-майор Розен спостерігав, що у фортеці активно проводяться будівельні роботи по укріпленню фортифікаційних споруд, але робочих людей в Очакові в цей час було мало [60. С. 245].

У другій половині серпня 1787 р. О.В.Суворов надіслав рапорт Г.О. Потьомкіну про морську битву, що сталася 20 серпня 1787 р. біля Кінбурна і яка тривала шість годин. Вночі російські кораблі пройшли повз Очаків до лиману. За ними – турецькі кораблі. У битві значна кількість турецького

флоту була пошкоджена і відійшла до фортеці Очаків [47].

У другій половині серпня 1787 р. О.В.Суворов рапортував Г.О.Потьомкіну про вжиті заходи щодо оборони фортеці Кінбурн. Полковник Катеринославського козачого полку Зиков повідомив його, що турки підпливали вночі човнами до постів. О.В.Суворов наказав донському полковнику Грекову не турбувати турецькі пікети, які стояли кілька місяців проти гирла Інгулу в десяти палатках і виконували роз'їзди до гирла річки Буг. Із Кінбурна генерал-майор Рек доносив О.В.Суворову, що на цей час у турецькій морській ескадрі ніяких змін не відбувалося. У фортеці Очаків обстановка також була спокійною.

У першій половині вересня 1787 р. О.В.Суворов надіслав рапорт Г.О.Потьомкіну про вдалу атаку турецьких кораблів галерою “Десна” та спробу турків висадити десант на Кінбурнській косі.

12 вересня 1787 р. з сьомої години ранку почалося бомбардування Кінбурнської фортеці турецьким флотом. Кінбурнська фортеця відповідала артилерійським вогнем. Турецькі кораблі поспішили стати в одну лінію під Очаків. Через півгодини шевальє Ломбард на галері “Десна” № 5 з екіпажем у 120 чоловік піхоти атакував турецькі кораблі. Бій тривав дві години, під час якого було завдано значних пошкоджень турецькому флоту [60. С. 247].

1 жовтня 1787 р. О.В.Суворов надіслав реляцію Г.О.Потьомкіну про битву під Кінбурном, в якій повідомляв, що напередодні битви турки дуже бомбардували Кінбурнську косу. О дев'ятій годині ранку з боку лиману, за 12 верст від Кінбурна, біля урочища Биєнки опинилися шість суден колишніх запорожців, які намагалися зійти на берег. Генерал-майор Рек поїхав на Кінбурнську косу і організовував опір запорожцям. Але вранці на Кінбурнській косі з'явилося багато турків. Кількість їх на кораблях, що йшли до коси з-під Очакова, значно збільшувалася. Дуже швидко турецька піхота почала копати підкопи до Кінбурнської фортеці. У складі військ О.В.Суворова були козачі полки Орлова, Ісаєва, Сичова. Росіяни тричі поновлювали битву. Легкокінні козачі полки декілька разів атакували окопи турків. Опівночі битва закінчилася. Турецький флот відступив.

Другого жовтня 1787 р. О.В.Суворов надіслав ще один рапорт Г.О.Потьомкіну про битву при Кінбурні. За ним битва розпочалася опівдні і закінчилася опівночі. О.В.Суворов був поранений у ліву руку, а генерал-майор Рек – у ногу. Убиті – майор Булгаков та ще декілька офіцерів. Кінбурнська коса була вкрита тілами убитих турків. Полонений Ахмет розповів, що всього турецьких військ, які брали участь у Кінбурнській баталії, було близько 5 тисяч.

3 жовтня 1787 р. О.В.Суворов із Кінбурна повідомив Г.О.Потьомкіна, що російський флот розташувався неподалік Кінбурнської коси. Козачі пікети, які патрулювали Кінбурнську косу вночі, доповіли О.В.Суворову, що не бачили, щоб турецькі судна перевозили вбитих турків, а вранці помітили, що турецькі кораблі прямували до Очакова, які везли шістсот чи сімсот вояків та поранених [60. С. 252-253].

3 жовтня 1787 р. О.В.Суворов надіслав рапорт Г.О.Потьомкіну про наслідки битви під Кінбурном. Після битви багато турків провели ніч у воді. Вранці поблизу Кінбурнської коси з'явилися турецькі кораблі, які вишикувалися в одну лінію. Це були бомбардири, канонірні судна, що діяли під захистом лінійних кораблів. Від них відходили шлюпки, до них кидалися турки, які плавали у лимані. Одна з шлюпок потонула. У цей час до О.В. Суворова приєднався донський полковник Ісаєв з козаками, присланими для руйнування турецьких окопів і рогаток та прибирання вбитих турків, яких на косі нараховувалося понад 1500. Козацькі пікети цілком оволоділи косою. Турецький флот, відходячи до Очакова, іноді пострілював по Кінбурнській косі.

У другій половині грудня О.В.Суворов надіслав наказ командирам частин, де зазначалося, що за даними трьох колишніх запорожців, які припливли до Кінбурна з-під Очакова, що після того, як лиман замерзне, турки разом з татарським ханом мають намір напасти на Кінбурнську косу; довкола фортеці Очаків знаходиться більш як тисяча колишніх запорожців, більшість з них погано озброєні і хочуть перейти на російську сторону. Військові начальники Кінбурна не повинні чинити їм ніяких перешкод [60. С . 253-255].

У другій половині грудня 1787 р. О.Суворов доносив Г.О.Потьомкіну, що прибулі з турецького боку запорожці Михайло Соловей, Василь та Іван Тарани, які перебували разом з іншими запорожцями на роботах у Бендерах, повідомили важливу інформацію. Ці запорожці вільно працювали там, а коли була оголошена війна з Росією, то їх привезли до Очакова, а звідти в село Тузли, в п'яти верстах від річки Березань. Тут, на турецькій території, було запорозької піхоти 700 чоловік, а кінноти 300 для бойових дій під Очаковом. Кошовий отаман, обраний у Тузлах із запорожців, посланий був на Буг, де був поранений і помер, замість нього обрано іншого. Ці сімсот запорожців привезені із-за Дунаю, інші – забрані з риболовель на Бузі. Жалування запорожці від турків отримували один рубль у місяць, крім того провіант, але його було мало. Озброєні майже самими рушницями, а дехто й зовсім був без військової амуніції, мали 7 значків та булаву. Дехто з них прийняв магометанство. Однак, за даними російської розвідки, вони мали намір на випадок баталії здатися у полон без будь-якої протидії.

У грудні 1787 р. в Очакові турецького війська нараховувалося близько 10 тисяч піхоти і близько 5 тисяч кінноти. Провіанту, фуражу, військових припасів тут було вдосталь. Сорок бочок пороху до фортеці було завезено із Анатолії, але велика кількість турецької піхоти майже не озброєна. Жалування у грудні 1787 р. турецьке військо не отримувало. У складі турецького війська були й прості очаківські мешканці. У грудні 1787 р. татарський хан з 40-тисячим військом підійшов до Каушан. У цьому війську служили некрасівці та запорозькі козаки. Хан мав намір взимку здійснити похід на Кінбурн. Очаківський паша і з ним два городових чиновники через десять днів після баталії на Кінбурні етаповані до Константинополя, де за поразку під Кінбурном покарані смертною карою – їм відрубано голови, а з

Константинополя до Очакова прибув новий паша. У січні 1788 р. у Бендерах разом з ханом знаходилося близько 5 тисяч татарської кінноти. На прибуття їх очікували в Очакові, військова адміністрація міста заготовляла сухарі. Турки збиралися йти до Балти воювати з російськими військами. Війні з Росією мешканці Очакова були не раді. В місті побоювалися російського нападу, оскільки було мало військових ресурсів [58. С. 85; 89].

У листопаді великий турецький флот відійшов від Кінбурна. У другій половині грудня 1787 р. кримський хан підійшов до Каушан, а татарська орда стояла під Очаковом. Татарські роз'їзди рухалися вздовж Бугу, готуючись до переправи, оглядали броди,.

Російське командування закінчувало укріпляти Кінбурн. Херсон був переведений на оборонний стан. Для воєнної кампанії 1788 р. під керівництвом Г.О.Потьомкіна таємно будувалася під Кременчуком флотилія гребних суден, на них збиралися посадити запорожців. Ця флотилія відіграла головну роль у перемогах над турецьким флотом під Очаковом у червні-липні 1788 року [48. С. 290].

На початку січня 1788 р. до Г.О.Потьомкіна звернулися підполковник Сидір Білий з старшинами запорозького війська, які повідомили, що чули про козаків, котрі служили у турків і мали намір перейти на російську сторону. Г.О.Потьомкін наказав збиратися їм під Кінбурном під іменем «Війська вірних козаків». Отаманом призначив Сидора Білого, а указом від 14 січня 1788 р. Катерина II підтвердила створення «Війська вірних козаків» на зразок Війська донських козаків. У копії указу від 22 січня 1788 р., розісланий адміністрації колишніх запорозьких володінь, сповіщалося про створення Війська вірних козаків і про призначення полковника Сидора Білого отаманом цього війська. Білому наказувалося “строить кош” на Збруївській стороні. Піші козаки, згідно з указом, мали записуватися у С. Білого, а кінні – у З.Чепіги. Рядовим козакам призначалося жалування по 12 рублів на рік, а курінним отаманам – 30 рублів на рік. Крім цього, вони мали забезпечуватися провіантом, а на зимові місяці – фуражем для коней [84. С. 135].

Патрулювання степового кордону Г.О.Потьомкін доручив запорозьким та донським козакам, які загонами у сорок чоловік виїздили в степ під Очаків. У лютому 1788 р. селище Аджиголь розорив загін «вірних» запорозьких козаків [48. С. 260; 290].

У другій половині лютого 1788 р. загін донських та запорозьких козаків у семи верстах від Очакова прогнав турецький роз'їзд, який провадив розвідку вздовж кордону.

На початку березня 1788 р. російська розвідка чула гарматні постріли на острові Березань та у фортеці Очаків. До острова на кораблях відбуло декілька сот турків. У Очакові очікували на прибуття турецького флоту з Константинополя. У другій половині березня 1788 р. Г.О.Потьомкін сповістив імператрицю, що починає розробляти план воєнної операції на 1788 рік. За цим планом запорожці мали діяти між Бугом та Дністром, а Катеринославська армія Г.Потьомкіна наступати на Очаків.

У російській армії було мало морських офіцерів, тому Г.Потьомкін у другій половині березня 1788 р. доручив командування гребними суднами принцу Насау Зігену. Командуючим парусними суднами був призначений Пауль Жонс.

У другій половині березня 1788 р. до Очаківської фортеці із Константинополя продовжували прибувати кораблі з військом. Турецькі кораблі стояли і під Хаджибеєм [48. С. 275].

У березні 1788 р. генерал-фельдмаршал Г.О.Потьомкін отримав повідомлення, що турки в Анатолії готують армію та кораблі для воєнних дій у Криму. В цей час під наглядом російського уряду будувалися кораблі в Таганрозі, Хомрі, Херсоні, Кременчузі на Дніпрі. На початку березня до Хаджибею продовжували прибувати турецькі кораблі з військами, а більша частина російського флоту перебувала в морі під Севастополем.

У лютому 1788 р. Г.О.Потьомкін взявся за створення регулярної армії, волонтерських легкокінних полків та флотилії із запорожців, які вміли вести морські баталії, брати кораблі на абордаж, саме для цього було й обрано “верных запорожских казаков”. Під час воєнних дій 1788 р. їх нараховувалося 12,5 тисяч. У лютому 1788 р. за імператорським наказом О.В. Суворов передав козакам великий білий військовий прапор, декілька малих для куренів, кошовому булаву та пернач, а в травні 1788 р. Г.О.Потьомкін вислав із Єлисаветграда військову печатку. Кошовим отаманом «вірного» війська було призначено Сидора Білого, військовим суддею – Антона Головатого, писарем – Подлясецького, осавулом – Кобиняка і полковником – Саву Білого.

Захар Чепіга – помічник кошового і командувач над човнами у пристані Глибокій отримав від В.І.Кутузова пернач. Сам Кіш був розташований на Кінбурнській косі. Крім “верных запорожцев”, генерал-фельдмаршалу Г.О. Потьомкіну вдалося залучити до нового війська близько тисячі запорожців, які колись втекли за Дунай. Усе військо запорожців за Дунаєм не бажало повертатися, хоча Чепіга двічі просив їх про це.

25 лютого 1788 р. було видано ордер генерал-фельдмаршалом Г.О. Потьомкіним підполковникові Петру Скаржинському на формування полків Бузького війська. За ним два бузькі полки об’єднувалися в один, кожний поділявся на сотні. За табелем сотня бузьких козаків складалася з одного сотника, поручника, одного хорунжого і 120 козаків. Під час війни 1787–1791 років, виходячи зі штабного розкладу, чисельність підрозділу було визначено у тисячу п’ятсот козаків. За наказом генерал-фельдмаршала Г.О.Потьомкіна обмундирування бузьких козаків складалося з білих курток та зелених штанів. Озброєні були бужці згідно зі штабним розкладом козацьких полків, а саме: списами, рушницями та шаблями. Очолював полк полковник П.Скаржинський [143. С. 33]. Бузький полк увійшов до Катеринославської армії Г.О.Потьомкіна, яка діяла проти фортеці Очаків.

До 1 травня 1788 р. вся Катеринославська армія розташувалася під Ольвіополем і звідти розпочала свій рух до турецької фортеці Очаків. Відстань у 170 верст армія долала два місяці, головним чином через повінь

на річці Буг. Головна мета кампанії 1788 р. – оволодіння фортецею Очаків, оскільки вона відкривала Росії шлях до Чорного моря, та означала перелом у російсько-турецькій війні. Ця важлива воєнна операція була доручена Катеринославській армії під командуванням Г.О.Потьомкіна. В ній нараховувалося 132 чоловіка, Чорноморський флот підтримував її дії з моря. Інша російська армія під командуванням фельдмаршала П.О.Румянцева отримала назву Української і нараховувала 52 тис. вояків, мала прикривати тих, хто вів облогу Очакова і підтримувати зв'язок з австрійцями.

Генерал-фельдмаршал Г.О.Потьомкін діяв вкрай повільно. Російські війська до Очакова підійшли тільки наприкінці липня 1788 р. За цей час турки за допомогою французьких інженерів значно посилили оборону своїх фортець на Чорноморському узбережжі, особливо Очаків. У фортеці були поновлені старі та побудовані нові оборонні споруди. Фортеця 1788 року – це два окремі укріплення. Невеликий замок Гассан-паші стояв на самому кінці мису. Сама фортеця прилягала до Дніпровського лиману. Стіни її доходили до самого берега лиману і тягнулися звідти у північно-західному напрямку. В них було двоє воріт. Такі собі ворота над берегом лиману, а Криві ворота розташовувалися на пагорбі. У північно-західній стіні – ворота Бендерські. У південно-західній стіні знаходилися ворота Стамбульські та Гассан-пашинські. Від них дорога йшла до башти Гассан-паші. Навколо нагірної сторони фортеці розташований гласіс, обведений другим валом ретраншементу, який мав четверо воріт. З внутрішньої сторони валів знаходилися землянки очаківців, які мешкали за зовнішнім валом. За зовнішнім валом у степу були розташовані й сади та виноградники. Сади форштадту тягнулися на південний захід схилами аж до Чорного моря [126. С. 19].

Гарнізон фортеці постійно поповнювався військами, до фортеці надходили провіант та військові припаси. Ці заходи значно зміцнили фортецю. Вона була підготовлена до тривалої облоги російськими військами. В порту фортеці Очаків навесні та влітку 1788 р. стояли головні сили турецького військово-морського флоту під командуванням капудан-паші Ескі-Гасана. Разом з гребною флотилією турки мали на Дніпровському лимані близько ста бойових одиниць; російський же чорноморський флот на початку російсько-турецької війни розташовувався у двох пунктах: головні сили – у Севастополі, а Гребна флотилія – у Дніпровсько-Бузькому лимані.

У квітні 1788 р. до назви козацького формування «Військо вірних козаків» було додано “Чорноморське”. Навесні того ж самого року запорожців посадили на човни і відправили до Глибокої Пристані у східний кут Дніпровського лиману. Там стояли 80 кременчуцьких човнів, 5 лінійних кораблів, 8 фрегатів та 6 галер, готові перевозити війська через Буг біля Руської коси. Крім того, Чепіга з козаками, відправленими сюди генералом Голенищевим-Кутузовим, мали стежити за турецькими кораблями та військовими пікетами, які наближалися до Бугу.

У другій половині травня того ж року через Буг було переправлено 40 тисяч регулярного російського війська та 6 тисяч козаків [126. С. 19].

Навесні 1788 р. чорноморські козаки брали участь у роз'їздах та рекогносціюванні біля річки Бугу. У другій же половині травня того ж самого року О.В.Суворов наказав Кошу прислати йому козаків на трьох човнах для посилення російської залоги у фортеці Кінбурн. Козацький полковник Сава Білий із 120 козаками прибув до Кінбурна. А ще 688 козаків приєдналися до гребної флотилії Насау Зігена. Наприкінці травня 1788 р. принц Насау Зіген викликав до себе кошового Сидора Білого з рештою козацьких човнів.

Чисельність козацького війська зростала. На 22 червня 1788 р. у 38 куренях кінних та піших козаків було старшин 65, рядових козаків – 2257, канонірів – 113, священик – один. На озброєнні кінний чорноморський козак мав шаблю, рушницю калібру 0,68 дюйма, два пістолі та спис. Піші козаки мали рушницю такого самого калібру без багнета та широкий ніж, схожий на турецький ятаган. Під час війни чорноморські козаки не одержували уніфікованого обмундирування, проте зберігали запорозькі традиції. Під час війни, особливо коли діяли проти “турецьких” запорожців, чорноморські козаки пов'язували на праву руку білу хустину [126]. 21 травня 1788 р. турецький флот розпочав бомбардувати Кіш «Вірних запорожців», розташований в урочищі Василькові на Кінбурнській косі. Канонада тривала з четвертої до одинадцятої години ранку, але не завдала ніякої шкоди козакам, оскільки турки боялися підійти близько до Коша. О.В.Суворов вимагав прислати до Кінбурна три козацькі човни. Насау Зіген надіслав, залишивши частину козацької флотилії з кошовим у гирлі Бугу. Першого червня 1788 р. відбулася невелика воєнна сутичка козаків з турками на Бузі, під час якої загинули курінний отаман та декілька козаків. 7 червня того ж року з-під Очакова в лиман вийшло 60 турецьких військових кораблів. Сталася битва між гребними кораблями обох сторін. Запорожці виявили тоді велику мужність, ведучи на буксирі галери та плавучі батареї під командуванням бригадира Олексіано. 2 турецьких кораблі було підірвано, один турецький корабель, підпалений козаками, згорів під час битви, 18 кораблів було пошкоджено, решта відійшла до фортеці Очаків. 16 червня Гасан-паша з усім флотом увійшов у лиман і став на якір на відстані гарматного пострілу від російської ескадри. Кошовий отаман Сидір Білий зі своїми гребними човнами під градом куль та картечі кинувся штурмувати трипалубні турецькі кораблі. Під час штурму його було поранено, від чого він помер на третій день. У цій морській військовій баталії було підірвано 8 фрегатів, 7 турецьких фрегатів було розбито, інші сіли на мілину, дві тисячі турків опинилися у воді. У цій битві загинуло 6 тисяч турків, а більш як 3 тисячі взято в полон. У гребній запорозькій флотилії, крім кошового та осавула, було вбито і поранено декілька десятків козаків, а 235-х турки взяли в полон.

1-го липня 1788 р. за наказом Г.О.Потьомкіна почали обстрілювати Очаків, форштадт і садки. В цей час флот Насау Зігена підійшов з боку лиману до фортеці і обстріляв турецькі кораблі, що стояли біля берега, і всі їх попалив. У цій битві козаки втратили курінного отамана та кількох рядових. Турецький флот відійшов до Березані.

Щоб убезпечити тил російської армії, Г.О.Потьомкін забрав до свого табору половину запорожців. Кошовим після смерті Сидора Білого був призначений Захар Чепіга, який залишив на флоті під начальством Насау Зігена полковника Мокія Шуліку, передавши кошовому пернач і прапор в ійському судді Антону Головатому. Новий кошовий поїхав до табору Г.О.Потьомкіна через Корениху і Аджиголь. Тут він отримав наказ обійти березанський лиман та стежити за верхньою течією Тилігула на суші, а берегом до Хаджибейської затоки за просуванням турецького флоту на морі. Російське командування очікувало, що Гасан-паша після настання осінніх бур залишить острів Березань і відійде до Варни або до Відня [48]. Розтягнувши війська понад берегом Чорного моря до лиману, Г.О.Потьомкін перед ними почав будувати редути і батареї.

У середині липня 1788 р. О.В.Суворов надіслав рапорт Г.О.Потьомкіну про те, як він розташував військо для облоги Очакова. Гренадерський Фанагорійський батальйон разом з Шліссельбурзькою та Орловською гренадерськими ротами розташовувався на лівому крилі єгерських батальйонів. Для зміцнення передової лінії російської армії був виставлений Фанагорійський батальйон з солдатськими батальйонами, які очікувалися з Кінбурна. На передовій лінії російської армії знаходилися генерал-поручик Бібіков, генерал-майор Репнін і генерал-майор Ісленьєв [60. С. 258].

Наприкінці липня 1788 р. О.В.Суворов надіслав рапорт Г.О.Потьомкіну про вилазку турків під Очаковом, під час якої він був поранений. 27 липня 1788 р. з Очакова виїхало майже п'ятдесят кінних турків. А близько п'ятдесяти бузьких козаків з полковником Петром Скаржинським видоліли ками непомітно дісталися фортеці Очаків. Бузькі козаки, Фанагорійський полк, батальйон Фішера вступив у бій з турецьким військом, в якому нараховувалося близько 3-х тисяч. Під час цього бою було вбито понад п'ятсот турків.

Отже, у липні 1788 р. сталися дуже важливі такі воєнні операції, як морські битви 7 і 16 липня під Очаковом з ескадрою Гасан-паші, в яких козаки брали безпосередню участь. Тоді загинуло 16 козаків, серед них перший кошовий Чорноморських козаків Сидір Білий, а 235 козаків потрапило до турецького полону [60. С. 259]. Крім того, важливими були операції на острові Березань, під Хаджибеєм, відкрита битва під Очаковом. В них також брало участь запорозьке козацтво.

1 серпня 1788 р. генерал-поручик П.Потьомкін видав ордер кошовому отаману Захару Чепізі, в якому вимагалось, щоб після переходу річки Березані козаки розташувалися в гирлі Тилігулу і здійснювали щоденні роз'їзди аж до верхньої частини Тилігулу та Хаджибею разом з роз'їздами донських козаків із загону прем'єр-майора Орлова [140. С. 51].

3 серпня 1788 р. кошовий отаман Захар Чепіга рапортував генерал-поручику П.Потьомкіну про те, що його козаки прибули до гирла Тилігула, отаборилися там, щоб виконувати роз'їзди до Хаджибея, влаштувавши по берегам бенети, щоб стежити за флотом противника.

5 серпня 1788 р. генерал-поручик П.Потьомкін наказував отаману З.Чепізі стежити за військовими пересуваннями під Хаджибеєм і на Березанському перевозі.

6 серпня 1788 р. був надісланий ще один ордер генерал-поручика П.Потьомкіна кошовому отаману З.Чепізі про необхідність стежити за кораблями, які прибувають до Хаджибею, а також за тим, що дрібними суднами противник перевозить до Хаджибею чи з нього, чи не роблять спроби турки виходити на берег [140. С. 122-124].

На початку серпня 1788 р. турецький флот постійно чергував під Хаджибеєм. У цей час козацькі загони здійснювали роз'їзди, під час яких не раз захоплювали «язики». Як тільки козацькі роз'їзди наближалися до Хаджибею турецькі кораблі стріляли, тому генерал-поручик П.Потьомкін наказав кошовому отаману З.Чепізі, щоб козацькі роз'їзди трималися берега так, щоб їх не могли помітити з турецьких кораблів, а козаки повинні тримати пікети, щоб спостерігати за пересуванням турецького флоту і доповідати Потьомкіну.

10 серпня 1788 р. кошовий отаман З.Чепіга повідомив генерал-поручику П.Потьомкіну, що полковий хорунжий Сальник із загоном козаків, роз'їжджаючи неподалік Хаджибею, помітив, що на морі між Куяльниками знаходиться тридцять сандалів і п'ять суден. З роз'їздами козаків біля Пересипу та Тилігулу знаходився полковий осавул Федір Бурсак. 11 серпня 1788 р. генерал-поручик П.Потьомкін надіслав приватного листа до З.Чепіги з проханням, щоб козаки взяли із суден, які приходили до Хаджибею, декілька «язиків» і доставили їх російському командуванню.

12 серпня 1788 р. з Коша надіслано рапорт генерал-поручику П.Потьомкіну, що 11 серпня опівдні отаман Захар Чепіга з козаками привіз із Хаджибею двох турків, перший на ім'я Ібрагім Касиб, другий – Ахмет Пашатін Джерек байрактар, які розповіли, що в Хаджибеї війська турецького вже немає, але на військових кораблях під Хаджибеєм є понад двісті кіннотників. Дехто з них із кораблів щодня їздить за водою до Хаджибею, купують там овочі. Біля Хаджибею також отаборилися козаки, що перебувають на службі у турків. Їх 300, а ще є 50 турків на чолі з Анчар Агою Гасаном, чекають на новий загін турків на чолі з командиром – байрактаром [140. С. 125].

13 серпня 1788 р. із Коша Вірного Війська Запорозького надійшов рапорт генерал-аншефу О.В.Суворову про те, що Плантирівського куреня полковий хорунжий Йосип Позненко, який знаходився на денному та нічному бекеті на березі Чорного моря, роблячи роз'їзди по бекетських заставах, бачив біля Хаджибею над Бугом, як їхали 11 човнами козаки, котрі служили у турків. З ними бекетські козаки мали на відстані розмову. В цей час із острова турки вислали два сандали, що пристали до берега, турки ті, перестрілюючись з козаками, набрали в сандали дров, нанесених водою зі спалених кораблів.

16 серпня 1788 р. кошовий отаман Захар Чепіга повідомляв генерал-поручику П.Потьомкіну, що біля Хаджибею постійно знаходиться козацький

загін, а в роз'їзді від Пересипу до гирла Кабараша – загін отамана Марка Термуса із Поповичеського куреня. Отаман доніс, що вздовж морського берега турецький сандал стежить за козацькими роз'їздами. Кошовий доповів також, що козацькі загони роблять роз'їзди поблизу Хаджибею “благополучно”.

21 серпня 1788 р. полковник Є.Іванов доповідав генерал-поручику П. Потьомкіну, що поблизу фортеці Очаків турецького флоту вже немає. Значна частина його вийшла в море, а декілька кораблів підійшли до острова Березань. Турецькі човни і сандали снували в морі поблизу Хаджибею до кораблів і назад понад берегом моря. Роз'їзні команди в обозі Коша на цей час склалися «благополучно» [140. С. 125-126].

У липні-серпні 1788 р. турецький гарнізон Очакова героїчно оборонявся. Турки з Очакова робили вилазки проти російської армії, яка тримала фортецю в облозі. Під час вилазки турецьких військ 27 липня 1788 р. був поранений О.В.Суворов, ще одна вилазка сталася 18 серпня того ж року. Були поранені генерал-майор М.І.Голенищев-Кутузов і граф Роше де Дама.

У листі від 1 вересня 1788 р. з-під Очакова Г.О.Потьомкін повідомляв імператрицю, що російські батареї відкрили вогонь по фортеці. Турецька сторона з Очакова також відповідала гарматним вогнем. Місто Очаків внаслідок цього запалало в семи місцях. Пожежа тривала всю ніч, але турецький гарнізон не здався. Г.О.Потьомкін на початку вересня 1788 р. очікував прибуття із пристані Глибокої фрегатів, озброєних великими гарматами. Він мав намір поставити їх для захисту фарватеру, а дрібні кораблі направити проти міста.

У вересні 1788 р. Г.О.Потьомкіна хвилювало питання про можливий підхід турецьких військ із Хаджибею та Бендер до Очаківської фортеці, тому активні дії армії П.О. Румянцева мали прикривати облогу Очакова [48. С. 311].

У першій половині вересня 1788 р. Г.О.Потьомкін сповістив імператрицю, що розпочав переозброєння кораблів Лиманської парусної ескадри, розраховуючи поєднати сили її з Севастопольським флотом. Таким чином він розраховував на успіх у боротьбі з турецьким флотом під Очаковом.

У першій половині вересня 1788 р. головнокомандуючий Г.О.Потьомкін, до якого надходила критика його дій з боку іноземців, запросив Нассау, де Ліня, Ангальта разом з де Дамою поїхати шлюпкою й оглянути фортецю Очаків і замок Гассан-паші. Турки, помітивши шлюпку, влаштували погоню. Момент був критичним. Турецька картч літала над головнокомандуючим та його свитою. Їх врятував генерал-майор Репнін, прикривши шлюпку Г.О. Потьомкіна вогнем батарей. Того ж дня 11 вересня 1788 р. турки зробили вилазку із Очакова, але були відбиті загоном О.М.Самойлова. Як уже згадувалося, у першій половині вересня 1788 р. Г.О.Потьомкін очікував прибуття під Очаків фрегатів з великими гарматами із пристані Глибокої. Частина флоту мала загородити вхід до лиману так, щоб усі кораблі повернули свій вогонь проти міста. У першій же половині вересня Г.О.

Потьомкін повідомив, що в місті Очаків вибухнув заколот мешканців, їх підтримав комендант міста. Вони пропонували паші здати фортецю росіянам, але паша, довідавшись про це, наказав задушити коменданта-диздара та двох знатних турків.

У першій половині вересня 1788 р. козацькі загони патрулювали понад Бугом і Дністром. Вони добули дані, що у вересні 1788 р. турецькі збройні сили переправляться із Бендер до Очакова. Гарнізон Очакова продовжував мужньо захищати фортецю та присутність російського флоту в лимані стримувала турків від вилазок. Російські фрегати, озброєні великими гарматами, підходили до самих стін фортеці. Наприкінці вересня 1788 р. капудан-паша, дізнавшись про прибуття додаткових сил російського флоту, зі своїм флотом відійшов у море. Спочатку до Тендри, потім до Хаджибею. Тут з половиною флоту паша став на якір. Г.О.Потьомкін вирішив інтенсивно обстрілювати з гармат фортецю та розпочати штурм укріплення. Іншого способу оволодіти фортецею не було, оскільки місто мало запас військових припасів та провіанту на тривалий час [48. С. 314-316].

Французи постійно спостерігали за осадою Очакова. Маршал принц де Лінь, який перебував у свиті князя Г.О.Потьомкіна, регулярно надсилав листи французькому посланнику при російському дворі графу Сегюру. В них він розповідав подробиці облоги Очакова, описував тактику турків під час облоги фортеці. Турки за вогнем рушниць з фортеці намагаються приховати свої маневри. Вони часто роблять вилазки, під час яких висилають вперед своїх кращих стрільців, ховаються в ровах, ямах, на деревах. Під час вилазки турків нараховувалося сорок-п'ятдесят. Вони йдуть під бойовим прапором, передові загони стріляють, а потім відступають для того, щоб перезарядити рушницю. Під час кінних вилазок турки не змогли протистояти загонам гусарів і козаків. Тому, за висловом принца де Ліня, вони лише мучать своїх коней. Турки, пише де Лінь, під час облоги знають лише дві військові хитрості та вдало застосовують їх. Одна з них – стріляти з фортечних гармат з приводу перемоги інших міст. Перемоги ці могли бути й надумані турецьким командуванням спеціально для страхання російської сторони. Інша військова хитрість полягала в тому, що турки дозволяли росіянам перехоплювати своїх кур'єрів з неправдивими вістями. У вересні 1788 р. сипахи з Очакова продовжували робити ретраншементи для таборів. Рили ями в землі чи в ретраншементі, щоб захиститися від гарматних ядер.

На початку жовтня 1788 р. капітан-паша відвів до острова Березань 80 кораблів. Місцевість довкола фортеці Очаків, за описом принца де Ліня, була степовою та рівною. Принц не бачив довкола фортеці жодного житла, дерева, окрім як у садах паші поблизу Очаківського ретраншементу. Зелені води Дніпра й Бугу, солоня вода Чорного моря були єдиними джерелами для російської армії протягом п'яти місяців [59. С. 47].

Осаді фортеці Очаків присвятив свої записки і французький дипломат Сегюр. Граф Людовік Філіп де Сегюр займав важливу дипломатичну посаду при дворі Катерини II. Він перебував у Росії з березня 1785 р. по жовтень 1789 р. Заслужив прихильність імператриці та як дипломат мистецьки захи

щав інтереси уряду Франції. У своїх записках граф Сегюр повідомляє, що, розпочавши облогу Очакова, росіяни збудували чотири погані редуту на відстані 700 туахів, а ретраншементи на відстані 9000 туахів від очаківських стін. Нерішучість генерал-фельдмаршала Г.О.Потьомкіна не подобалася імператриці. Не роблячи рішучих кроків, він звинувачував австрійців у тому, що вони нічого не роблять. Єдине його бажання і мета – взяття Очакова. І, щоб домогтися цього, він, за висловом графа Сегюра, робив великі приготування, так нібито повинен був брати Люксембург. Між тим французький інженер Лафіт писав Сегюру, що фортеця Очаків не витримає штурму, але час, який витратив Г.О.Потьомкін на приготування, турки використали, щоб посилити гарнізон, прискорити роботи і по зміцненню оборони фортеці. У зв'язку з тривалою облогою Очакова французький двір відклав підписання трактату з Росією проти Туреччини [49. С. 317; 381].

За осадою Очакова стежив і посланець герцога Саксен-Готського при дворі Людовіка XVI, Фрідріх Мельхіор Грімм, відомий як кореспондент Катерини II. У листі на початку жовтня 1788 р. до графа С.П.Румянцева Фрідріх Грімм повідомив, що отримав наприкінці серпня 1788 р. лист від Бюлера із табору з-під Очакова. Він запевняв, що капітан-паша, неодноразово розбитий влітку 1788 р., з'явився знову під стінами фортеці з флотом. Тому облога буде тривала. Будуть готові всі батареї і все буде задіяне проти фортеці на морі і на суші. І це буде важливий крок вперед. Адресат завіряв Грімма, що російська артилерія найкраща, яка будь-коли діяла проти фортець. Тому росіяни, безперечно, візьмуть фортецю штурмом [136. С. 435-436].

На початку жовтня 1788 р. Г.О.Потьомкін продовжує й далі посилати роз'їзди козаків до Хаджибею «для узнання о неприятеле».

12 жовтня 1788 р. Г.О.Потьомкін надсилає донесення Катерині II, сповіщаючи імператрицю, що від козацького поста, який стояв у верхів'ях річки Березані, відряджені були загони козаків до Качибєю та Бендер. Кошовий отаман з вірними козаками ходив до маяка у гирлі Дністра і всі повернулися, ніде не зустрівши противника [140. С. 126].

У першій половині 1788 р. Г.О.Потьомкін листовно сповістив Катерину II, що в Очакові стався другий заколот військових у фортеці, які вимагали від паші капітуляції. Усі військові начальники фортеці, які брали участь у заколоті, були покарані смертною карою. За наказом Г.О.Потьомкіна російські війська посилили гарматну канонаду, обстріл російською артилерією фортеці став частішим. З'явилися чутки про наближення турецького флоту до фортеці та про намір турецьких військ вийти із Аккермана та Бендер до Очакова. Г.О.Потьомкін надіслав до Хаджибею загін донських козаків, щоб дізнатися про справжній стан речей. З-під Хаджибею доносилися гарматна стрілянина. Канонірські човни стояли вже під Очаковом, а три турецькі кораблі підійшли до самої фортеці. Г.О.Потьомкін висловив незадоволення діями принца Нассау та адмірала Пауля Жонса. Принц Нассау, не роблячи перешкод турецькому флоту, під приводом хвороби у першій половині жовтня 1788 р. виїхав до Варшави. Незважаючи на накази Г.О.

Потьомкіна, Паулю Жонсу не вдалося підірвати турецькі кораблі, які на початку жовтня стояли під Очаковом. Тоді Г.О.Потьомкін наказав полковникові А.Головату, який з п'ятдесятьма козаками підірвав один з кораблів з порохом, що стояв біля фортеці Очаків. Про цю воєнну операцію Г.О.Потьомкін і сповіщав Катерину II листом від 17 жовтня 1788 р. [136. С. 320].

У першій половині жовтня Г.О.Потьомкін сповістив Катерину II, що він вкрай незадоволений контр-адміралом Паулем Жонсом, звинувачуючи його в тому, що він боїться турків, ніколи не командував великою армадою кораблів, “не знавши языка, ни наказать, ни выслушать не может”. Г.О.Потьомкін вважав, що Жонс на російську службу пішов тільки заради власної користі, тому головнокомандуючий російської армії в першій половині жовтня 1787 р. у присутності всіх офіцерів оголосив контр-адміралові, що імператриця відкликає його до Петербурга, щоб доручити йому експедицію на півночі [136. С. 320-325].

Залишившись без Насау Зігена та Поля Жонса, генерал-фельдмаршал Потьомкін, плануючи важливі воєнні експедиції на острів Березань та під Хаджибей, розраховував насамперед на козацькі формування під командуванням Захара Чепіги та Антона Головатого.

21 жовтня 1788 р. турецькі кораблі капудан-паші підвезли до фортеці Очаків продовольчі припаси і 1500 чоловік підкріплення, але 4 листопада того ж самого року турецький флот був вимушений піти на зимівлю на південь, але кораблі капудан-паші пізньої холодної осені ще кілька тижнів трималися в морі. За ними стежила козацька розвідка, бо Г.О.Потьомкін підозрював, що капудан-паша боїться повертатися до Стамбулу, щоб візир не позбавив його посади, а то й життя, оскільки між капудан-пашою Гази-Хасаном і візирем Юсуф-пашою існувала давня неприязнь.

Після відплиття турецької ескадри від Очакова облога фортеці російськими військами тривала. Князь Г.О.Потьомкін наказав козакам взяти штурмом турецьку фортецю на острові Березань. Очолити загін було призначено військового суддю Антона Головатого. Хід бою відбувався за класичними козацькими бойовими традиціями. Як свідчать тогочасні реляції про хід бойових дій, вранці 7 листопада 1788 р. козаки почали підпливати до острова, мужньо тримаючись під сильним вогнем ворога. Кош вірних козаків при підтримці фрегатів та канонірських човнів висадився на добре укріплений турками острів Березань, козаки скакали у воду, підпливли й розпочали штурм воріт фортеці. На Березані було взято козаками 23 гармати та 11 знамен [136. С. 325]. В результаті штурму турки відступили до фортеці, а козаки переслідували їх до головних укріплень. Потрапивши під турецьку картеч, козаки повернули захоплені гармати й розпочали сильну канонаду, до них з часом приєдналися й російські човни. Генерал-фельдмаршал Г.О. Потьомкін наказав генерал-майору Рахманову “прийняти капітуляцію...” Фортецю турки здали того ж самого дня. Комендант фортеці двобунчужний Келеджі Осман-паша, 20 чиновників і 300 турецьких вояків потрапили у полон, а всього на початку бою у фортеці перебувало 400 вояків. Втрати

козаків: загинули полковий старшина, 4 курінні отамани та 24 козаки. У фортеці було знайдено 1150 гарматних ядер, 150 діжок пороху.

17 листопада 1788 р. князь Г.О.Потьомкін доповів Катерині II про бойові дії козаків під Хаджибеєм. У донесенні зазначалося, що в той час, як військо вірних козаків діяло проти Березані, козацька кіннота на чолі з кошовим отаманом підполковником Захаром Чепігою діяла під Хаджибеєм. Вона знищила побудовані на березі магазини, в яких було кілька тисяч чвертей борошна, пшона та вівса. У зв'язку з цим князь Г.О.Потьомкін просив нагородити орденом Захарія Чепігу за успішну воєнну операцію під Хаджибеєм, оскільки кошовий отаман “в Качабез зажег магазейн большой... под пушками крепостными то все сделал...” [48. С. 326].

Загони козаків, які брали участь у воєнних діях на острові Березань, отримали частину здобичі, взятої на острові. Командуючий ними А. Головатий отримав орден Георгія четвертого ступеня, капітан Мокей – Володимира четвертого ступеня та Захар Чепіга за воєнну операцію – орденом Георгія четвертого ступеня. Осман-паша, який командував гарнізоном турецької фортеці на острові Березань, був яничар-агою і прихильно ставився до Росії, через що його й переслідував великий візир. Князь Г.О.Потьомкін, знаючи про прихильність двобунчужного Осман-паші, з повагою поставився до нього. Він переконав Катерину II в тому, що Осман-пашу необхідно відпустити з полону. Його й відпустили з кількома чиновниками. На острові Березані разом з пашою було взято в полон 350 турків-вояків. Воєнні операції на острові Березані та під Хаджибеєм у листопаді 1788 р. стали важливими підготовчими етапами до штурму фортеці Очаків. Цей крок було зроблено генерал-фельдмаршалом Г.О.Потьомкіним напередодні штурму фортеці Очаків. Князь, намагаючись викликати довіру до дій російського командування з боку військових начальників фортеці Очаків, хотів розпочати з ними мирні переговори.

17 листопада 1788 р. князь Г.О.Потьомкін листом повідомив Катерину II, що сильний сніг перешкоджає штурмові Очакова, навколо фортеці великі замети. Г.О.Потьомкін розпорядився відпустити флот на зимову стоянку на острові Березань, де було неприступне місце [48. С. 326-327].

Зима 1788 р. запам'яталася своєю надзвичайною лютістю. Опис цієї зими на першій сторінці власної Біблії селянина Куценка із селища Новоархангельського повіту Херсонської губернії: вже у жовтні 1788 р. випав великий сніг, а 2-3 грудня 1788 р. розпочалася хуртовина з сильними вітрами, яка тривала кілька тижнів.

Французькі інженери добре підготували Очаківську фортецю до облоги. Фортеця була схожа на продовгуватий неправильний чотирикутник, який, прикритий кам'яною стіною, одним боком прилягав до лиману, а інші три обнесено валом з сухим ровом та палісадом. Оборонна стіна з'єднувала фортецю з приморським фортом – п'ятикутним замком Гасан-паші поблизу лиману. Вона мала форму чотирикутника з високими стінами. Від неї вздовж берега моря тягнувся палісад [110. С. 645]. Очаківську фортецю посилювала

лінія земляних ретраншементів за проектом французьких інженерів. Це – своєрідний табір перед фортецею. Його обрамляв вал завдовжки близько 2,5 версти. Він мав вихід як до фортеці, так і до форту Гасан-паші. Гарнізон Очакова складався з 20 тис. чоловік при 325–330 гарматах. Фортецю захищали ще десять бреш-батареї, на півночі та сході на відстані 100 сажень від фортечних стін їх з'єднував рів. В середині фортеці розташовувалися мечеть, два базари – в центрі міста та в нижній його частині, ложементи, бараки для війська. Сторона фортеці по річці Буг мала довжину 100 сажень.

Штурм фортеці розпочався 6 грудня 1788 р. Шість колон російського війська, яке складалося з 14-ти тисяч вояків, були підтримані двома резервами. Чотирма колонами під начальством генерал-аншефа князя Рєпніна командували генерал-поручик принц Ангальський і князь Василь Довгорукий. Вони й штурмували з західного боку нагорний ретраншемент та Гасан-пашинський замок [75. С. 156; 355].

1788 року був сформований полк із 1500 бузьких козаків, який теж брав участь у штурмі Очакова. Після закінчення війни він був залишений для охорони кордонів по Дністру та узбережжю Чорного моря.

Першу колону, що на правому крилі, очолював генерал-майор барон Пален, і складалася вона з Тамбовського полку, батальйону піших кінних єгерів, 1000 спішених і 200 кінних козаків полку Платова, загін вірменських волонтерів майора Аврамова і команди вірних запорозьких козаків. Колона призначалася для допомоги в оволодінні Гасан-пашинським замком та нагірним окопом. Іншими двома колонами (головнокомандувач – генерал артилерії Меллер), якими командував генерал-поручик Самойлов, мали штурмувати зовнішній окоп і фортецю із східного боку [75. С. 156].

Російська армія мала ще два резерви: на правому крилі командував генерал-полковник Гейнінг, а на лівому – генерал-поручик князь Голіцин.

6 грудня 1788 р. о 7 годині ранку розпочалася атака водночас з усіх боків, турки відкрили сильний вогонь по наступаючих колонах. За описом штурму фортеці Очаків графа Сегюра, загін вірних запорожців, які вступили до армії імператриці, пішов на приступ в білих сорочках поверх одягу. Вони завіряли, що хочуть розпалити один в одному лють виглядом скривавленого одягу [49. С. 338]. Генерал-майор Пален, ввійшовши першою колоною в Гасан-пашинський ретраншемент, розділив свої війська на три частини. Підполковник Пальменбах з 500 вояками були послані до фортечних воріт, полковник Мекноб – до Гасан-пашинського замку, а полковник Платов уздовж ретраншементу біля замку. Війська зайняли ретраншемент і замок, де захопили 300 полонених. Загалом трофеї склали 310 гармат і мортир та 180 знамен. Кількість полонених – 283 чиновники та близько 4 тис. нижніх чинів. Число загиблих турків було не менш як 10 тис. З російської сторони загинуло й поранено штаб- і обер-офіцерів 147, нижніх чинів – 2733 [75. С. 156-158]. Під час штурму Очакова 6 грудня 1788 р. загинули генерал-майор Волконський, бригадир Горич, Донського Війська полковник Мартинов. Загибло штаб- і обер-офіцерів – 28, нижніх чинів – 926, поранених штаб- і обер-офіцерів – 119, нижніх чинів – 1704. За час

облоги Очакова загинули генерал-майор Синельников, генерал-майор Максимович, інженер-полковник Корсаков, Фанагорійського полку підпоручиків – 2, прапорщиків – 1, гренадерів – 108. Із батальйону Фішера підпоручиків – 1, гренадерів – 30. Поранені: генерал-аншеф О.В.Суворов, генерал-майор Голенищев-Кутузов, Фанагорійського полку капітанів – 2, підпоручиків – 1, гренадерів – 130. Із батальйону Фішера – секунд-майор Макеев, капітан – 1, підпоручик – 1, гренадерів – 70. Полк Бузьких козаків, який брав участь у штурмі Очакова, нараховував 1500, загинувих було 12, поранених – 4 козаки. За іншими даними кількість вбитих турків під час штурму фортеці Очаків нараховувалося близько 8000, а 4 тисячі було взято у полон. Вбитих вояків російської армії було 2 тисячі. На три дні місто було віддане на розграбування. Здобич, звичайно, виявилася досить значною. Солдати перепродували перли рукавицями. Червонці ходили по 50 копійок. Різні купецькі товари – багато взуття, одягу, коштовностей. Зброя продавалася возами. Потьомкіну піднесли великий смарагд, який він подарував імператриці. За штурм Очакова Г.О.Потьомкін отримав Георгіївський хрест, Похвальну грамоту та 100000 рублів. А в місті залишилося цілими тільки декілька хат, церква, колишня мечеть, частина стін [76. С. 419].

Константинополь не очікував падіння Очакова, ця перемога російських військ була несподіваним ударом для уряду Туреччини [76. С. 367]. В Європі звістка про взяття російською армією Очакова викликала значний резонанс. Уряди Англії та Німеччини, за свідченнями графа Сегюра, були вкрай незадоволені [49. С. 337]. У Франції також були не зовсім раді цій перемозі оскільки вона означала вихід у майбутньому Росії до Чорного моря, а, отже, й зростав і вплив її на міжнародній арені [80]. В Європі розуміли, що з придбанням Очакова зменшувалася відстань між Росією і Константинополем, а це могло означати в майбутньому нову війну між Росією і Францією. Тому французький посол у Константинополі Шуазель Гуф'є запропонував турецькому уряду план поновлення воєнної кампанії у 1789 р. Цей план передбачав похід турецьких військових кораблів до фортеці Очаків та атаку на Кінбурн.

У другій половині XVIII сторіччя відносини Османської імперії з Росією стають ваговою складовою частиною європейських міжнародних відносин. Особливо сильним був вплив французьких дипломатів у Константинополі. Сприятлива для Росії ситуація склалася за Катерини II, яка змінила розклад сил в Північному Причорномор'ї внаслідок двох війн, які виграла Російська імперія (1768–1774, 1787–1791 рр.), хоч вони розпочалися з ініціативи Османської імперії при підтримці європейської дипломатії. Геополітичне положення Туреччини було більш вигідне, ніж Росії. Розробляючи тактику оборони кордонів в часи російсько-турецької війни 1768–1774 рр., фельдмаршал П.О.Румянцев використав досвід війни 1735–1739 рр., коли військова тактика була розрахована на стримування

воєнних набігів татар з турецької території на російський кордон. На початку війни 1768–1774 рр. в Україні були розгорнуті дві російські армії. Головні сили – близько 80 тисяч вояків виділялися в армію Голіцина. До другої армії під командуванням П.О.Румянцева входило близько 40 тисяч вояків, у тому числі 9 тисяч козаків.

Відчуваючи значну нестачу в живій силі, особливо в регулярних частинах, П.О.Румянцев переформував свою армію. Залишивши на лінії кордону лише незначні гарнізони для несення караульної служби, із всіх інших частин створив три рухливих загони, кожен з яких діяв лише на окремих ділянці кордону. Частину південного кордону з боку фортеці Очаків було доручено охороняти козацьким військовим формуванням Запорозької Січі, які входили до складу Другої російської армії.

На початку війни 1768–1774 рр. турецька сторона значно укріпила фортецю Очаків, через яку турецький флот без перешкод забезпечував свою армію необхідними матеріалами та зброєю найкоротшим і найзручнішим морським шляхом.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. козацькі військові команди, які охороняли турецько-російський кордон з боку фортеці Очаків, застосували нову тактику, що свідчить про піднесення рівня військового мистецтва порівняно з першою половиною XVIII ст. Козацькі воєнні операції відрізнялися тривалістю та оперативністю. Козацькі загони стримували перехід татарських орд з боку Очакова на зайняту російськими військами територію. Козацькі роз'їзди навколо Очакова постійно інформували командування про перебування татарських орд та турецького флоту поблизу фортеці. Навколо фортеці тривали воєнні сутички козацьких загонів з турецькими військовими караулами. Козацькі загони неодноразово здійснювали воєнні рейди під стіни фортеці Очаків. Завдяки цьому військовому фактору турецька сторона не наважувалася порушувати кордон під Очаковом. Внаслідок програшу війни 1768–1774 рр. Туреччина була значно ослаблена. Здобутки на узбережжі Чорного моря, які отримала Росія внаслідок Кучук-Кайнарджийського миру, були значними (Дніпровсько-Бузький лиман аж до гирла Бугу), але фортеця Очаків залишилася в Османській імперії. Та Катерина II не полишала планів захопити Очаків, який у листі до Г.О.Потьомкіна назвала «Кронштадтом півдня». Наступна російсько-турецька війна 1787–1791 рр. розв'язала проблему виходу Росії до Чорного моря. За допомогою французьких інженерів турецька сторона значно укріпила фортифікаційні споруди Очакова. Крім того, фортеця отримувала регулярну військову підтримку турецького флоту. Російська армія була зміцнена за рахунок колишніх запорожців. Під час воєнної кампанії 1788 р. козацькі формування складали значну частину військово-морських сил Росії.

Загони українського козацтва в ході воєнної кампанії 1788 р. брали участь у всіх складних і першорядних воєнних операціях. У січні–лютому 1788 р. вони патрулювали степовий кордон вздовж Бугу, разом з донськими козаками протягом 1788 р. відзначилися у воєнних сутичках з турецькими п

ікетами навколо фортеці Очаків. Це сприяло тому, що турецький флот не наважувався провадити значні воєнні операції і залишив фортецю сам на сам з російськими військами наприкінці жовтня 1788 р. Козаки брали участь у воєнній операції і під час взяття фортеці на острові Березань у листопаді 1788 р., що прискорило падіння фортеці Очаків. Також козаки були задіяні під час облоги і штурмі фортеці Очаків у грудні 1788 р.

ВИСНОВКИ

Місто-фортеця Очаків, розташоване на перехресті важливих воєнних, політичних і торгових шляхів, протягом століть зв'язувало слов'янський та мусульманський світи. Наприкінці XVI ст. з новозавойованих земель Північного Причорномор'я в складі Турецької імперії була створена як оплот проти козацтва прикордонна провінція Озю – очаківський еялет. Головні фортифікаційні споруди фортеці Очаків були побудовані та укріплені турецькою стороною в XVI – першій половині XVIII ст.

На початку XVIII ст. місто-фортеця Очаків залишалося центром прикордонного еялету, землі якого розташовувалися між Бугом і Дністром, та мали спільний кордон з територіями Південної України, які історично належали Війську Запорозькому. Кримське ханство і татарські юрти Північного Причорномор'я мали в Османській імперії особливий статус. Це були області, на яких не розповсюджувалася тимарна система, тобто земельні володіння не роздавалися воїнам-сипахам для забезпечення військової служби. Прикордонні території очаківського еялету мали власні війська, що за наказом султана як самостійна військова одиниця могли призиватися до участі у війнах імперії. Кримські хани за воєнні експедиції отримували від Порти грошову винагороду. Область Кримського ханства Єдисан, або Західний Ногай (між річками Дніпром, Дністром та Кодимою), що входила до складу очаківського еялету, з другої половини XVI ст. заселена була Єдисанською ордою, васальною від Кримського ханства.

Для здійснення контролю за прикордонними васальними територіями передбачалася наявність територій та фортець, які безпосередньо підпорядковувалися Стамбулу (Константинополю). Правителі фортець Очаків, Кілія, Аккерман у XVIII ст. призначалися столицею Туреччини. Правителі цих прикордонних фортець мали право підтримувати безпосередні відносини з сусідніми іноземними державами. Прикордонні османські адміністратори – коменданти фортець (паші) також підтримували зв'язок на кордоні між фортецями і вчасно доносили в столицю про події, які траплялися на прикордонних територіях.

Очаківський еялет на початку XVIII ст. мав декілька гілок управління. До них можна віднести територіальну і військову структуру, на чолі якої стояв комендант фортеці – паша, судову кадійську структуру, податкову службу.

Очаківський еялет не мав на своїх територіях значних освоєних сільськогосподарських просторів. Землі цього еялету заселяли переважно татари-ногайці, які у XVIII ст. вели кочове господарство, тому головною статтею прибутку казни міста-фортеці Очаків були доходи з торгівельних операцій. У фортеці протягом кількох століть склалися традиції работоргівлі, якою займалися турки і татари-ногайці, які поставляли до фортеці ясир – «живий товар» з України. На території міста-фортеці Очаків у XVIII ст. проживали також грецькі й вірменські купці. До фортеці

прибували купці з Польщі та Росії. Січове козацтво з прикордонних територій також займалося торгівлею у фортеці Очаків.

Армійські корпуси яничарів і сипахів, які постійно надсилаються до фортеці Очаків із Стамбулу, стають основою її гарнізону. Яничари та сипахи у XVIII ст. також займаються торгівлею у місті-фортеці Очаків. Гарнізон фортеці протягом XVIII ст. підтримував тісний контакт з ремісничо-торговими осередками міста та округи і частиною січового козацтва, яка мешкала на прикордонних територіях.

У XVIII ст. між річками Дніпро та Південний Буг на так званій «Ханській Україні» безперервно розвивалася козацька військово-політична організація.

На початку XVIII ст. на територіях очаківського еялету спостерігалось кризове явище – порушувалося одне з головних принципів побудови Османської держави – призначення на еялети правителів з числа порядних та справедливих чиновників імперії. Зловживання чиновників фортеці Очаків службовими обов'язками призвело до того, що на початку XVIII ст. гарнізон фортеці вчасно не отримував платню, а фортифікаційні споруди перебували в занедбаному стані. Фортифікаційні споруди міста-фортеці Очаків у перших роках XVIII ст. були значно пошкоджені та потребували відновлення. У 1705–1710 рр., 1741 р., 1748 р., 1753 р. турецькі власті здійснювали ремонтно-будівельні роботи в Очакові з метою підготовки Туреччини до війни з Росією, яка прагнула вийти до берегів Чорного моря. Картографічний матеріал, використаний в дослідженні, свідчить, що у XVIII ст. місто-фортеця Очаків було добре укріпленням військовим об'єктом Османської імперії. Порівняння опису фортеці Очаків Е.Челебі та воєнних карт генерала Х. Манштейна дають підстави стверджувати про збереження класичного середньовічного розташування фортифікаційних споруд та значну модернізацію фортифікаційних укріплень напередодні російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Допомогу Туреччині в розбудові фортеці надавала Франція, яка не бажала присутності Росії на берегах Чорного моря. Французькі військові інженери проводили в фортеці Очаків ремонтно-будівельні роботи. Таким чином, завдяки добудові та укріпленню фортифікаційних споруд, місто-фортеця Очаків під час російсько-турецьких війн у XVIII ст. витримувало воєнні штурми, тривалі періоди осади з боку російської армії.

На початку XVIII ст. пріоритети зовнішньої політики Російської держави були зорієнтовані на завоювання Балтійського узбережжя. Очаків відіграв значну роль під час відступу військ Карла XII та Івана Мазепи після невдалої спроби гетьмана з допомогою шведів вийти з-під протекції Російської держави. Саме тоді яскраво виявився військовий талант гетьмана та високий рівень козацького мистецтва його війська. Завдяки маневреності й рухливості козацької кінноти та добрим знанням козацтвом південних степів, відступ пройшов вдало, з мінімальними людськими втратами.

Після Прутського походу в 1713 році Росія фактично відмовилася від Запоріжжя, але воно й не стало османським. Незважаючи на дії європейської

дипломатії, зацікавленої у посиленні напруженості в російсько-османських відносинах, Росія в першій третині XVIII ст. так і не повернулася до проблем Чорного моря, ні до будь-яких територіальних претензій щодо Османської імперії.

Козацтво було мобілізоване й брало активну участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Фельдмаршал Б.Х.Мініх як видатний полководець свого часу залучив частину козацтва до проведення Кінбурнської (1736 р.) та Очаківської (1737 р.) воєнних операцій. Козаки виконували такі важливі завдання, як військова розвідка, патрулювання на човнах водного простору під Кінбурном і Очаковом, супроводжували російську армію південними степами, брали безпосередню участь у штурмі фортеці Очаків, були тлумачами. Саме завдяки тісному контакту Б.Х.Мініха з Січовим козацтвом Кінбурнська та Очаківська операції були вдалим. Белградський мирний договір 1739 р. виявився переломним як в історії Османської імперії, так і в російсько-турецьких відносинах. Для Росії він був дипломатичною поразкою. В цей час починає формуватися проблема так званого «Східного питання», коли питання торгівлі, території та долі не турецьких народів імперії розглядаються не як внутрішні османські, а як такі, що потребують міжнародного втручання. З цього часу відносини Османської імперії з Росією стають складовою частиною європейських міжнародних відносин.

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська імперія зосереджується на зміцненні кордонів по відкритому степу. Будувалися традиційні лінії укріплень: Ізюмська, Українська, Дніпровська. У 40–50 роках XVIII ст. на прикордонних територіях очаківського еялету зберігався конфліктний характер російсько-турецьких стосунків, у них брала участь і українська сторона. З боку турецько-татарських загонів мали місце часті напади на козацькі пости. Козаки, які служили у російському війську, чинили відплатні дії над мешканцями очаківського еялету. У зв'язку з цим російський уряд у 50-х роках XVIII ст. посилив контроль на кордоні з цієї території.

Порушення турецькою стороною, всупереч положенням мирного трактату між двома імперіями, прикордонних відносин викликали особливу увагу російського уряду до фортеці Очаків. Туди російська сторона постійно засилає таємну розвідку, функції якої виконувала переважно козацька полкова старшина. Завдяки постійному перебуванню козаків у фортеці Очаків козацька розвідка значно вдосконалювалася. На Січі спеціально готували групу козаків для такої діяльності. Вони вивчали турецьку й татарську мови, вміли добувати розвідувальні дані. На території міста-фортеці Очаків у 50-х роках XVIII ст. знаходилися торгові шинки козацької старшини. Таким чином, у 40–50 рр. XVIII ст. завдяки козацькій розвідці на Січ постійно надходила інформація про боєздатність фортеці та підготовку Туреччини до нової війни.

У системі розбудови козацької армії XVIII ст. важливу роль відігравала прикордонна служба, зокрема на південних рубежах козацьких земель. Певні

періоди козацька сторожа тут функціонувала постійно. Це були спеціальні роз'їзди, які опиралися на більш-менш тривалі укріплені форпости. Серед них видатний український історик козацтва Д.І.Яворницький називає об'єкти та редути, які у XVIII ст. півкільцем охоплювали землі Січі від Гарду по Південному Бугу, уздовж Інгулу і Інгульця до їх гирла, а звідти понад Дніпром до Надпоріжжя. Друга їх лінія йшла понад Оріллю на схід. Це були досить тривалі в часі опорні пункти, що налічували десятки, а то й сотні козаків із значною розбудовою житлових і господарських об'єктів.

Військовий досвід козацтва в ході воєнних кампаній 1736–1737 років у Північному Причорномор'ї був активно використаний указом Російської імперії в подіях навколо міста-фортеці Очаків і під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Граф П.О.Румянцев – генерал-губернатор Малоросії, він же президент Малоросійської колегії, високо оцінював дії козацьких легкокінних військових формувань [101; 141]. Тому під час розробки планів воєнних кампаній російсько-турецької війни 1768–1774 рр. він покладав на козацтво обов'язок військової охорони південного російсько-турецького кордону навколо міста-фортеці Очаків. Російське командування доручило козакам охороняти прикордонну лінію біля фортеці Очаків. Козаки перешкоджали намірам турецької сторони прорвати оборонну лінію, для чого здійснювали рейди під фортецю Очаків, вступаючи у воєнні сутички з турками, контролювали водний простір навколо фортеці.

Перебування на території очаківського еялету значної кількості татар-ногайців ускладнювало просування Росії до берегів Чорного моря. Тому перехід їх із округи фортеці Очаків у 1770 р. на російську сторону значно полегшив процес приєднання Криму до Російської імперії й забезпечив збереження ідентичності мусульманських народів імперії. Права кримських мусульман гарантувалися імператорським Маніфестом від 8 квітня 1783 р.

Після зруйнування Січі у 1775 р. значна частина козаків перейшла на турецьку територію в районі фортеці Очаків. На цих землях Північного Причорномор'я козацтво не лише вело боротьбу за своє існування, а й несло військову службу у складі армії Османської імперії. Таким чином поділ військових формувань у козацькому середовищі призвів до драматичного воєнного протистояння козацтва, яке брало участь у воєнних подіях під фортецею Очаків під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. на стороні армій воюючих імперій. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 років Г.Потьомкін значною мірою покладався на підтримку козацтва в ході кампанії 1788 р. Козацькі формування брали участь у найбільш складних та першорядних воєнних операціях. Вони не тільки патрулювали степовий кордон уздовж Бугу в січні-лютому 1788 р., а також брали участь у воєнних акціях турецьких пікетів. Участь козаків у баталіях на річках Дніпрі й Бузі, в лимані на Чорному морі у червні-липні 1788 р. мала вирішальне значення. Саме тут козаки не дозволили турецькому флоту проводити значні воєнні операції і через те турецькому флоту наприкінці жовтня 1788 р. довелося залишити фортецю. Козаки внесли велику частку в перемогу вже під час операції по оволодінню фортеці на острові Березань у листопаді 1788 р., яка

прискорила падіння фортеці Очаків. Козаки також брали участь у штурмі фортеці Очаків у грудні 1788 р.

Уряди країн Європи були занепокоєні падінням фортеці Очаків. Наближення росіян до берегів Чорного моря означало в майбутньому підготовку Франції до нової війни з Росією. Захоплення росіянами Очакова викликало крайнє незадоволення й уряду Великобританії. Американський історик Дж.Х.Гліссон вважає, що саме з цією подією слід пов'язувати появу в Англії русофобії [80].

В силу того, що козацька держава, її збройні сили занепадали, у XVIII ст. козацьке військо мистецтво не розвивалося, відставало від загальноєвропейського розвитку. Але під час воєнних операцій навколо фортеці Очаків, внаслідок того, що козацькі формування входили до складу російської армії, в козацькому воєнному мистецтві спостерігаються помітні прогресивні зміни. Вони були пов'язані з переозброєнням російської армії у XVIII ст. та застосуванням нових прийомів ведення бою та війни. До нових видів озброєння входять: рушниця з тригранним штиком, протазани, алебарди. Російська артилерія була поділена на польову, обложну, кріпосну. В Росії вперше створюється стратегічна кіннота. Сухопутна армія почала активно взаємодіяти з флотом, широко застосовується морський десант. Вдосконалюється також мистецтво облоги, на перший план починає виступати штурм фортець, як найбільш ефективний спосіб боротьби з ворогом. У боротьбі проти турецької кінноти, яка діяла швидко, але не відрізнялася стійкістю, та яничарів, які розташовувалися в окопах та укріпленнях фортеці Очаків під час російсько-турецьких війн, російська сторона використовує козацькі воєнні формування, значно піклуючись про їх військову модернізацію. Таким чином, місто-фортеця Очаків зіграло помітну історичну роль в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст. Здобувши Очаків, Росія остаточно утвердилася на берегах Чорного моря, що забезпечило швидке освоєння земель Північно-Західного Причорномор'я.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. ЦДІАК України (м. Київ)

Ф. КМФ 1 – Колекція мікрофотокопій № 1. «Боротьба українського народу за визволення українських земель від турецько-татарського ярма у XVIII ст.» (1711–1791 рр.)

Оп.1.

1. Од. зб. 5. Ведомости о прибытии русской армии в урочище Белозерку во время русско-турецкой войны 1735–1739 гг. – 2 декабря 1739 г. – 258 арк.
2. Од. зб. 12. Рапорты киевского генерал-губернатора Леонтьева Анне Иоановне о взятии крепостей Перекоп и Кинбурн и подготовке военных укреплений. 12 августа 1736 г. – 25 арк.

Ф. 59. Київська губерньська канцелярія (1709–1744 рр.)

Оп. 1, т. I

3. Од. зб. 1165. Дело о предоставлении почтовых лошадей курьеру турецкого паши Магомету, доставившему письмо генерал-губернатору 26 июня (5 июля) 1744 г. – 13 арк.
4. Од. зб. 1166. Дело о нападении ногайских татар на запорожских казаков 10 ноября 1744 г. и 3 марта 1745 г. – 18 арк.
5. Од. зб. 1167. Дело о наездах татар на запорожских казаков, об уводе лошадей и другого имущества, о создании комиссии по обмену пленных. Списки запорожских казаков, пострадавших от татар. 5 ноября 1744 г. – 28 февраля 1745 г. – 273 арк.

Ф. 127. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр.

Київська духовна консисторія

Оп. 1024, т. I

6. Од. зб. 178. Указы Синода и архиепископа Рафаила Заборовского . Копии 1737 р. Аннотация: Манифест Анны Иоановны об отправлении торжественных служб в церквях в связи со взятием крепости Очаков и разгромом турецких войск и Журнал военных действий русской армии под Очаковом со взятием пленных. – 54 арк.

Ф. 229 – Кіш Нової Запорозької Січі. 1713–1774 роки.

Оп. 1, т. I

7. Од. зб. 235. 1769 р. – «Дело № 9 о казаках запорожских, непорядки в походе 1769 году оказавших » – 31 арк.
[«Об исследовании причин беспорядков, произведенных казаками во время похода 1769 г. № 270». – Так само. 20.VII. – 16 .X.1769. № 227].

8. Од. зб. 238. 1769-1772 рр. Справа про прикордонні відносини з пікінерами на Орелі та в Протовщі. – 10 арк. [“Доношения и рапорты в Кош Войска Запорожского Низового о разного рода обидах и утеснениях и мемуриумы кошевого атамана о том же № 268». – Так само. 20.IV. 1769 – 10.I.1772. № 225].
9. Од. зб. 239. 1769-1771 рр. – «Дело о последовавших якобы от некоторых запорожских казаков Молдавскому полку в Елисаветградской провинции населением грабительствах рогатого скота и прочего. Заведено в 4 д. февраля 1770 году № 383». – 19 арк.
10. Од. зб. 242. 1764-1765, 1769-1771 рр. – Справа про участь запорожців у російсько-турецькій війні, про постачання провіанту та внутрішній лад загонів. – 332 арк.
[«Письма к кошевым атаманам, донесения о разных происшествиях, ордера, премории и проч. показания подсудимых и тяжбные дела № 235» – Так само. 20.VI. 1769– 10.VII.1771. № 149].
11. Од. зб. 247. «Дело о военной экспедиции так же о восьмидесятирubleвом пожаловании, а также и о порохе и о свинце походное. 1769 года № 1». – 375 арк.
[“Об участии запорожцев в войне против турок под начальством Румянцева и др. Ч.1 № 38». – Так само. 9.VI. – 31 XII.1769 № 215].
12. Од. зб. 248. 1769–1770 рр. – Справа про участь запорожців у російсько-турецькій війні й організацію зимівлі війська на Запоріжжі у 1769–1770 рр. – 126 арк.
[“Об участии запорожцев в войне против турок 1769 г. Ч. 21 О значении форпостов, любопытное объявление гр. Панина. № 50». – Так само. 26.X.1769 – 14.I.1770. № 218. Назва у А.О. Скальковського: «Дело за сторожи»].
13. Од. зб. 251. 1769–1772 рр. – “Дело об отправке с полковником Алексеем Сукуром на низ Днепра в Кезикермен для переправы тамо через Днепр на Крымскую сторону подклониившихся под Россию орд Едисанской и Буджацкой татар. Тут же и о убегших с полону от главнокомандующего теми ордами Мамбет-бея трех великороссийской породы девках. И о происшедших из татарами, якобы от запорожских казаков насильным взиманием за перевоз денег и разного скота обидах. В 10 д. октября 1770 году». – 140 арк.
[“Дело о переправе в Кезикермене через Днепр поддавшихся в российскую протекцию двух орд Едисанской и Буджацкой и о разломанных при той переправе лотках куренных, и о прочем касающимся до сих орд № 27». «[Дело] выходящих из плена татарского покорившихся России Едисанской и Буджацкой орд христианского закона разных наций людях. 14 ноября 1770 года

- вступили. № 33. «О присоединении к России через Днепр ногайских орд № 41. – Так само. 12.X.1769 – 11.I.1772. № 217].
14. Од. зб. 257. 1770 р. «Дело по экспедиции военной в разных к пану кошевому в походе и в другие места переписки. Заведено в 1770 году. № 17». – 272 арк.
[“Об участии войска Запорожского в войне против Турции. Ч.3 № 28». Так само. 2.V. – 23 X.1770 № 232. Назва у А.О. Скальковського: «Дело походное»].
15. Од. зб. 259. 1770–1772 рр. – Справа про полонених євреїв, яких запорожці відбили у татар. – 47 арк.
[“Еврейский плен на Запорожье № 61». – Так само. 13.XI.1770 – 21.II.1772. № 235].
16. Од. зб. 266. 1770–1775 рр. – «Дело об отправке на Линию к графу Остерману осужденных к вечной ссылке колодников в 1770 году навсегда. № 382». – 94 арк.
[“О суждении запорожских преступников и об отсылке некоторых в ссылку «в отдаленные места», т.е. в Сибирь. №].
17. Од. зб. 285, 285а. Частина перша – 1771–1775 рр., частина друга 1771–1774 рр. – «Дело о командах 2-хтысячных с Запорожского Войска с Днепра Черным морем мимо крепости Очаковскую и Кинбурнскую в Дунай к Первой российской армии командированных в 1771 и 1772 годах». Ч. 1. – 423 арк.; ч. 2 – 175 арк.
[“О командировании по высочайшей воле запорожского отряда на лодках для осмотра Днепровских и Дунайских устьев. Дунайцы. Ч.2, № 79, 80». – Так само. 18.III.1771 – 28 I.1775 № 261; 2.I.1771-23.XI.1774. № 262].
18. Од. зб. 308. 1772–1773 рр. – «Дело походное постное летное. В 1772 году. № 53». – 36 арк.
[“О собрании сведений о военных постах и провианте во время похода № 306». – Так само. 12.IV.1772 – 9.I.1773 № 290].
19. Од. зб. 309. 1772 р. – «Дело походного (Очаковского) похода». – 54 арк.
[“Донесения запорожских казаков, производивших разведки под Очаковом. № 305». – Так само. 30.V.1772. № 289 – 8 арк.].
20. Од. зб. 325. 1773–1774 рр. – Справа про склад, розміщення, постачання провіантом та ін. форпостних команд у гирлах Бугу і Дніпра. – 256 арк.
[“О занятии казаками постов на устье Буга и Днепра. № 38». – Так само. 23.VI.1773 – 13.IV.1774. № 294. Назва у А.О. Скальковського: “О провиантовых и фуражных деньгах, надлежащим постным командам”].
21. Од. зб. 338. 1773–1774 рр. – Справа про постачання пороху та олова для Війська Запорозького. – 106 арк.

- [«О получении в Сечи Запорожской пороху и свинца в 1773 году. № 315». – Так само. 25.X.1773 – 30.V.1774 № 308 – 81 арк.].
- 22.** Од. зб. 339. 1773–1774 рр. – «Дело о провиантовых и фуражных деньгах, надлежащих постным командам, что были под продовольством Екатерининского Сеченского магазина в зиму с 1773 на 1774 год. № 63». – 198 арк.
[«О провиантовых и фуражных деньгах для команд, стоящих на посту и снабжавшихся из Екатерининского Сеченского магазина». – Так само. 1773–1774. № 300].
- 23.** Од. зб. 345. 1774 р. Справа про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні, в кампанії 1774 р. – 206 арк.
[«Об участии Запорожского Войска в походах против турок, заключение Кучук-Кайнарджийского мира и пр. № 46». – Так само. 6.II. – 25.X.1774. № 311].

2. ІР НБУВ

Ф. II

- 24.** Од. зб. 6011. Записки із Малоросійського літопису 1506–1737. – На 3 арк.

Ф. V – Архів Одеського товариства історії та старожитностей.

- 25.** Од. зб. 716-718. Топографическое описание острова Фиодонисия и острова Березани. – На 10 арк.
- 26.** Од. зб. 719. Описание замка Кинбурн [Копия XVIII в.]. – На 18 арк.
- 27.** Од. зб. 808. Журнал секретным бумагам канцелярии князя Потемкина-Таврического [1781–1786 гг.] [Копии XIX в.]. – На 144 арк.

Ф. VIII – Відділ рукописів Імператорського університету Святого Володимира № 72. Колекція Судієнка.

- 28.** Од. зб. 138 М/72. Сочинения генерал-майора Д.П.Бутурлина. – На 340 арк.
- 29.** Од. зб. 1111-1113. Рапорт Переяславского и Лубенского полков с приложением ведомостей Румянцеву-Задунайскому об обучении грамоте и воинским упражнениям казачьих детей. 1767–1769 года. Оригиналы. – На 10 арк.

Ф. 96 – Архів Єрмолова

- 30.** Од. зб. 7. Письма императрицы Екатерины II к генерал-фельдмаршалу графу Петру Александровичу Румянцеву-Задунайскому с 1768 по 1775 г. Вырезки из «Журнала» за 1835 г. – На 7 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

31. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том десятый. (Дополнение к IV тому). – СПб., 1878. – 838 с.
32. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776 / Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко (упорядн.); Ред. кол.: О.М. Апанович, І.Л. Бутич (відп. ред.) та ін.; АН України. Ін-т укр. археографії та ін. – 2 вид., доп. і випр. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
33. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів. / Ред. кол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.; Центральний держ. історичний архів (Джерела з історії українського козацтва) Т.1. (Л.З.Гісцова, Д.Л.Автономов, Є.І.Дрозд, Х.Г.Лашченко, А.Ю.Омельченко, О.Г. Полегайлов, В.В. Стафійчук, Л.А.Сухих) (упорядн.). – К., 1998. – 695 с.
34. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів / Ред. кол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.; Центральний держ. історичний архів (Джерела з історії українського козацтва) (Л.З.Гісцова, Д.Л.Автономов, Л.Я.Демченко, Є.І.Дрозд, О.В.Ігнатова, Т.Л.Кузик, Х.Г.Лашченко, Л.М. Муравцева, В.В.Стафійчук, Л.А.Сухих (упорядн.)). – К., 2000. Т.2.– 750 с.
35. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів / Ред. кол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.; Центральний держ. історичний архів. (Джерела з історії українського козацтва) Т.3. (Л.З.Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л.Кузик, Л.М.Муравцева, Л.А.Сухих (упорядн.)). – К., 2003. – 971 с.
36. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740 гг. Собраны и изданы под редакцией А.Н.Филиппова, орд. проф. Императорского Московского университета. Том 4. (1737 г.) // Сборник Императорского русского исторического общества. – Юрьев, 1904. – Т. 117 – 341 с.
37. Документи російських архівів з історії України / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Російська академія наук Інститут слов'янознавства і балканістики. Канадський інститут українських студій . Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Т.1. ((упорядн.) Л. Войтович, Л.Заборовський, Я.Каєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря) (– Львів, 1998. – 442 с.
38. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными по высочайшему повелению изданные Русским историческим обществом // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1895. – Т.95. – 599 с.
39. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / П.Сохань (гол.ред.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та ін. / Універсали українських гетьманів: Матеріали до українського дипломатарію: Сер. 1 (Кн.1). І.Бутич (упорядн.). – К.; Л.: НТШ, 2002. –

780 с.

40. Андриевский А.А. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1893. – Т. 16. – С. 241-242.
41. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетие. Изданные Императорским Одесским обществом истории и древностей. – Одесса, 1886. – 279 с.
42. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 297–298.
43. Асколі Дортелі де. Описание Черного моря и Татарии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. XXIV. – С. 95–134.
44. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / В.Косик (пер. з фр.). – Л.: Мета, 1998. – 179 с.
45. Броневский М. Описание Крыма и Татарии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 333–367.
46. Гербенштейн С. Записки о московских делах. – СПб., 1908. – 382 с.
47. Дубровин М.Ф. Сборник военно-исторических материалов. Донесения князя Г.А.Потемкина. Бумаги князя Г.А.Потемкина Таврического 1774–1788 гг. Вып. 4-й. – СПб., 1893. – 263 с.
48. Екатерина II и Г.А.Потемкин. Личная переписка. Издание подготовил В.С. Лопатин. – М.: “Наука”, 1997. – 989 с.
49. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). Перевод с французского с примечаниями переводчика. – СПб., 1865. – 381 с.
50. Записки графа Эрнста Миниха // Либерман Л., Наумов В. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв. – М.: Ф. Сергея Дубова, 1997. – С. 362–363.
51. Записки Манштейна о России, 1727–1744 / Перевод с французского с подлинной рукописи Манштейна. – СПб., 1875. – 104 с.
52. Лассота Э. Путевые заметки Эриха Лассоты, отправленные Римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Перевод и примечания Ф.Бруни. – СПб., 1873. – 95 с.
53. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с Приложением трех Малороссийских хроник. Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1878. – 468 с.
54. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярий Войска Запорожского, 1720. Том третий. Издана Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1855. – 568. – I с.

55. Листи І.Мазепи 1687 – 1691. Том 1. / В.Станіславський (упорядн. та авт. передм.); Ред. кол.: В.А.Смолій (відп.ред.); НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.
56. Люк Жан де. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 473–493.
57. Маркиз де ла Шетарди в России. 1740–1742 гг. Перевод рукописных депеш французского посольства в Петербурге / Издал с примечаниями и дополнениями П. Пекарский. – СПб., 1862. – 27 с.
58. Масловский Д.О. Сборник военно-исторических материалов. Письма и бумаги А.В. Суворова, Г.А. Потемкина и П.А. Румянцева 1787–1789 гг. – СПб., 1893. – 244 с. – Вып. 4-й.
59. Письма и мысли маршала принца де Линь. Изданы в свете баронессою Стаэль Голстейн. Переведены с французского. В двух частях. Ч. II. – М.: Университетская типография, 1809. – 282 с. – Часть II.
60. Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках / Рецензент В.С. Лопатин. Редактор Н.Ф. Шахматов. – М.: Военное издательство, 1990. – 478 с.
61. Турция накануне и после Полтавской битвы. Глазами австрийского дипломата / Перевод, введение и примечания В.Е. Шутого, отв. ред. С. Ф. Орешкова. – М.: “Наука”, 1997. – 103 с.
62. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор’я. – Одеса: Гермес, 1997. – 87 с.
63. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Ч.1. – Владимир, 1903. – С. 31.
64. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – 54 с.
65. Юзефович Г.П. Договоры России с Востоком, политические и торговые. – СПб., 1869. – 294 с.

ЛІТЕРАТУРА

66. Андреева С.С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар та запорожців періоду Нової Січі // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття. Вип. 1. – Запоріжжя РА «Тандем У, 1996». – С. 40–47.
67. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 229 с.
68. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны. – СПб., 1906. – 393 с.
69. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории. – М.: Военное издательство Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – 639 с.
70. Біляєва С.О. Археологічні дослідження Очакова // BORYSTHENIKA,

2004. Материалы Международной научной конференции к 110-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев: Институт археологии НАН Украины. Национальный историко-археологический заповедник «Ольвия» НАН Украины, 2004. – С. 60–66.
71. Біляєва С. Османська художня кераміка у Північному Причорномор'ї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. — К.: Науково-дослідний центр “Часи козацькі”, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'ятникознавства НАН України і УТОPIK, – 2003. – С. 76–79. – Вип. 12.
72. Біляєва С.О. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї (деякі аспекти історико-археологічних досліджень) // Східний світ. Національна Академія Наук України. Інститут сходознавства ім. А.Кримського, 2003. – № 1 – С. 18–25.
73. Біляєва С.О., Ерсой Б., Фіалко О.Є. Дослідження міжнародної українсько-турецької експедиції у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 65–66.
74. Біляєва С.О., Фіалко О.Є., Кулаковська Л.В., Іванченко Л.І. Нові кроки українсько-турецького співробітництва // Археологія. Національна Академія Наук України. Інститут археології, 2004. – № 3. – С. 145–147.
75. Богданович Н.Н. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции. – СПб., 1852. – 355 с.
76. Брикнер А. Осада Очакова в 1788 году // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1873. – Часть CLXVIII, отд. 2. – С. 366–367.
77. Брикнер А. Разрыв между Россией и Турцией // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1873. – Часть CLXVIII, отд.2. – С. 151–152.
78. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XIX. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. – 960 II с.
79. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XXXVII. – СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. – 478 с.
80. Вернадский Г.В. История России. Россия в средние века. – Тверь; Леан; Москва: Аграф. 1997. – 346 с.
81. Веселаго О. Краткая история Русского флота. – СПб., 1893. – Вып. I. 362 с.
82. Гісцова Л.З. До портрета П.Калнишевського (З нагоди 300-річчя від дня народження) // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58.
83. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: “Вища школа”, 1994. – 537 с.
84. Голобуцький В. Черноморское казачество. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. – 415 с.
85. Горбань М. Архів Коша Запорозької Січі як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин // Східний світ, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського та Академія наук України. – 1993. – № 2. – С. 144–147.

86. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 399 с.
87. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т. 12 кн. / П.С. Сохань (голова ред. кол.); НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Козацькі часи до року 1625. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.
88. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 226 с.
89. Дашкевич Я. Турецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні // Україна і Туреччина; Тези доповідей Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. 10–12 листопада 2003 р. Національна Академія Наук України. Інститут археології. – К.: Шлях, 2003. – С. 26–23.
90. Джирджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. З передмовою М.Грушевського. – К., 1930. – 171 с.
91. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. До половини XVII сторіччя. Т. I. – Репринтне видання. – К.: Глобус, 1991. – 238 с.
92. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. (від половини XVII сторіччя). Т. II. – Репринтне видання. – К.: Глобус, 1991. – 238 с.
93. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків / З додатком про життя Михайла Драгоманова. – К.: Дніпро, 1991. – 42 с.
94. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Н., Тревор. Всемирная история войн. Харперская Энциклопедия военной истории с комментариями. Книга вторая 1400 год – 1800 год. – Санкт-Петербург и Москва.: Полігон АСТ, 1997. – 894 с.
95. Ефименко Л.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 512 с.
96. Єнсен А. Мазепа. Історичні картини / Пер. зі швед. Н.Іванчука; Наук. редакція Б.Якимовича. – К.: Укр. письменник, 1992. – 205 с.
97. Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665–1975 гг.). Сводный каталог. – Т. 4. Р-S. Малолетова Н.И., Кириченко Р.С., Клейменова М.М. (упорядн.). – К.: Наук. думка, 1981. – 321 с.
98. Іналджик Галіль. Османська імперія: класична доба 1300–1600 / О. Голенко (перекл. з англ.); Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАН України. – К.: Критика, 1998. – 286 с.
99. Карамзин Н.М. История Государства Российского. – СПб., 1817. – Т. VI. – 486 [28] с.
100. Карамзин Н.М. История Государства Российского. – СПб., 1817. – Т. VII. – 344 [2] с.
101. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1951. – 205 с.
102. Костомаров Н. Императрица Анна Иоановна и ее царствование. Историческая монография // Новь. – СПб., 1885. – Т. IV. – № 15. – С. 290–291.
103. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.

104. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории // Вестник Европы. – СПб, 1872. – № 1. – С. 538–539.
105. Кочекаев Б.А. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата.: Наука, 1998. – 268 с.
106. Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739). – Одесса, 1899. – 526 с.
107. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Вид-во «Україна», 2003. – 240 с.
108. Лагус Ф. Карл XII в южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – т. III. – С. 306–337.
109. Ленченко В. Рукописні плани міст і фортець Південної України XVIII ст. // Україна і Туреччина. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. 10–12 листопада 2003 р. Національна Академія Наук України. Інститут археології. – К.: Шлях, 2003. – С. 41–44.
110. Литографированные листы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – т. 6. – С. 645–646.
111. Мельничук Я., Кабарін Б. Козацькі ватажки та гетьмани України. Укладено на основі “Історії України – Руси” М. Аркаса. – Л., 1991. – 113 с.
112. Мицик Ю. Документи польських архівів до історії Запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 93–112.
113. Нежинский Л.Н., Игнатьев А.В. Россия и черноморские проливы. (XVIII – XX столетия). – М.: “Международные отношения”, 1999. – 556 с.
114. Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI веке // Отечественная история. – М., 1999. – № 2. – С. 48–58.
115. Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике 1725–1739 гг. – М.: “Наука”, 1976. – 252 с.
116. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доп. вид. Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – 461 с.
117. Олійник О.Л. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких вольностей // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя РА «Тандем У», 1996. – С. 50–52.
118. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М.: “Наука”, 1971. – 48 с.
119. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. Год 1769 – Т. I. – СПб., 1866. – 332 с.
120. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Т. II. – СПб., 1866. – 485 с.

121. Плещкий С.Ф. Охорона кордонів Військом запорозьким взимку 1773–1774 років // Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. IX. – Запоріжжя.: ЗДУ, 2000. – С. 19–25.
122. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. До середини XVII сторіччя. – Репр. вид. К.: Либідь, 1992. – 588 с.
123. Репан О.А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735–1739 рр.: Автореф. дис. ... к-та істор.наук, 07.00.01. / Дніпропетровський національний університет. – Д., 2003. – 16 с.
124. Реслі Ефенді Ахмет. Про значення фортець Озю і Темрюк, про необхідність виправлення і полагодження, а також про спосіб їх відбудови // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. – К.: Твімінтер, 2000. – 328 с.
125. Рігельман О.І. Літописна сповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 767 с.
126. Русов А. Осада и взятие Очакова (1788). Оттиск из “Киевской старины”. – К., 1888. – 56 с.
127. Русский посол в Стамбуле Петр Андреевич Толстой и его Описание Османской империи начала XVIII в. (Тихвинский С.Л., Вайс М.Л., Дрейк О.К., Кузнецова Н.А.). – М.: «Наука», 1985. – 160 с.
128. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998. – 272 с.
129. Сапожников І.В. Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської» протекції (1711–1734 роки) // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя: РА «Тандем -У», 2003. – С. 240–243.
130. Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. (к 210 годовщине штурма Хаджибейского замка). – Ильичевск: «Элтон-2» - «Гратек», 1999. – 80 с.
131. Сапожников И.В. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года. – Ильичевск: «Элтон-2» – «Гратек», 2000. – 116 с.
132. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 677 с.
133. Соболев В.О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк: МП «Отечество», 1996. – 336 с.
134. Соловьев С.М. Сочинения: В 18-ти книгах. История России с древнейших времен / Н.А. Иванов ред. – М.: Голос, 1993. – Кн. 3. Т. 5–6. – 768 с.
135. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – 111 с.
136. Тимошук В.В. Корреспондент императрицы Екатерины II Фридрих Гримм в переписке с графом Николаем и Сергеем Румянцевыми 1774–1804. [Письма сообщены графом Д.А. Толстым] // Русская старина. – СПб., 1889. – Т. LXI. – С. 435–436.

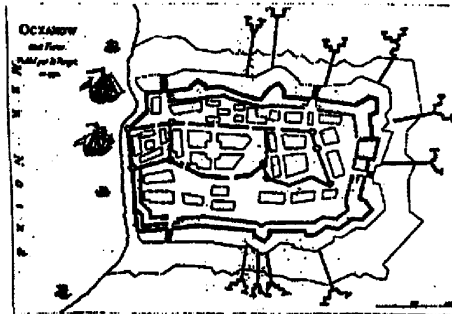
137. Тимченко В.М. Кодекс законів султана Селима II як джерело для дослідження економічної історії османського Півдня України (на прикладі Очаківського санджаку) // Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. 10-12 листопада 2003 р. Національна Академія Наук України. Інститут археології. – К.: Шлях, 2003. – С. 69–73.
138. Тунманн. Крымское ханство / Пер. с нем. изд. 1784 г. Н.Д. Эрнста, С.Л. Белявской; Примеч., предисл. и прилож. Н.Д. Эрнст. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с.
139. Флоря Б. Б.Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина . – 2001. – № 3. – С. 87–107.
140. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки). До 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Невичерпні джерела пам'яті. Серія збірок наук. статей, матеріалів та республікацій. – Т. 3. (Г.Г.Гончарук, С.Б.Гуцалюк, І.В. Сапожников, Г.В.Сапожникова). – Одеса: ОКФА, 1999. – 400 с.
141. Черкасов П. Россия и Франция XVIII-XX века. Вып. 3. – М.: Наука, 2000. – 282 с.
142. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах. Автореф. дис. ... к-та істор. наук: 07.00.01. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
143. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 96 с.
144. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 192 с.
145. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 70 с.
146. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії, Ред. кол.: П.С. Сохань (гол.ред.) та ін. Т. 2. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с.
147. Bouillet M.-N. Dictionnaire universel d'histoire et de géographie. – Nouv éd. – P.: Libr. Hachette, 1893. – 2080 p.
148. Czarnowski J. Ukraina i Zaporozże czyli Historia kozaków. T. I. – Warszawa: Nakładem J.A. Breslavera, 1854. – 321 s.
149. Dykcyonarz Biograficzny Powszechny. – Warszawa: Nakładem Gustawa Leona Glücksberga, 1851. – 422 s.
150. Encyclopédie des gens du monde répertoire universel des sciences, des lettres et des arts; avec des notices sur les principales familles historiques et sur les personnages célèbres mort et vivans: En 19 T. (Orm – Pol). – P.: Libr. de Treuttel, 1843. – 800 p.
151. Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers: Nouv éd. / Publ. par Diderot et d'Alembert. – T. 35. (Vep. – Voy). – Gen.: Pellet, 1778. – 848 p.

152. Encyclopédie, on dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. – T.23. (Noa-ovr) – Berne, Lausanne: Soc . typ., 1780. – 980 p.
153. Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego . – T. 1. – Warszawa, 1910. – 40 s.
154. Jabłonowski A. Rzësy Ukrainne po “Licholeciu” do Ruiny // Ateneum. – Warszawa, 1877. – T. 3.– S. 9-10.
155. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy. Po “Licholeciu” // Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. – T. 1. – Warszawa, 1910. – 137 s.
156. Kantecki K. Ojciec Stanisława Augusta // Ateneum. – Warszawa, 1876. - № 3. – S. 1-71.
157. Koronowicz W. Słowo Dziejów Polskich. T. II. – Lipsk: Wolfgang Gerhard, 1858. – 704 s.
158. Lacombe. Historia odmian zaszłych w panstwie Rossyiskim. – W Warszawie w drukarni J.K. MCI y Rzpłtey w Kollegium XX Jezuitow, 1766 . – 172 s.
159. Langlois H. La Dévastation épisodes et souvenirs de la guerre d’Orient // Revue des Deux Mondes. – T. 13, 15 février. – P., 1858. – P. 740 -769.
160. Leroy-Beaulieu A. La Russie et les Russes. La nature russe, le tchernoziom, les steppes et la population // Revue des deux mondes. 15 août. – P., 1873. – P. 756-757.
161. Manning Clarence. Hetman of Ukraine Ivan Mazeppa. – New-York, 1957. – 145 p.
162. Manstein Christoph Hermann de, le général. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie. – T. 1 – Lyon : Bruyset, 1772. – XLW, 366 p.: plan: c.
163. Moraczewski J. Dzieje Rzeczy Pospolitej Pol. – Poznań, 1855. – N 7. – 212 s.
164. Nouveau dictionnaire historique des sièges et batailles mémorables et des combats maritimes. – T. 5 (Nar – Sid). – P.: Gilbert, 1809. – 475 p.
165. Rambaud A. Histoire de la Russie depuis les origines jusqu’à nos jours. – P.: Libr. Hachette, 1893. – 840 p.
166. Rogalski L. Historyia państwa rossyyskiego krótko zebrana. T. 2. – Wilno: Jozeff Zawadzki własnym nakładem. – 1827. – 334 s.
167. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, nakładem W. Walewskiego. Druk “Wieku” Nowy-Świat Nr.61. – 1886. – 960 s.
168. Villemain. De la poésie dans ses rapports à l’histoire politique // Revue des Deux Mondes. – 1858. – T. 17, 1-e octobre. – P. 656-659.
169. Voltaire. Histoire de Charles XII. T. 26. – P.: Impr. de la Société littéraire, 1785. – P. 196.

ДОДАТКИ

Додаток А

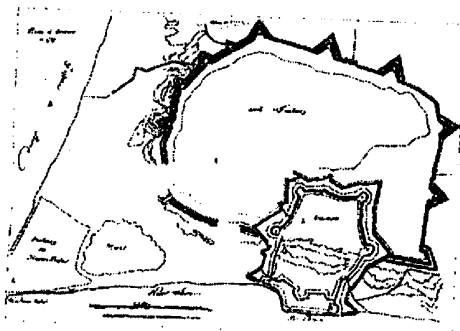
Місто-фортеця Очаків. Плани другої половини XVIII ст. [72].
(Колекція воєнних карт археолога Біляєвої С.О.)

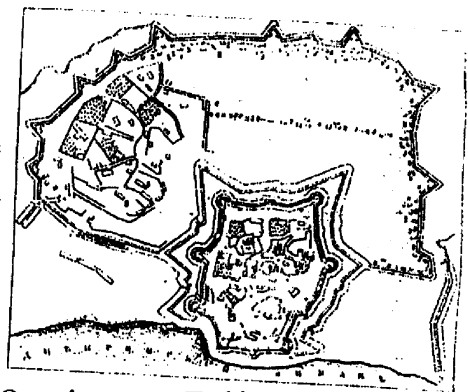
Очаків за планом 1770 р.

Очаків, план другої
половини XVIII ст.

Очаків, план 1787 р.

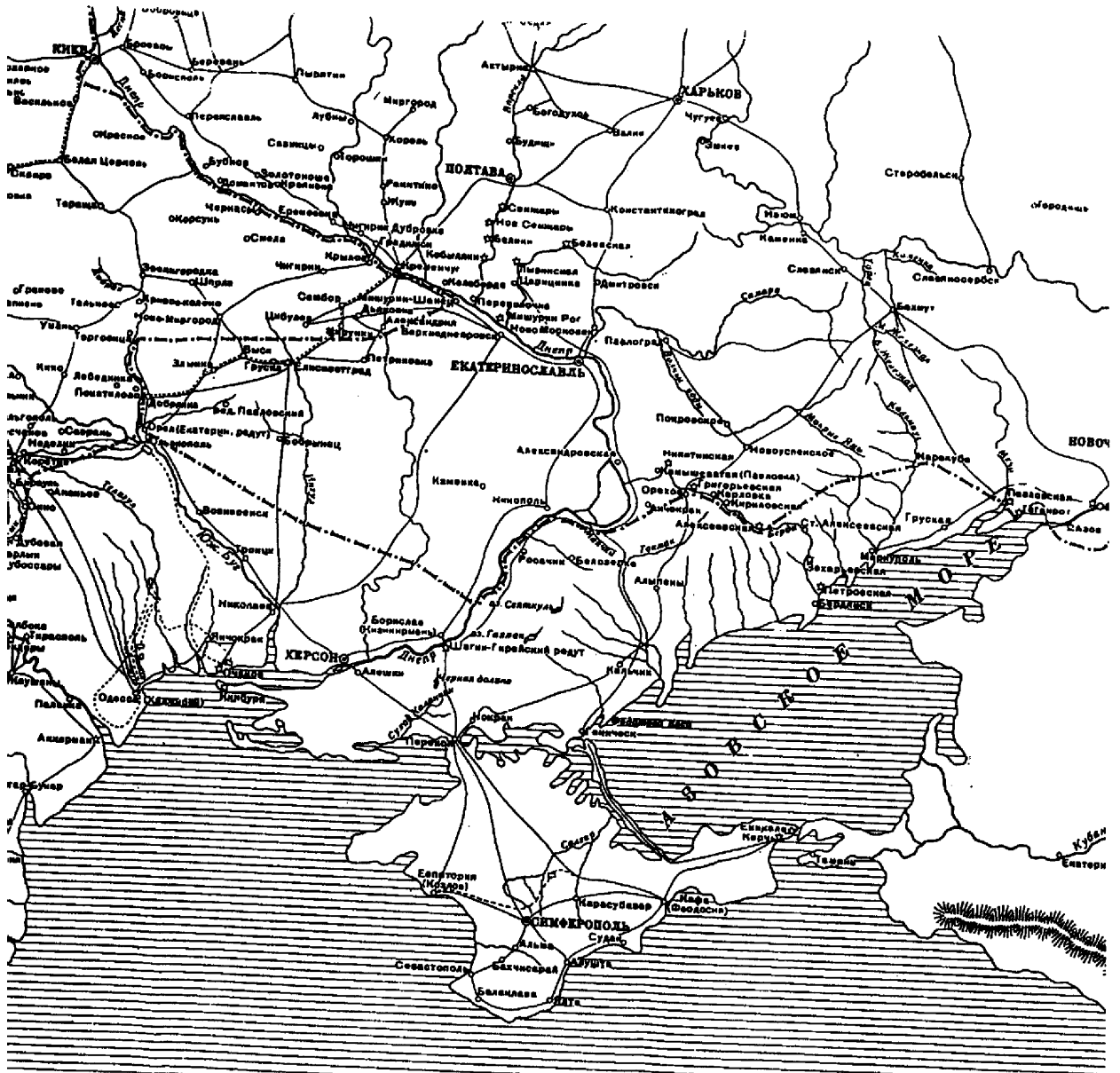

Очаків, план Лафіта Клаве.

Картографічна інформація «Додатку А» об'єктивно демонструє значну фортифікаційну потужність міста-фортеці Очаків у другій половині XVIII ст., коли були значно укріплені турецькою стороною не тільки головні оборонні об'єкти, а також і площа передмістя, що надавало змогу турецькій стороні витримувати періоди осад. Матеріали «Додатку А» демонструють помітні зміни в стані боєздатності фортеці, який значно покращився, порівняно з першою половиною XVIII ст.

Додаток Б

Карта театру російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [101].

Картографічна інформація «Додатку Б» демонструє територію театру російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у Північному Причорномор'ї, прикордонну лінію вздовж Південного Бугу, навколо фортеці Очаків, від якої розпочиналися бойові операції українського козацтва.